

१ वस्त्रायेन कुलालवन्नियमितं वस्त्राण्डभाण्डोदरे विष्णुर्येण
दशावतारगहने क्षिप्रमहाशंकरे ॥ शंभुर्येण कपालसं
वृतपटे भिक्षातनं कारितं
स्मृतमः कर्मणे ॥ १ ॥ ॐ ॥

3340
ASHA ARCHIVES

॥ दर्पण ॥ श्रीगणेशाय नमः ॥ ॥ इह खलु सकललोक
 ॥ नगवान्दे ॥ वकीर्णदततत्वाज्ञानवि
 ॥ तविवेक ॥ तया ॥ निजधर्मत्यागप
 ॥ धर्मज्ञानरह ॥ स्यापदेशस्त्रवेनतस्मा
 ॥ उद्धारतमेव ॥ सगवडुष्टमर्थकस्त्र
 ॥ श्लोकशते उप ॥ निवर्धतत्रतावत्र
 ॥ नाविष्ठीदन्निदम ॥ त्रयीदित्येतेनयथेनश्री
 ॥ वायकथानिरूप्यते ॥ ततः परं आसमाप्तेष्वयोर्धर्मज्ञा
 ॥ च इत्यनेन श्लोकेन धृतराष्ट्रेण हस्तिनापुरास्थिते धृतराष्ट्रेण समीपस्थी सैजयप्रतिभिरुद्धेन वृत्तीति पृष्टे
 ॥ सैजयो हस्तिनापुरास्थितोऽपि व्यासप्रसादात्तत्त्वदिव्यचक्रात्तत्त्ववृत्तीति साक्षात्पश्यन्निवर्धतरा ॥
 ॥ इयनिवेदयामासाहृष्टानुपाडवानीकं ॥ ॥ ॥

श्रुते

धर्मक्षेत्रमित्यादिना। हेसंजय। मामकाऽदुर्योधनादयश्च पुनः पांडवाऽप्युपसवः। यो

॥ श्रीगणेशाय नमः ॥ ॥ दृतराष्ट्र उवाच ॥ धर्मक्षेत्रे कुरुक्षेत्रे
समवेता युयुत्सवः। मामकाः पांडवाश्चैव किमकुर्वत संजय ॥ ॥ १ ॥

द्रुपामाऽधर्मक्षेत्रे धर्मप्रसवः। मौर्यो कुरुक्षेत्रे समवेता मिलिताऽसीतः। किं कुर्वत किं विदधुः
॥ १ ॥ ॥ ८ ॥

॥२॥ ॥८॥

1124

44

दुर्योधनोद्गोणं प्रतियध्वः अवेक्षत देवनवतिः श्लोके संजयो धृतराष्ट्रं प्रत्याह ॥ पश्येतामिति हे आ-
चार्य एतां पांडुपुत्राणां महतीं सप्ताहो हिणी परिमितां चमूं सेनां पश्या अवलोकय कथं भूतां तव शिष्य-
एषु पदपुत्रेण दृष्टुमे न धीमता तव शिष्यत्वेन सेनायूहं विन्यासादि बुद्धिमता यूढां यूहं विन्यासेन

पश्येतां पांडुपुत्राणां माचार्य महतीं चमूं यूढां दुपदपुत्रेण तव शिष्येण धीमता ॥ ३॥

स्थापितां तव शिष्येणेति तवापि पांडवसेनायां कश्चिद्वुरागोऽस्तीति कौटिल्यवचने दुर्योधन-
सेनायां पांडुः पांडुरोधर्मः तत्पुत्राजारपुत्रा इति सा विनिर्वायवचने दुर्योधनस्य ॥ ३॥

॥ ८॥

॥ ८॥

॥ ८॥

क्षिप्यते ।

स्यावस्थां त्रयीशूराः शौर्येण द्वात्रिंशत्तमं देष्टुं साः । इषवः त्रयसंते ये स्यान्निधनं विम
हं । तानियेषां ते महेष्टासाः । युधिसेया मे लीमार्जुनसमाः । लीमश्रुतियात्तये न नीयत इति च कितैरे
व वीरां तरे । विलोक्य त इति लीमश्रुतियात्तये न नीयत इति च कितैरे

अवशूरा महेष्टासा लीमार्जुनसमा युधि युयुधानो विराटश्च दुपदश्च महारथः ॥ ४ ॥

कुनं प्रादुरसीमादिते विश्वे ये न सोयमर्जुनः । तां समाकृत्याः । युयुधानः वीरवरे रेवमिच्छीतावे
न युद्धा विष्टः युमिष्मण इति पाठाः । विराटः विगतः विपन्नभूतो राट् राजायस्य शत्रुसूदनः । वि
राटः दुपदः दुमवत्तृप्तवत्तृप्तस्यामे निश्चलोपादो यस्य स दुपदः महारथः प्रत्येकं विशेषणं युयुधाने

वातुर

महारथ इत्यादि ॥ ४ ॥

॥ ४ ॥

३

न॥
धृष्टकेतुः प्रगल्भः शत्रुवीर्यवान् सनः केतुश्चिन्तनः ज्ञादिर्यस्य सधृष्टानां रणे प्रगल्भानां
केतुर्विनाशक इति धृष्टकेतुः वेकितानः क्षीयामकुशलः काशिराजः काशो ब्रह्मतत्त्वप्रका

धृष्टकेतुश्चेकितानः काशिराजश्च वीर्यवान् पुत्रजित्कुंतिभोजश्च
शैद्यश्च नरुंगवः ॥ ५ ॥ ॥ ७ ॥

स॥
शैद्यस्यानिवसतां सुलसः साकाशी तस्यां राजा वैरिपुरविजयी शैद्यः क्षीयामविजयार्हः ॥ ५ ॥
॥ ७ ॥ ॥ ७ ॥ ॥

य२

ममनुश्चेति युधामन्युः अपरं विक्रान्तो वीर्यवान् उन्नतमौजाः अपरं द्रौपदेयाः द्रौपद्यासु न
ते सर्वे महारथा एवं महोद्युद्धे सवाय आसमेता इयं शस्त्रादिभिरुत्तोयेषीते महारथाः ॥
अस्माकमिति ॥ हे द्विजोत्तम उ पुनः अस्माकं धार्तराष्ट्राणां ये विशिष्टाः पांडवसेना वीरेभ्योऽपि श्रे

॥ ॥ युधामन्युश्च विक्रान्त उन्नतमौजाश्च वीर्यवान् सौ न द्रौ द्रौपदेयाश्च सर्वे एव महारथाः
अस्माकं तु विशिष्टयिता निबोध द्विजोत्तमाना यका मम सेन्यस्य सैजार्थं तान्नु वीर्मितो

ष्टाः तान् निबोध अवधारय मम सेन्यस्य नायकाः ते तारुता नृते नृन्यैः सैजार्थं वीर्मिकथयामि

॥

॥ ७ ॥

॥ ८ ॥

४

सवानिति॥ सवात्रत्वमेवतावत्रयस्यतवयुद्धकोशलोपदेशेननगवात्रपशुपतिरथर्जुनेननिर्जितः
सर्वेसीष्ठाःसकलक्षत्रक्षयकारिवकायुधलीलावतारपरशुरामस्यापिरणेसर्पकरत्वात्रनीष्ठाः
कर्षःवैरिणांकर्तृनात्रकर्षःशक्रपशुहिंसनशीलःकृपधात्रुहिंसार्थश्चश्रुतेद्यात्रोतिश्रुति
वैरिणोक्षयतिवा॥ अश्वेवातिरथातिवगच्छतियेनस्थाम्नावलेनतत्रअश्वीवप्रत्ययांतोवाअश्वशहःत

सवात्रनीष्ठाश्चकर्षश्चकृपश्चसमितिजयशश्चअथामविकर्षश्चसोमदत्तिश्चथेववा॥ १॥

आदृशीष्टामवलेयस्यसोश्वत्थामाकिलसकललोकसंहारदहदाक्षायणीपतेल्लीलावतारोयस्मात्रवि
कृपयस्यअसमानवीरसंयामोपाज्ञितकीर्तिमंजरीवर्णनायांप्रत्यर्थिनिःपाथिवाविगतकर्षीवधिरात्र
गृहिर्जतोन्नवतीतिविकर्षःपार्श्वतीपतिदत्तवरःसोमदत्तःतत्पुत्रोभूरिश्रवांसोमदत्तिश्चथेवववयो
गान्नीष्ठाश्चत्रैलोक्यपराजयक्षमो॥ तथेव॥ इतरेपीत्यर्थः॥ ॥ १॥ ॥

अने

परै सहायत्वेन समाहृताः सगदत्र शल्पप्रभृतयः शवहवः शूराः मदर्थे मम विजयसाधनार्थं
कृजीविताः सर्वे युद्धविशारदाः युद्धकुशलाः ॥ ९ ॥ सैन्यद्वयपरिकलनस्य प्रयोजनमाहात्रप
यः प्रमितिः ॥ तत्र पांडवानां वलं सैन्ये लीष्मणसेनापतिना अनिरक्षितं अस्माकं वलं प्रति अपर्याप्तं
परिपूर्णं सख्यया सामर्थ्येन च ॥ इदं त्वस्माकं वलं पुनरुपेतं पांडवानां नीमासिरक्षितं वलं प्रति पर्याप्तं ॥

अन्ये च वदवः शूराः मदर्थे त्यक्तजीविताः नानाशस्त्रप्रहरणाः सर्वे युद्धविशारदाः ॥ १० ॥
अपर्याप्तं तदस्माकं वलं लीष्मासिरक्षितं पर्याप्तं त्विदमेतेषां वलं लीमासिरक्षितं ॥ १० ॥

परिपूर्णं यद्यस्माकं वलं पर्याप्तं लीष्मणस्य पक्षपातित्वात् एतेषां वपर्याप्तं लीष्मणस्यैकपक्षपातिवादित्यो
जनाः ॥ तदा लीष्मणे वातिरक्षितं त्वित्याद्यसंगतं स्यात् तत्राचक्षते ॥ लीमस्यैकपक्षपातित्वात् पांडवानां वलं सम
र्थं नाति ॥ लीष्मणस्योत्तरपक्षपातित्वात् अस्माकं वलं असमर्थं नाति ॥ इति दुर्योधनस्यासि प्रायः ॥ ११ ॥

॥ ८ ॥

॥ ८ ॥

॥ ८ ॥

सतः
हियस्मात्सर्वएवजवंतोयुयंवीर्येणप्रजवतोवावीराःसर्वेषुसमस्तकारेषुअयनेषुचयुद्धदुर्गामागेषु
गोमूत्रिकादिद्युहस्रलेषुसर्वेषुयथाज्ञागंशूहविज्ञागंअनतिक्रम्यअवस्थितावर्त्तमानाःश्रीष्ममेवसेना
नायकैःअनितःसर्वतोर्हन्तु।अथहाडुचायापिपालयन्तु॥१॥द्रोणंप्रतिराज्ञाश्रीष्मवक्रुमानपुरः।

अयनेषुचसर्वेषुयथाज्ञागमवस्थिताःश्रीष्ममेवास्तिरहन्तुनवीतःसर्वएवहि॥१॥
तस्यांसंजनयन्नुहर्षंक्रुरुवृद्धःपितामहः।सिंहनादंविनद्योच्चैःश्रीखंदध्मोप्रतापवा
न्॥ ॥१॥ ॥७॥

सरीयडुकंतवृत्वाश्रीष्मकिमकरोत्तदाहातस्येतिक्वउवृद्धापितामहोगांगीयःतस्यएवद्रोणीप्रति
निहृपणीकुर्वतोदुर्योधनस्यराज्ञोहर्षंप्रीतिंसीजनयन्नुहर्षंउच्चैःसिंहनादंविनद्यसर्वसवसीत्रासनंसिं
हमिवनादोअहाहृहासंकृत्वाश्रीखंदध्मोआश्रितवान्प्रतापयुक्कः॥ ॥१॥ ॥

सेनापतेलीष्मद्युद्धोऽभवमालक्षसर्वतोयुद्धोऽभवप्रवृत्तइत्याहततःशीखेति॥ततोनी
भूयःशंखपूरणानेतरीशंखाश्चेत्यष्टपणवानकगोमुखाःसहसैवयुगाप्रदेवास्यहन्यंतत्रास्य

ततःशंखाश्चेत्यष्टपणवानकगोमुखाःसहसैवास्तहन्यंतसशस्त्रमुलोलवत्रा

॥१६॥ ॥७॥ ॥८॥

लिताःसशस्त्रमुलःएकवर्षाविवेचनायोग्योऽस्तवत्रा

॥१६॥

॥७॥

॥८॥

द्वैके।

ततः पांडवसैन्ये प्रवृत्तैर्युद्धेऽसवमाहाततः श्वेतैरिति पंचसिंहाततो दुर्योधनसैन्ये वाद्यकोल
हलानेतरे श्वेतैः शुक्लैः कलासावलशिखरकल्पैः परसैन्योत्कर्षतनूकरणसामर्थ्यवृद्धिर्हयैः
अतिवेगातिरेकानुसृतावतोवाहे आकाशोपातीति हयाविशिष्टाश्वास्त्रैर्युक्ते संयोजिते महति

ततः श्वेतैर्हयैर्युक्तेर्महतिस्पंदने स्थितौ माधवः पाण्डवश्चैव दिव्यौ शीखौ प्रदध्नुः॥

॥१४॥

॥७॥

आदित्यमंडलकल्पे पूज्ये स्पंदने सीयामभूमिप्रद्वणशीले रथवरे स्थितौ वर्तमानौ माधवः मायाल
क्ष्माधवः पतिर्माधवः कृष्णः पांडवश्चैव अर्जुनश्चापि दिव्यौ दिवि भवौ अप्राकृतौ शीखौ प्रदध्नुः॥
कर्षेण परकीयवाद्यकोलाहलासितवसंपादने न दध्नुः अप्ररितवतौ॥

॥७॥

३२

वविनागेनप्रदर्शयन्नाहापांचजन्यमिति॥हकीकेशःद्वघीकाणंइंद्रियाणांइशोअधिष्ठाता
दीतदेहोत्तगवान्निविष्टुःपांचजनीपांचजनाक्षयदेहोक्षवीधनेजयःदेवदत्तंरुकोदरः
नीमकर्मासमहाशंखंघोण्डंरुध्मोआपूरितवान्॥५॥अनेतविजयमित्यादियुग्मीपूर्वश्लोककि

पांचजन्यंद्वघीकेशोदेवदत्तंधनंजयःघोण्डंरुध्मोमहाशंखंनीमकर्माक्षुकोदरः॥५॥
अनेतविजयंराजाकुत्रीपुत्रोयुधिष्ठिरानकुलःसहदेवश्चमुघोषमणिपुष्पको॥६॥

यामेवधृतोकुत्रीपुत्रोयुधिष्ठिरराजापांडवानांस्वामीअनेतविजयंमहाशंखंरुध्मो॥यस्यआ
पूरणावअनेतःसंततोविजयोभवतिइतिअनेतविजयः॥नकुलःसहदेवश्चमुघोषमणि
पुष्पकोशंखौदध्मत्रुः॥६॥

चपरकाशप४काशिराजःपरमेश्वासःपरमउत्कृष्टःइष्टासोधुचुर्यस्पवपुनःशिरवंडीमहारथ४शिरवंडवा
त्रसकलसुरासुरजेयसीप्रवधार्थःसुत्पन्नःपौसवेयशिरवायुक्त४वअपरंष्टृष्टुमःविराटःसात्पकिःसप
वअपराजितःअजेय४एतेसर्वेष्टथकृष्टथकृशंखान्दधु४वादयांचकुरितिपरंणसंबंधः॥१॥हेष्टथिवी

काशपश्चपरमेश्वास४शिरवंडीचमहारथ४ष्टृष्टुमोविराटश्चसात्पकिश्च४पराजित४॥१॥
दुपदोदोपदेयाश्चसर्वशःष्टथिवीपतेसौन४इष्टमहावाङ्म४शंखान्दधु४ष्टथकृष्टथकृ॥॥
॥१॥ ॥

पतेद्रुपद४वअपरंद्रोपदेयाःद्रोपदीपुत्राःवअपरंमहावाङ्म४सौन४एतेसर्वशःष्टथकृप्रत्येकींशंखान्दधु४
॥१॥ ॥७॥

खनादस्य धार्तराष्ट्रात्प्रतिसंजयो नयजनकत्वमाह स घोष इति स तु मुलो घोषां डवसेनापती
नीशैर्वादिजन्या घोषा धार्तराष्ट्राणां हृदयाणि दारयन् किं कुर्वन् न सः आकाशीष्टथिवं विद्यन्नादयन्
प्रतिशङ्कं कारयन् ॥ तस्मिन् समये श्रीकृष्ण प्रतिअर्जुनेन यदुक्तं तत्र च तर्हि श्लोकेऽसंजय आह ॥ अथेति अथ शं

स घोषो धार्तराष्ट्राणां हृदयाणि दारयन् तत्र अष्टथिवं विवन् मुलो द्यन्नादयन् ॥ १९ ॥
अथ व्यवस्थितान् दृष्ट्वा धार्तराष्ट्रात्कपिध्वजो प्रवृत्तेश्च संपाते धनुर्बद्धम्यां पांडवः ॥ २० ॥

खधूरणान्तरं कपिध्वजो पांडवः व्यवस्थितान् विशेषेण उक्त्वा हेन व्यवस्थितान् स्वशंखनादाद्यो रतरादपि अपरि
वृत्तां धार्तराष्ट्रात् दृष्ट्वा संपाते उक्त्वा ह फले च धार्तराष्ट्राणां प्रवृत्तेश्च सति धनुः उद्यम्य सङ्गीकृत्य हेमहीपा
ते तदा हृषीकेशी इदं वाक्यमाहेति तृतीयेनान्वयः ॥ २० ॥

हृषीकेशेति॥ किमिति हे अच्युत मे मम रथं न नयोः सेनयोर्मध्ये स्थापय॥ २१॥ यावदिति अहेयावत्र
एताव प्रधानवीरात्रयोऽप्युक्तान् अवस्थितान् निराहो निरीक्ष्य एव पूर्वकीर्तिं प्राप्नुवन्ति अस्मिन्
समुद्यमे मया केऽसहयो द्वयं युद्धं कर्तव्यमित्यर्थः॥ २२॥ योऽस्य मानेति अहं योऽस्य मानानये युद्धं करिष्यते॥

हृषीकेशे तदा वाक्यमिदमोहमहीपते सेनयोऽस्योर्मध्ये रथं स्थापय मेऽच्युत॥ २२॥ ॥
यावदेतानि निराहो ह्येतेऽप्युक्तान् अवस्थितान् निरीक्ष्य एव पूर्वकीर्तिं प्राप्नुवन्ति अस्मिन्
समुद्यमे मया केऽसहयो द्वयं युद्धं कर्तव्यमित्यर्थः॥ २३॥ योऽस्य मानानये युद्धं करिष्यते॥

अवेक्षेति ईदृशेण दृष्ट्या मिय एते अत्र मम तव अग्रे समागमेऽप्युद्धेऽत्र विचारकारिणो धार्तराष्ट्रस्य दुर्यो
धनस्य युद्धेऽप्युद्धेऽत्र विचारकारिणो धार्तराष्ट्रस्य दुर्यो
रोचितं समारंभेण आगताः तेऽप्यविचारकारिण इत्यर्थः॥ २४॥

किंचित्त्वमित्यपेक्षायामाहा एवमिति युग्मीहे सारतगुडाकेशेन गुडाकानिद्रातस्याईशेन जित
निद्रेण अर्जुनेन एवं यथावर्षितं उक्ते हृषीकेश उच्यते ॥ सेनयोर्मध्ये स्थायित्वा ॥ २५ ॥
अद्रोणयोः प्रमुखे अग्रे द्रोणः सुद्वेपलायनादिनिमित्ततया द्राकुः सायांगतौ द्रयाकुः सयावुः सहित इ

तौ ३

संजय उवाच ॥ एवमुक्ते हृषीकेशो गुडाकेशेन सारता सेनयोः सन्तयोर्मध्ये स्थायित्वा र
थोत्तमौ ॥ २५ ॥ अद्रोणप्रमुखतः सर्वेषां च महिं हितौ उवाच पार्थ पश्यैतान् समवेतान् कुरू निति
॥ २६ ॥ ॥ ७ ॥

तिद्रोण ॥ तथा सर्वेषां च महिं हितौ भूमंडलाध्यक्षाणां राज्ञां ॥ यो धवराणामग्रे इति उवाच इतीति किं
हे पार्थ एतान् समवेतान् तव द्रष्टुं अर्जुन ॥ एतान् कुरू पश्येति श्रीगुल्यनिर्दिश्य अद्रोणकंपादीनां ॥

ततः किं वृत्तमित्यत आह तत्रेति अथानंतरं पार्थः। जुनः तत्र उन्नयोः सेनयोः स्थिता नृपितृ नृपिवेति चेत्
तिलालयंतस्पर्पयंति च अपत्यानीति पितरः तानृपितृ नृपुत्रवपितृ कल्पाः पितृयादयः पितामहानां गे
यादी नृ आचार्यान् द्रोणादी नृ मातुला नृ मात्राजनन्या सामां ये धांते मातुलाः। आतृ शोदरा नृ पुत्रा नृ पुत्राभेन

तत्रापि पश्चिन्नान्यार्थः पितृ नृ पितामहानां आचार्यान् मातुला आतृ नृ पुत्रान्योत्रा संख्यं प्रथामा। ॥२॥
असुराद्युह दृश्यं सेनयोः रुन्नयोः रं पितृतां समीक्ष्य सकौं ते यः सर्वा वंधू नृ वस्थिता नृ। ॥२॥

रका नृ पितृणां वाणा नृ पुत्राः तानृ पौत्रा नृ सखी नृ मित्राणि अपश्यन्। वधूनः असुरा नृ सुहृन् अपश्यन्। त
तः किं कृतवान् तत्राह। तानिति। सकौं ते यो जुनः सर्वा नृ अविशेषेण वंधू नृ वधूति परस्परं हृदया शैरि
ति वंधवः। ॥२॥

१० ॥ तावच्चवस्थितासमीक्ष्य कृपया करुणया परयातिशयतया आविष्टा युक्तं विधीदन्न विशेषेण सा
दन्नं वसादं लानिलं लमानं इदं अनेतरं उच्यमानं मज्जवीरा इदं हे कृष्ण सत्कानीं संसार क्लेश वि
लेखनाच्छ्रुत्वा इमं च जनं पुं पुं युं यो युं कामः सीते समुपस्थिते इहा गते इहा सीदन्निममगात्रा

किमबुवीदित्यपेक्षायामाह। हृद्ये मित्यादिना पावदध्यापसमासि इदं किमिति २

कृपया परया विष्टो विधीदन्निदं मज्जवीरा इह मं च जनं कृष्ण युं युं समुपस्थितौ ॥ २८ ॥ अजन्तव ॥
शादन्ति ममगात्राणि मुखं च परिशुष्यति विपथुश्च शरीरे मे रोमहर्षश्च जायते ॥ ॥ ३० ॥

णीत्सु तरेणाद्य ४। ममगात्राणि श्रीगानि सीदन्ति विशीर्षा निशिथिलानि अचुसाहानि नवति ॥
वपुनः मुखं परितः समीताश्च शुष्यति निर्द्वी नवति मे मम शरीरे वेपथुश्च कं पश्चरो म हर्षश्च जाय
ते ॥ ॥ ३० ॥

मेममहस्ताङ्गुलीवन्मतेअधःपतति। वक्रपरिदह्यतोऽन्तरशोकहलनेनसैतथ्यतोवअपरमेम
ममनःकर्तव्याकर्तव्यवोधसाधनमन्तरकरणधमतीवधर्मगच्छतिनिर्धारणंकरुंनशक्रामिवपु

गांडीवैश्वसतेहस्ताङ्गुलीवपरिदह्यतो नचशक्राम्यवस्थात्रधमतीवचमेमनः॥३१॥
निमित्तानिचपश्यामिविपरीतानिकेशवानचश्रेयोत्रपश्यामिहवाध्वजनमाहवो॥३२॥

नःअवस्थात्रस्थितिकर्तुंनशक्रामि॥३१॥ निमित्तेति। हेकेशवचपुनःविपरीतानिअहितसूचकानि
निमित्तानिनाविस्मयकानिचिन्तानिपश्यामिवपुनःआहवेध्वजनहत्वाश्रेयःकल्याणंनअनुपश्या
शुद्धतरकालेपश्यामि॥३२॥

३ ५५ X

उविजयादिकं श्रेयो वर्त्तमानं किं न पश्यसि इति वेत्तव्यं । दानं कांक्ष इति हेतुः । अहं विजयं विशि
ष्टं जायमिंशमिमुत्कं धनं कांक्षे न प्रार्थये । वपुनः राज्यं राज्ञः । आधिपत्यं सुरखानि च विषयजन्या । उप
मादा नूनं प्रार्थये । हे गोविन्द नोस्माकं राज्येन किं । नो गौः । विषयसुरेवैः किं जीवितेनापि किं । गो ।

नकांक्षे विजयं कृष्णनचराज्यं सुखानि च । किं नो राज्ञे न गोविंद किं भोगैर्जीवितेन वा ।
॥३॥ येषामर्थे कांक्षितं नो राज्यं लोगाः सुखानि च । त इमे वृद्धितापुष्टे प्राणस्थित्काधनानि
वा । ॥३॥ ॥३॥

विंदगो निःश्रुतिनिष्ठवेदांतवाक्येष्टं विंदते परमार्थरूपेण लस्यत इति गोविंदः॥ अथाप्यामिति येषां
घजना नाम धर्मप्रयोजनानामस्मात्कारज्यन्तो गाहव पुनः सुखानि एतदर्थं कांसित्वं बाह्वितं॥ इमे
पुच्छे दुष्कृतिमित्रैर्वाणा वृत्रांतरधनानि वा ह्यपाणाश्च त्यक्त्वा अवस्थिताः॥

आचार्यः^{३१}पितरः पुत्राः। तथा पितामहाः मातुलाः श्वशुराः पौत्राः स्यात्। पत्न्यः
भ्रातरः संवन्धिनः विवाहादि संबंधवत्तः। यदि कृपयात् एतान्न हनिष्यति हित्वा मेव राज्यलोकेन एते

आचार्याः पितराः पुत्राः सौतेव च पितामहाः। मातुलाः श्वशुराः पौत्राः स्यात्। संवन्धिनः स्युः॥३४॥
एतान्न हन्तुमिच्छामि घ्नतोऽपि मधुसूदन। अपि त्रैलोक्यराज्यस्य हेतोः किं नुमहीकृते॥३५॥

हनिष्यति। अतस्त्वमेवेतान् हत्वा राज्यं भुञ्जेत तत्राह॥३४॥ एतन्निति॥ हे मधुसूदन एतान् आचार्यादीन् ह
नोपि मारयतोऽपि त्रैलोक्यराज्यस्यापि हेतोः हन्तुं नेच्छामि महीकृतेऽपि राज्यार्थं पुनः किं वक्तव्यं॥३५॥

येति हे जनार्दन. जना उदेव विपक्षभूतान् असुरादीन् अर्हयति पीडयति इति अथवा जनैरधिकारि
३३ अमुदयादिकं अर्हते या अते इति जनार्दनः। हे जनार्दन धार्तराष्ट्रान् निहत्य नोस्माकं कापीति स्पात्र
किं सुखं शत्रुन किमपीति ननु आततायिना मेषां वधो विहितत्वाद्युक्त इत्येतामाशौकां धर्मशास्त्रस्य अर्थशा
स्त्रावलवत्वेन परिहरति। पापमेवेति केवलं मिह लोके सुखं नास्तीति परलोके पितृनाश्चित्वा ह्यस्मात् एताना
न१

निहत्य धार्तराष्ट्रान् कापीति स्पात्र जनार्दना पापमेवां श्रयेदस्मात् हे त्वेतानां ततायिनः॥ ३६॥
तस्मान्नाहीवयं हे धार्तराष्ट्रसंबंधवान्। अजने हि कथं हवा सुखिनः शौममाधवा॥ ३७॥

ततायिनो हत्वा अस्मात् पापमेव नरकादि दुःखकारणी आश्रयेत्॥ ३६॥ तस्मादिति। यस्मात् एते घातने लो
कद्वयेऽपि अकल्याणमेव तस्मात् संबंधवान् धार्तराष्ट्रं हेतुं वयमर्ह इति। तेषां वधस्यात्याचार्यं दधर्मत्वा
अनकेवलमस्माकं पारलौकिकं सुखं न भवति ऐहिकमपि न भवतीत्याह। अजने नमिति हे माधव हि यस्मात्
जने हत्वा वयं सुखिनः कथं शौममाधवा कथं सुखयुक्ता भवेम॥ ३७॥

ननु चेतेषामपि वेधुवधदोषे समाने सन्निभे वेते वेधुवधमंगीकृत्यापि युद्धे प्रवर्तते । तथैव लवानपि प्रव
र्तनी किमनेन विघादेनेत्यादि त्रेय विवेकिने देन परिहरति । यद्यपि ता यद्यपि एते धार्तराष्ट्राः ॥ लेलोपहत
चेतसः लोसः परद्रव्याद्यभिलाषुकता लुनाति चिन्नत्रिजुनयै लोकद्वयं प्राणिनामिति लोलाः । तेन उपहतचे
ह ।

यद्यप्येतेन पश्येति लोलापहतचेतसः कुलक्षयकृते दोषमित्रदोहे च पातकी ॥ ३७ ॥
कथं न ज्ञेयमस्मात्सिद्धपापादस्मान्निवर्तिनी । कुलक्षयकृते दोषं प्रपश्यद्भिर्जनाईना ॥ ३८ ॥

तस्यैतिरुक्तकर्मणा कर्मणा विवेकविज्ञानाः सैतः कुलक्षयकृते गोत्रवधनिमित्तदोषमित्रदोहे च पा
तकी न पश्येति ॥ ३९ ॥ कथमिति हे जनाईनयस्मात्सिद्धकुलक्षयकृते दोषं प्रपश्यद्भिः ॥ अस्मात्पापान्निव
र्तिनी कथं न ज्ञेयं कथं न यत्नः कर्मणा दृष्टव्यं । तथा ॥ ३९ ॥ ॥ ३९ ॥

३
कुलक्षये कृते ये दोष उच्यन्ते ते दर्शयति। कुलक्षय इति। इदानीं कुलक्षयस्य पारंपर्येण नरक प्राप्तिः
रणत्वे दर्शयति। कुलक्षये गोत्र पुत्रघाणां विनाशे सनातनाऽपारंपर्यागात्ताश्चिरंतनाऽकुलधर्मापि नश्येति।
धर्मे निषेधर्मे पुनरेषु कृत्स्नमपि कुलं अधर्मे। सिसवति तिरस्करोति। उत अपि अधर्मासि न वनिवार

कुलक्षये प्रणश्येति कुलधर्माः सनातनाऽधर्मे निषेधकुलं कृत्स्नमधर्मे। सिसवत्सुताऽ॥
अधर्मासि न वान्ते प्रदुष्टेति कुलत्रियऽश्रीपुदुष्टासु वा हेयजायते वत्संकरऽ॥४॥

कधर्मस्यान्नावाहित्यर्थऽ॥४॥ अधर्मेति। हे कृष्ण गोपिका मनःकार्षणशील अधर्मासि न वान्ते कुल
त्रियऽविशुद्धवंशोद्भवाऽप्रदुष्टेति त्रैरिणो न वेति। तासु श्रीपुदुष्टासु हे वा हेयवत्सि वंशोद्भववत्सं
करे जायते वत्सं वत्सं तरमि श्रीकरणी वत्संकरऽ॥५॥

संकरइति संकरजाति संकर ४ एषां कुलघानां कुलहेतुणां वच्च परे कुलघा कुलघावनरकायलवतिहि
यस्मात् एषां कुलघानां कुलहेतुणां न केवलं तेषामेव कुलस्य वनरकायलवति एषां कुलघानां धर्मा
दा ४ पितरः पुत्रपिंडोदकक्रियाः सितः नरके पतंति पिंडादिदातृणां विष्णुघातयानी अस्तावाश्च पुत्रपिंडाश्च

संकरो नरकायैव कुलघानां कुलस्य चापतंति पितरे हि येषां पुत्रपिंडोदकक्रियाः ॥ ४२ ॥
दोषैरेते कुलघानां वर्स संकरकारकैः उक्ता दीते जातिधर्माः कुलधर्माश्च शाश्वताः ॥ ४३ ॥

॥ ४२ ॥
सोदकक्रियाः सितः नरके पतंतीत्यर्थः उक्तं दोषमुपसंहरति दोषैरेते रिति द्वास्यां ॥ एतेऽनाश अधर्मा सितवा
दिलक्षणेः वर्स संकरकारकैः दोषैः कुलघानां जातिधर्माः क्षत्रियत्वजातिप्रदुक्ताधर्माः क्षत्रयाशाश्वताः कु
लापारंपर्यागता वंशधर्माश्च उक्ता दीते लुप्यंते तेषामाचरणेन लवतीत्यर्थः चकाराश्चाप्रमधर्मा दयोपि
रह्यंते ॥ ४३ ॥ ॥

त्रिति॥ हे जनार्दन उ सन्नकुलधर्माणां विनष्टकुलवर्षाश्रमादिधर्माणां मनुष्याणां नरके नियतेनिय
वसो सवतीति इति वयं अनुश्रुमः अनुवारे वारं द्यादिस्पः श्रुतवैतो वयं वंशुवधाद्यवसायेन सीतष्टमा
सा॥

उ सन्नकुलधर्माणां मनुष्याणां जनार्दन नरके नियतेन वसो सवतीत्यनुश्रुमः ॥ ४४ ॥
अहो वत महत्पापं कर्तुं व्यवसिता वयं । यद्वा ज्यसुखलोत्तेन हर्तुं नृजनमुद्यता ॥ ४५ ॥

नम्राह ॥ अहो वतेति ॥ अहो वत कष्टं यत्र परमेश्वरसीनिधाने पिवयं महत्पापं कर्तुं व्यवसिता ॥ ४६ ॥
सायं निश्चये गता ॥ किं तत्र महत्पापं यत्र राज्यसुखलोत्तेन नृजने हर्तुं नृद्यता इति उर अतिशयेन यता
यत्नवैतो जाता ॥ ॥ ४५ ॥ ॥ ४६ ॥

एवं सन्नप्तः सन्नप्तः तु मेव आशासने वा हर्जुनः यदि मामिति यदि शत्रुपाणयः धार्तराष्ट्राः अप्रतीकारे प्रति
पुष्टं अक्रुर्वाणं मां शस्त्रीरणे सैग्रामे हनुः मां हनिष्येति तर्हि तद्धनं मम ह्ये मतरं पापं स्य अनुत्पद्ये हेतो
अत्यंतं हितं तरे न वेत्ति ॥ ४६ ॥ ततः किं वृत्तमित्यपेक्षायामाह सै जयतु वाचा ॥ एवमिति अर्जुनः एव जयं

॥ ॥ यदि मामप्रतीकारं शस्त्रं शत्रुपाणयः धार्तराष्ट्राः रणे हनुः स मे ह्ये मतरं न वेत्ति ॥ ४६ ॥ सं
जयतु वाचा ॥ ॥ एवमुक्त्वा अर्जुनः सै रथोपस्थं उपाविश त्रीविष्टं स शरं चापं शोकसंविग्ना
मानसः ॥ ४७ ॥ ॥ इति श्रीभगवद्गीतासूपनिषत्सु ब्रह्मविद्या योगशास्त्रे श्रीकृष्णार्जुनसंवादे
अर्जुनविषादो नाम प्रथमोऽध्यायः ॥ ॥ ४८ ॥

सैग्रामे रथोपस्थे रथस्योपरि पश्चाद्भागो शरं चापं विष्टं उपाविश त्रुपविष्टः शोकसंवि
ग्ना शोकेन संविग्ना संतप्तमानसं यस्य सः ॥ एव विष्टः स त्रुपविष्ट इत्यर्थः ॥ ॥ ४७ ॥
॥ ॥ पांचोत्तराकायां प्रथमोऽध्यायः ॥ ॥ ४८ ॥

श्रीकृष्णः
मत्प्रेक्षायामाह। संजय उवाच। तं तथा। मधुसूदनं ते अर्जुन। तं तथा तेन प्रकारेण क
ष्टं शुश्रूषां कृते क्षणी विधीदती पूर्वोक्तप्रकारेण विधादप्राप्नुवती प्रति इदं वक्ष्यमाणं।

॥ संजय उवाच ॥ तं तथा कृपया विष्टमं शुश्रूषां कृते क्षणी विधीदं।
तमिदं वाक्यमुवाच मधुसूदनः ॥ श्रीनगवाच उवाच ॥ कुतस्त्वीकं शमल
मिदं विषमे समुपस्थितौ अनार्य जुष्टं मध्वर्ग्यं मकीर्तिकरं मर्जुना ॥ १॥

वाक्यं उवाचो तदेव वाक्यं दर्शयति श्रीनगवान्। कुत इति दास्यी। हे अर्जुन इदं कं शमली मोहकाल
ष्टी विषमे संकटे त्वां कुतो हेतोः समुपस्थितौ अनार्य जुष्टं आयैरसेवितौ। अश्वर्ग्यं स्वर्गस्य साधनं अ
कीर्तिकरं अयशश्चरं ॥ २॥

तस्माद्यत्कर्तव्यं तदाह। क्लेशमिति हे पार्थ क्लेशं मास्मगमः कातर्यं मा प्राप्नुहि त्वयि विषये एतन्न
पद्यतो युक्तं न वति। हे परं तप जुडं दुर्द्धं हृदय दोर्द्धं ल्यं कातर्यं तं तपस्का उ विष्ठा अर्द्धं न कातरत्वे पुष्पाड
न१

क्लेशं मास्मगमः पार्थ नैतत्त्वयुपपद्यते। जुडं हृदय दोर्द्धं ल्यं तपस्का उ विष्ठा परत्तपः॥३॥ अर्द्धं
ननु वाच॥ ॥ कथं श्रीश्रमं हं संख्ये दोर्द्धं च मधुसूदन। इषुतिः प्रतियोऽस्यामि पूजा र्द्धं वैरि सूद
न॥ ॥४॥ ॥५॥

परतोऽस्मि किं तु युद्धस्य अन्वाद्यत्वादिति अर्द्धं न कथयति। कथमिति॥ हे मधुसूदन अर्द्धं र्द्धं सीया
र्द्धं च पुनः दोर्द्धं इषुतिः कथं प्रतियोऽस्यामीति वक्तुं अनुचितं तौ इषुतिः कथं प्रतियोऽस्या
मीत्यर्थः॥ हे अरि सूदन यतः सौ पूजा र्द्धं॥ ॥४॥

प्रद्यात्तैस्तथा॥ शिष्योऽप्येदेशनाप्राप्तिर्द्योत्रेयसम्पत्तः इत्युक्तं चार्त्त
कृतिरपिनस्पार इति चेन्न ब्राह्मणं निति हि यस्मान्न गुरुं न हत्वा शास्त्रार्थापदेशः
सौ अन्येपि तनुल्याजनकादयस्त्रेपि गुरवः तां महानुत्तावाचद्राणादीन् गुरुं न हत्वा पर
तावरुद्धं गुरुवधं अकृत्वा इह लोके सैव सिद्धान्न मापि सौकुंश्रेयः उचितं न केवली परत्र दुःखं इह

गुरुं न हत्वा हि महानुत्तावाचश्चेयोऽसौ कुंशैश्च मपीह लोके हत्वा
र्थकामांस्तं गुरुं न हत्वा भुञ्जीयसे गान्धर्वि रप्रदिश्यात् ॥५॥

का

पिनरकदुःखं अनुत्तवित्तवामित्याह ॥ हवेति अनुत्तः तान् अर्थकामान् अर्थान् तिलापुत्रं गुरुं न हत्वा
इह अस्मिन्नेव शरीरे गुरुणां बुधिरणप्रदिश्यात् प्रकर्षेण लिप्ता इत्यर्थः का - मा - त्मका न्मरण
नीतरे नरके लोकाद्यान् नो गान्धर्वि तान् न हत्वा कष्टं भुञ्जीयसे नोऽप्यमीत्यर्थः ॥५॥ ॥६॥

१६

किंचायद्यधर्ममपि अंगीकरिष्यामः तथापि अस्माकं जयः पराजयो वा न वेदिति न ज्ञायते अनुवत
योऽकतरश्च श्रेय इत्यपि न ज्ञायत इत्याह न वेत इति च उक्तः एतश्च वयं न विद्मः नोस्माकं कतरश्च किं न
मगुरुणा हननं अहननं वा गरीयः अधिकतरं स विष्यतीति न विद्मः यद्वा एताश्च वयं जयेम जेष्यामभ्य

न वेत द्विद्यः ^{किं नाम} कतरन्ना ^{रक्षिकम्} गरीयो यद्वा जयेम यदि नो जयेयुः शयानैव हत्वा
न जिजीविषामस्मै वच्छिताः प्रमुखे धार्तराष्ट्राः ॥६॥

दिवानोस्मान् एते जयेयुः जेष्येतीति न विद्मः किंच अस्माकं जयोऽपि फलतः पराजय एवेत्याह पा
नि किंच जयं प्रहेपि जयं प्रवृत्तिरस्माकं न पुक्तायस्मान् शयानैव धार्तराष्ट्राश्च हत्वा वयं न जि
प एवान् जिजीविषामिह मशराज्यादि लोकांस्मृशिकापिकाः ॥ त एव धार्तराष्ट्राश्च विजयेयु
इत्थं मवच्छिता वर्त्तन्ते ॥६॥

प्रमुखे

पानोनिषेवुं पृच्छति कार्पण्येति एतावद्ब्रह्मा कथं जीविष्याम इति कार्पण्ये दोषश्च
 ततस्तस्या उपहृतः अनिष्टतः सत्तावः शौर्यलक्षणो यस्य सोऽहं कार्पण्यदोषोऽपहृतस्त
 अथवा कृपणस्य तावः कार्पण्ये दैन्यो अज्ञानमिति तदेव दोषस्तेन उपहृतस्तत्तावः शतवर्त्तीष्ट
 तामि कथं धर्मसंभूतवेताऽधर्मे संभूतवेतो यस्य विवेकविज्ञानानुदयात् अथवा धर्मसंभू
 त

कार्पण्यदोषोऽपहृतस्तत्तावः पृच्छामि त्वं धर्मसंभूतवेताऽथैव
 यस्यानिश्चितं ब्रूहि तन्मेशिष्यमेवंशाधिमावी प्रपन्नः ॥७॥ ॥८॥

तं दुर्द्वयत्कानिहातनमपि क्षत्रियस्य धर्मे अर्धमेवेति सोऽदिग्धं वेतः चित्रं यस्य सोऽहं धर्म
 संभूतवेताऽततो यत्तमे श्रेयः हितं स्यात् तत्र निश्चितं ब्रूहि किंच ते तव शिष्यः शासनाहः अत
 स्त्वा प्रपन्नं शरणमागतं शाधि शिक्षया ॥७॥

त्वमेव विचार्य यद्युक्तं तत्कुर्वितिवेशतवाहानहीति। इति त्रियाणां युद्धे धर्म इति तदेव निश्चयेन क
र्तव्यमिति सगर्व उपदेशं स्वयमेवाशीक्याहो युद्धे क्रियमाणे जयस्मावश्चाहिकहनिश्चयप्रदोऽपि युद्ध
फलं भूमौ राजपंतश्च असपत्नी। ईवतश्चावाप्यापिन हि प्रपश्यामि यत्र मम शोकी अपनुद्यात् किं वि
शिष्टं शोकी इन्द्रियाणीज्जोषणं अतिशोषकरो न केवलं भूमौ राजी शोका विह्वेदकं नूनं सवति। सु

न हि प्रपश्यामि ममोपनुद्याद्यहो कमुज्जोषणमिन्द्रियाणां। अ
वाप्यहमावसपत्न्यहं राजपंतं सुराणामपि बाधिपत्यं॥ ॥७॥

अधिपत्यं युद्धे सरणप्रदोऽपि इति जन्मान्तरेऽपि स्वजनवधनिमित्तं शोकं शान्तिं न प
शे भूमौ असपत्नी अहं राजपंतं च अपरं सुराणामपि अधिपत्यं चावाप्ययत्नं कर्म कृतं
प्राणांज्जोषणी शोकी अपनुद्यात् अपनयेत्तन्न हि प्रपश्यामि इत्यत्र यशो॥ ॥७॥

कृतवानित्यपेक्षायामेवमुवाच॥ एवमित्याहुः केशोर्जुनः हृषीकेशीकृष्णं प्र
प्रकारेण कथं सीधमहं सीधेयोऽस्मामीत्यादिहे परितपाहे धृतराष्ट्र अहेनयेऽस्ये
रम्यामीति गोविंदं प्रति मुक्ताहं वधूवामौ नमाश्रितवान्॥ १०॥ ततः किंचित्प्रमित्य

सेनयमुवाच॥ ॥ एवमुक्ता हृषीकेशोऽहं केशः परितपा नयोऽस्य इति गोविंदमुक्ताहं वधू
वधूवहं॥ तमुवाच हृषीकेशः प्रहसन्निवत्तारता सेनयोऽरुनयोर्मध्ये विषीदतमिदं वचः॥

॥१०॥

॥१०॥

पेक्षायामाहतमुवाचेति॥ हेत्वारत हृषीकेशः श्रीनारायणः प्रहसन्निवत्तारतः सन्नयनयोऽस्ते
नयोर्मध्ये विषीदतं विषादं कुर्वतं तं अर्जुनं प्रति इदं वक्ष्यमाणीव चेवावाक्यं उवाच॥ १०॥ ॥१०॥

१८

श्रीनगवाच २

देहात्मनो रविवेकात् अहंकारपूर्वको शोकमोहो संजातो अर्जुनस्पृष्टः । आत्मज्ञानमतीतरेण तयो वि
वृत्तिर्न लवतीति देहादिस्पर्शे देन आत्मानं दर्शयितुमाह । अशोच्या निति । हे अर्जुन त्वं अशोच्या न स
त्वात् परमार्थस्वरूपेण नित्यात् स्त्रीषु द्रोणादीन् अशोचः अर्जुनो वितवान् सिते स्त्रीषु द्रोणादयश्च
निमित्तैश्चिरं ते ते विनाभूतो हं राज्यसुखादिना किं करिष्यामीति च पुनः प्रज्ञावादात् बुद्धिमती वचना

॥ श्रीनगवाचवाच ॥ ^{अनुलोपितानि} अशोच्या नैव शोचस्वै प्रज्ञावादांश्च न
घसोगता ह्यनगता ह्यंश्च नानुशोचंति पंडिताः ॥ ११ ॥

देतन्मोहोपांडित्यं च विबुधमात्मनि दर्शयति । अतस्त्वं जन्म न एवेत्यभिप्रायः यस्मात्
अगता ह्यनगता ह्यंश्च नानुशोचंति पंडिताः । अगताः पुत्रे अगताः पुत्रे वा
अनावेन यश्चेतीत्यर्थः । परमार्थतत्त्वतो नित्याः अशोच्याः अतस्त्वं अर्जुन शोचसि
अशोच्याः अयतो नित्याः कथमित्याह ॥ ११ ॥

॥ आत्मनो नित्यत्वे साधयति । न चैवाहमिति । कुतः न जातु कदाचिन्न अहं
न वा अतीतेषु देहेत्यत्र विनाशे नित्य एव अत्र मित्यर्थः । तथा न वेनासीत् किं
नित्यमेव जनाधिपाः । नासन्न किं न अस्मिन्नैवा तथा च वयं सर्वे अतः अस्मान् देहपाता ।

न चैवाहं जातु नासीत् न चैव न मे जनाधिपाः । न चैव न न विद्यामः सर्वे वयं मत्तः परी ॥ २१ ॥

तत्र परं उत्तरकाले पितृ न स विद्यामः । किं न स विद्यामः । किं न स विद्याम एव आत्मस्वरूपेण वि
द्यपि कालेषु वयं सर्वे नित्याः । इत्यत्र देहसेदानुवृत्त्या वक्तव्यं । न नात्मसेदासि प्रायेण तत्र कथा
मिव नित्य आत्मेति दृष्टौ ते वक्ष्यति ॥ २२ ॥

परमात्मनो नित्यत्वेऽपि जीवानां जन्ममरणयोः प्रसिद्धत्वात् कथं नित्यत्वमित्याशी कायादृष्टं तेन आ-
त्मनो नित्यत्वं साधयति। देहिन इति। देहिने देहवत्तः आत्मनः अस्मिन् वर्तमाने देहे यथा येन प्रकारेण
एकैव मारिवाल्या वस्त्रा यौवनमधमा वस्त्रा जरा जीर्णा वस्त्रा एतास्त्रिंशो अवस्था अन्येऽप्यविलक्षणाः अ-

देहिनीं स्मिन् यथा देहे को मारि यौवने जरा। तथा देहांतर प्राप्तिं ईर स्रजं न मुह्यति॥३॥

आत्मनोऽसर्वेति। पूर्वावस्थानां शेषाया आत्मनोऽतनाशः उजरावस्थोपजन्तने आत्मनः
एतच्च देववर्तमानदेहात् देहांतर प्राप्तिः अविक्रियस्य आत्मनो न भवति तत्रैव
सति धीरो ज्ञानी मोहं नापद्यते॥३॥

तच्छात्मनाशनिमिहोशोकमोहौनसंस्रवतः तथापि तद्देहवियोगजसुखवियोगदुः
शाकमोहौसंस्रवत इति अर्जुनस्य वचनस्य वचनमाशौक्याहमात्रेति। मीयंते शब्दादयो या
मात्रादीनां द्रियाणि। स्पर्शं त इति स्पर्शाः शब्दादयो विषयाः मात्राश्च स्पर्शाश्च मात्रास्पर्शाः। अ
इन्द्रियाणां स्पर्शाः शब्दादि लिङ्गं योगाः ते मात्रास्पर्शाः शीतोष्णसुखदुःखदाः। शीतं तं तं सुखं

मात्रास्पर्शाः कौन्तेय शीतोष्णसुखदुःखदाः। आगमापायिनो नित्याश्चांश्चितिस्तद्वत् सारताः॥१४॥

दुःखं प्रयच्छतीति आगमापायिन इत्यत्र विनाशशीलाः अतएव अनित्याः तस्मात् सारता इति तद्वत् स
हस्रहेनारत तेषु दुर्घविषादं माकार्षीः। हे कौन्तेय उ पुनः मात्राश्च स्पर्शाः शीतोष्णसुखदुःखदाः आग
मापायिन इत्यनित्याः हेनारत तस्मात् सारतांश्चितिस्तद्वत् स हस्रहेनारत तेषु दुर्घविषादो माकार्षीः॥१४॥ ॥१४॥

तत्पतीकारप्रयत्नादपितसहनमेवउचितीयतःतसहनेनिरतिशयंफलमित्याहोयंहीति।हेपुत्रुषर्ष
महियस्मादृणेतेशीतोष्णादयःविषयाःइंद्रियाणिवयंआत्मदशिनिंसमडुःखसुखंसमेसुखडुःखयस्य
सतंसुखडुःखप्राप्तौहर्षविषादरहितौधीरंधीमंतेपुत्रुषर्षनद्यथयंतिनचालयंति।सज्जानीहंसहि
शुद्धमृतत्वायमोक्षायकल्पतेसमर्थनिवति॥५॥तत्त्वविचारतोपिशोकमोहोअकृत्वशीतोष्णादि

गोप्यायःइतिवाति

यंहिनद्यथयत्येतेपुत्रुषर्षपुत्रुषर्षनासमडुःखसुखंधीरंसीमृतत्वायकल्पते॥५॥
नासतोविद्यतेनाबोनाबोविद्यतेसतः॥उनयोःरपिदृष्टौतस्मैनयोःस्त्वदशिनिः॥५॥

मित्याहनासतइति॥असतइतिोष्णादेःसकारणस्यअविद्यासहितस्यनावःसन्नानवि
आत्मानंअनावःअविद्यमानतामविद्यतोऽनुनातत्त्वदशिनिःइत्युक्तं॥याथात्म्यदर्श
येअनयोःसदसतोःआत्मानात्मनोःअंतोनिर्णयोदृष्टः॥ ॥५॥ ॥

तदपि विशेषतो दर्शयति ३

। शवस्र अविशेषेणोक्तं तद्विशेषतो दर्शयति । अविनाशित्वं पुनरुच्यते इदं सर्वं
स्वरूपं अविनाशिविद्धि । कश्चिदपि प्रमात्रस्य अद्यतनस्य आत्मनः विनाशं अस्माकं कर्तुं न
स्वरूपं आत्मसत्ताया निवारि सामान्येनोक्तं । अतएव तदिति । हेनारत इमे देहाः अतएव तत्र
पस्य अविशेषस्य अनाशिनो विनाशरहितस्य अप्रमेयस्य प्रमाणातीतस्य शरीरिणः आत्मनः

अविनाशित्वं तद्विद्येन सर्वमिदं ततो विनाशमद्यतनस्य न कश्चित् कर्तुं मर्हति । १०॥
अतएव तदमे देहानित्यस्योक्ताः शरीरिणो अनाशिनो अप्रमेयस्य तस्माद्युद्धमसारता । १०॥ ॥

तवन्तः अतो नाशो येषां ते अतएव तदनाशोऽपि लोके द्विविधो यथा देहो न स्मिन्भूतो अदर्शनिगतो नष्टो
यते । विद्यमानोऽपि यथा अन्यथा परिणतोऽपि यथा प्रादिसुक्तेन नष्टोऽयतो तत्र अस्य आत्मनः अनाशिनः नि
त्यस्य द्विविधेनापि नाशेन संबन्धो नास्ति । ततो युक्तं कुरु ॥

॥२॥

ना २

॥२॥

॥२॥

॥२॥

॥२॥

तदप्या१

यच्च आत्मनो हेतुत्वनिमित्तं सीष्णादीनां हन्यमाननिमित्तं दुःखमुक्तं एतन्न हं उमिह्यामीत्यादिनां ~~आत्मविना~~
शादिहेतुकशोकमोहवन्निर्मूलमेवेत्याह य एनमिति यः पुमान् एनं देहि न हंतारं हननक्रियायाः कर्त्ता
रं वेत्ति जानाति च पुनर्यः पुमान् एनं देहि न हंतं हननक्रियायाः कर्मभूतं मन्यते तावुन्नावपि न विजानीत

य एनं वेत्ति हन्तारं यश्चैनं मन्यते हंतोऽज्ञोऽज्ञो न विजानीत नोऽपि हन्ति न हन्यते ॥ १॥

असंघात एव हंता हन्यते च इति तौ नावबुध्येते अविवेकेन आत्मानं हंता अहं हतो हे इति देह
अहं प्रत्ययविषयो विजानीतः तौ आत्मस्वरूपं न जिज्ञासित्वा विवर्त्तते ॥ यस्मान्नायमात्मा हंति
कर्त्ता च न हन्यते न च कर्म न वतीत्यर्थः ॥ अविक्रियत्वात् कथमपि विक्रिय आत्मेति हि
तीयो मंत्रः ॥ १॥

यं

यायाः कर्त्ता कर्मचनसवती लुक्ता शूद्रस्मिन्मीत्रे तदेव अविक्रियत्वं हेतुभूतं षड्भाव
नाधयति ॥ न जायत इति अयं आत्मा कदाचिन्नोत्पद्यते वा कदाचिन्नम्रियते वा अथ वा अ
यस्य सविता न जायते यस्मादेवं तस्मादजः न जायत इति अनेन षड्भावविकारराहित्यमुक्तं ज
परिणामते वर्द्धते अपक्षीयते विनश्यति इति षड्भावविकाराः न जायते न म्रियते इति आद्येतो विकार

॥ न जायते म्रियते वा कदाचिन्नोयं नृत्वा सविता वा न भूय ॥
अजो नित्यः शाश्वतो यं पुराणो न हन्यते हन्यमाने शरीरे ॥ १० ॥

रौ निरक्षौ शाश्वता निरवयवत्वात् न स्रष्टु रूपेण अपक्षीयते निर्गुणत्वात् न गुणक्षयेण अपक्षीयते इति अपक्षयर
हितः पुराणः निरवयवत्वात् न अवयवोपचयलक्षणादृद्धिर्नास्ति अतएव पुराणं नूतनत्वात् सत्त्वात् पुराण
एतेन नृद्धिलक्षणा विकाररहितः न हन्यते न विपरिणामतो हंति न त्रविपरिणामार्थः तेन विपरिणामलक्ष
णा विक्रियानि विध्यते जन्मनिमित्ता अक्षितानां क्षितेन षड्भावविकाररहितः ॥ ११ ॥

यएनेवेत्तिहत्तारमित्यनेनआत्मनोहननक्रियाप्रतिकर्मत्वकर्तृत्वानावप्रतिज्ञायनजायतइत्यनेन
अविक्रियत्वहेतुसाधयित्वाप्रतिज्ञातार्थमुपसंहरति।विदेति।यःपुमान्यएनमात्मानेअविनाशिनो
नित्येअजमय्यवेदजानातिहेपार्थसपुत्रुषःकथंकेनप्रकारेणकंपुत्रुषंघातयति।कंपुत्रुषंहेतिहि
नस्मिआत्मनःषड्भावविकाररहितत्वाद्दह्येनशक्यते॥२१॥आत्मनःपूर्वप्रतिपादितमविनाशित्वेदष्टो

वेदाविनाशिनैर्नित्यंयएनमैजमैद्ययै।कथंसपुत्रुषःपार्थकंघातयतिहत्तिकी॥२१॥वासंसिंजी॥
सीनियथाविहायनवानिष्टकृतिनरोपरालीतथाशरीराणिविहायजीर्णान्यन्यानिसेयातिनवा
निदेही॥२२॥ ॥८॥

सीति॥नरःपुत्रुषोयथायेनप्रकारेणलोकेजीर्णानिपुर्वलतागतानिवासांसिवप्राणिवि
परालिअन्यानिनवानिनूतनानिष्टकृति।उपादत्तेदेहीआत्मातेनप्रकारेणप्रकारेणजी
ययअन्यानिनवानिसेयातिदेहीआत्मापुत्रुषवदविक्रियएवेत्यर्थः॥ ॥२२॥

वनाशीत्याहानैमिति शश्राणि अस्यादीनि एनमात्मानं न चिच्छिन्निरवयव
गीकुर्वन्ति तथा प्रावकोऽग्निरपि एनमात्मानं न दहति न प्रसीकरोति च पुनः आपः
दयति आर्दीप्तावेन न शीर्षयति अपां हि सावयवस्य वस्त्रं न आर्दीप्तावकरणेनावय
नेमामर्थं न तन्निरवयव आत्मनि संभवति मातुतो वायुरपि एनं शोषयति ॥२३॥ विना

नै न चिच्छिन्न शश्राणि नै न दहति प्रावकं न चै न क्लेदयत्यापो न शोषयति मातुतः ॥२३॥
अद्वेद्यो यमं दाहो यमं क्लेदो शोष एव चो नित्यः सर्वगतः स्यात्पुनरचलो यस्य सनातनः ॥२४॥
रूपान्तरा पतिषु न

शदेव सावेसाधिते सिद्धमविनाशित्वमनुवदति ॥ अद्वेद्यो यमिति ॥ अयमात्मा अद्वेद्यः छेद्युमशक्यः
क्यः अयमात्मा अदाह्यः दधुमशक्यः अक्लेद्यः आर्दीप्तावेन शीर्षयितुमशक्यः च पुनः अशोषः
शोषयितुमशक्यः नित्यः अविनाशी सर्वगतः सर्वव्यापी स्यात्पुनः स्थिरः बलनरहितः सनातनः विरत्तनः ॥२४॥

अथ कश्चित्प्रतिपत्तिरस्मादयमात्मा अथ कः इन्द्रियैर्नातिष्ठ ज्यतो अचिन्त्यः बुद्धीन्द्रियागोचरः निरवयवत्वात् अ
संगत्वात् अविकार्यः विक्रियारहितः अविनाशित्वेन प्राप्तीशोकात्तावमुपसेहरति तस्मादेवमिति तस्मात्
एनं प्राप्तात्मानं अहेदी अदाही अशेषी नित्ये सर्वथा पि न स्थिरं अवलम्बनात्तर्कं अथ कः अचिन्त्यं अविकार्यं एव वि

अक्षेष्टं

अथ को यमं चिन्त्यो यमं विकार्यो यमुच्यते तस्मादेव विदित्वै नानां शोचिषु मर्हसि ॥ १५ ॥
अथ चिन्ते नित्यजातं नित्यं वामन्यसे मृते तथापि च महत्वाद्वा हो नै नं शोचिषु मर्हसि ॥ १६ ॥

नार्हसि ॥ १७ ॥ देहादीनां विनाशेऽपि आत्मानो मा विनाशित्वात् शोकमोहो न कार्यः वित्तुक्तं
न आत्मनो विनाशमीक्षित्याह अथ येन मिति अथ व एतद्गीकारेण न आत्मानं नित्य
यमानं अथवा नित्यं मृते मन्यसे तथापि हे महाबाहो त्वेनैव आत्मानं शोचिषु नार्हसि
॥ १८ ॥

नायस्माज्ञातस्य लब्धजन्मनाः क्रवोऽद्य निवारि मृत्युः च पुनः मृतस्य क्रवमा
त्वं अपरिहायेद्ये अनिराकरणीयेऽर्थे नैव आत्मानं शोचिषु नार्हसि ॥ २७ ॥ य
न युक्तस्तथापि देहेन्द्रियादिभूतसंघातमुद्दिश्य शोको न युक्त इत्याशंक्यं तत्रापि

अहि क्रवो मृत्युर्भवजन्म मृतस्य चा तस्मादपरिहायेद्ये नैव शोचिषु नार्हसि ॥ २७ ॥
युक्तादीनि भूतानि च कर्मध्यानि तारता अद्य क्तानि धनानि च तत्र का परिदेवना ॥ ॥ २७ ॥

शोको न युक्त इत्याह ॥ अद्य केति ॥ हे नारत भूतानि अद्य क्तानि अद्य क्तं अदर्शनी आदियेषां
तानि अद्य क्तानि च कर्मध्यानि स्पष्टमध्यानि ॥ अद्य क्तानि धनानि मरणानन्तरं अदृश्यानि त
त्र का परिदेवना केवा विलापः ॥ २७ ॥

ननु कः स्वधर्मदृष्ट्या पिशोको ननु कः इत्याह स्वधर्ममपीति च पुनः
नीयं युद्धलक्षणी धर्मं अवेदय विचार्य विकीपितुं प्रचलितुं नार्हसि॥
पीरुद्धा रधर्मी दनपेता सीयामात्र अन्यत्र येन विद्यते ॥३१॥ स्वधर्मल

वावेदय न विकमि तु मर्हसि धर्माद्विदुद्धाद्विद्ये चैत्रं द्रविय स्पन विद्यते।
वाचोपपन्नैश्चर्गद्वारमपावृती सुखिनः क्षत्रियाः पार्थ लक्ष्मणे युद्धमीदृशी ॥३२॥

युद्धकरणिकारणात्तरमाहायदृष्टेति॥ हे पार्थ देहशं दुर्द सुखिनः द्रुपद उपावृत्तलक्ष्मणे कीदृशं अपावृ
ते चर्गद्वारं उद्घाटित कपाटं चर्गद्वारमित्यर्थः ॥ च उ नः यदृष्टया उपपन्नैश्चार्थितमागतम् ॥ ॥३२॥

ॐ

अधर्माकारणे दोषमादा अथवेदिति। हे अर्जुन अथवेत्त्वैः मधर्मधर्मादनपेते संयामं युद्धं न करिष्यासित
तः अधर्मं क्षत्रियधर्मं व पुनः कीर्तिं महादेवादि समागमनिमित्ताख्यातिं हि वा पापमवाप्स्यसि॥३३॥
केवलं प्रत्यवाय एव न वेत्तु अकीर्तिरपि स्याद्वा। अकीर्तिं वा पीति। च परं नान्यपि ते तव अथ यं दीय
दित्वा॥

॥ अथ वेत्त्वैः मधर्मं संयामं न करिष्यासित तः अधर्मं कीर्तिं हि वा पापमवाप्स्यसि॥३३॥
अकीर्तिं वा पीतानि कथयिष्येति ते धर्मः॥ संतावितस्यैव कीर्तिर्मरणादिति रच्यते॥३४॥

कालिकादीर्घकालं अकीर्तिं कथयिष्येति व पुनः संतावितस्य अधर्मात्मापूरुते वमादिति
गोऽप्रासिद्धस्य तव अकीर्तिर्मरणात् अकीर्तिर्मरणात् रच्यति रच्यते॥३४॥
अधिका तवाति॥ ॥३४॥

दृणाति॥ तयादिति वा स्या॥ महारथाऽदुर्घो धनकर्षादयः त्वं रणात् नयात् न परते निवृत्ते मंस
 स॥ चतुर्पिष्ठास्त्रिचतुर्नष्टेष्वाऽदुर्घो धनादीनां वक्तुमतेऽत्र वा वक्तुमिच्छेत्तुर्गुणैर्दुर्गुणैश्चैव मतेऽत्र वा लाघवे लघुना

प्रयादृणादुपरते मंसत्ते वा महारथाऽयेषां च वै वक्तुमतेऽत्र वा यास्पसिलाघवौ ॥ ३५ ॥
 अवाच्यवादीश्चैव ह्यत्रैव दिष्टास्त्रिंशद्विंशतिः निर्वृत्तैश्चैव सामर्थ्यं ततो दुःखतरं भवति ॥ ३६ ॥

वं यास्पसि प्राप्स्यसि ॥ ३५ ॥ च परंतवादिताऽतव अरयऽव ह्यत्रैक प्रकारात् अवाच्यवादात् अवाक्यवादात्
 इव दिष्टास्त्रिंशद्विंशतिः किं कुर्वन्तऽतव सामर्थ्यं निर्वृत्तैश्चैव सामर्थ्यं ततो दुःखतरं भवति ॥ ३६ ॥
 खतरम् ॥ ३६ ॥ ॥ ७ ॥ ३१

युद्धे क्रियमाणे जये पराजये पिसंदिहानस्पप्रवृत्ति सिध्यर्थं मुत्तयत्रलात्तमाहा हतो वेति ॥ हे अर्जुन अथवा
वैहतः सस्वर्गं प्राप्स्यसि अथवा अरीन् शत्रून् जित्वा लोह्यसेमं हं ॥ हे कौन्तेय यत एव तस्मात् कृतं निश्चयः ॥ जेष्या
मिशत्रून् राम रिष्यामि वेति निश्चयं कृत्वा युद्धाय न विष्ठा ॥ ३० ॥ बुद्धिं दीनामपि वधे यथा प्राप संवंधो न नवति तं प्रका

हतो वा प्राप्स्यसि स्वर्गं जित्वा वा लोह्यसेमं हं ॥ तस्माद् न विष्ठां कौन्तेय युद्धाय कृतं निश्चयः ॥ ३० ॥
सुखदुःखे समे कृत्वा लाभालासौजयां जयौ ॥ ततो युद्धाय युज्यस्व नैव पापमेवाप्स्यसि ॥ ३१ ॥

रमाहा ॥ सुखेति ॥ सुखे दुःखे समे कृत्वा तत्र रागद्वेषौ अकृत्वा ततो युद्धाय युज्यस्व घटश्चा एवं पापं न अवाप्स्य
सि सुखे नीरागः दुःखे द्वेषरहितः तथा वृद्धिद्वयो जयपराजयो समौ कृत्वा एव युद्धं कुर्वन् पापफलेन प्राप्स्यसी
त्यर्थः ॥ ३१ ॥ ॥ ३॥

सांख्ययोगाद्युपदिष्टमुपसंहरन्तसाधनेकर्मयोगमधिकरोति। एषेति॥ हे अर्जुन एषा ते तुभ्यं बुद्धिर्ज्ञाने सांख्ये प
रमार्थवस्तुविबेकविषयोऽत्रिहिता। तु पुनर्योगो ईश्वरा राधनार्थं कर्मा नुष्ठाने इमां वक्ष्यमाणं बुद्धिं शुणु हे पा
र्थ यया योगविषयया बुद्ध्या युक्तं कर्म बंधं धर्मा धर्मलक्षणं प्रहास्य सित्यक्ष्यसि॥ ३९॥ अत्र फलव्यभिचारश्च

एषा ते त्रिहिता सांख्ये बुद्धिर्गोत्वमं शृणु। बुद्ध्या युक्तो यया पार्थ कर्म बंधं प्रहास्यसि॥ ३९॥
नैह सिकमना शोषि प्रत्यवायो न विद्यते। श्रुत्वमं यं शुद्धं धर्मस्य त्रायते महतोऽनयात्॥ ४०॥

त्यवायादिकमपि वैगुण्यकृतेन सीतावितैरुषियागादिवदित्यादावेति॥ इह मोक्षमार्गे कर्मयोगे अत्रिक्रमः
प्रारंभतस्तत्पक्ष्यादिवन्नाशो नास्ति तथा विक्रियावत् इह मोक्षमार्गे कर्मयोगे प्रत्यवायो न विद्यते नास्ति। अस्म
योगस्य धर्मश्च श्रुत्वमपि अनुष्ठितं महतोऽनयात् सीसारनयात्तरहति॥ ४०॥ ॥ ४१॥ २७

ॐ

संख्ययोगबुद्धेऽंतरस्याऽकाम्यकर्मबुद्धेर्लक्षणमाहवसेति। हेतुनूनदन इह श्रेयो मार्गे ध्यवसायात्मिका निश्चयवृत्ता वा बुद्धिरेकैवाहियस्मात्तद्यवसायिनी अनिश्चितबुद्धीनी बुद्धयश्च वज्रशाखा वज्रसेदलिन्नाऽवपुनः प्रतिशाखा लदेन अनन्नाऽऽ॥ संख्ययोगबुद्धौ प्रवृत्ति सिद्ध्यर्थं इतरस्याऽकाम्यकर्मबुद्धौ प्रवर्तमाना।

द्यवसायात्मिका बुद्धिरेकैव कुरुते नंदनी वज्रशाखा ह्यनन्नाश्च बुद्धये ध्यवसायिनी ॥४१॥
यामिमां पुष्पितां वाचं प्रवदस्य विपश्चितः वेदवा द रताऽपार्थना न्यदस्तीति वादिनः ॥४२॥

नी संख्ययोगबुद्धि प्राप्पनावलक्षणी दोषमाह यामिमामिति। हे पार्थ वेदवा द रताऽत्रार्थवाद फलसाधनप्रकाशकेषु वेदवाक्येषु रताऽत्र विपश्चितऽत्र विवेकिनऽयामिमां पुष्पितां पुष्पितवृक्षा इव शोभनां वाचं प्रवदस्य। चर्गा पश्चादि फलसाधनेभ्यः कर्मभ्योऽन्यनास्तीति वादिनः ॥४२॥ ॥७॥

तेव कामात्मानः स्वर्जः परः पुत्रुषार्थी येषां ते स्वर्जः परः किंलक्षणं वाचं जन्म कर्मफलप्रदी जन्मेव का
 र्मफलं प्रददातीति जन्म कर्मफलप्रदाता स्वर्जः पुत्रादिलक्षणार्थी यथावा वाङ्मयेन प्रकाशपन्नो सा
 तां लो गैश्वर्ययोः प्राप्तिं प्रतिसाधनी चूताः ये क्रियाविशेषास्तद्वज्रलाती वाचं प्रवदन्ते मूढाः सारिपरिवर्तन इ

कामात्मानः स्वर्जः परः जन्म कर्मफलप्रदी क्रियाविशेषवज्रलां लो गैश्वर्यगतिं प्रति ॥ ४३ ॥
 लो गैश्वर्यप्रसक्तानां तया पद्धतचेतसां शिवसायात्मिका बुद्धिः समाधौ न विधीयते ॥ ४४ ॥

त्यसि प्रायः ॥ ४५ ॥ तेषां लो गैश्वर्ययोः प्राप्तिमतां तया वावाच्यादितविवेकबुद्धीनां सांख्ययोगे या बुद्धिर्
 वसायात्मिका समाधौ विज्ञेन विधीयते न जायते कर्मकर्तृरिप्रयोगे नोत्पद्यत इत्यर्थः ॥ ४४ ॥ ॥ २८

तत्राह१

यदिकाम्यकर्मबुद्धेः स्वर्जादिपरमफलं न स वतितर्हि वेदैः किमिति तस्माच्च न तथा कर्माणि विधीयन्ते । त्रैगुण्ये
ति । हेतुर्जुनवेदाश्चैगुण्यविषयाश्चैगुण्ये सारो विषयश्च प्रकाशयितुं यो येषां ते संसारविषयाश्च त्वं निश्चैगुण्ये
स वनिष्कामो न वा सुखदुःखदेहस्य प्रतिपक्षो पदार्थो । द्वन्द्वश्च वाच्यो । ततो निर्द्वन्द्वो न वा सुखदुःखयोश्च

त्रैगुण्यविषयविदानिश्चैगुण्यो न वा । जुनो निर्द्वन्द्वो नित्यसत्त्वस्थो निर्योगक्षेम आत्मवान् । ४५॥

साधनयोश्च शान्तो ज्ञादिकयोः प्राप्तयोश्च विक्रियारहितश्चुत्तयोरपि सम इत्यर्थः । नित्यसत्त्वस्थश्च सदा सत्त्वगु
णाश्रितो न सत्त्वतः । तथानिर्योगक्षेमो न वा । अनुपात्तस्योपात्तनैयोगश्चानुपात्तस्परद्वर्णक्षेमो योगक्षेमप्रधानश्च
यसि प्रवृत्तिर्दुष्करेत्यतः । निर्योगक्षेमो न वा योगक्षेमो निलाघरहितो न वा । आत्मवान् प्रमत्तश्च न वतवोपदेशः । ४५॥

एष

१॥ नि

२८ स्वधर्ममनुतिष्ठतः सर्वेषु वेदोक्तेषु कर्मभ्युपान्यनन्तानि फलानि नापेक्ष्य चेत्तद्विश्वरार्थमपि किमर्थमनुष्ठीय-
त इत्यत्राह यावानिति ॥ उदपाने वापी कूपतडागादौ यावानर्थः यावात्प्रयोजनेनानपानादिकं सर्वतः संलुतो द-
के यथा विद्यत एव तत्रात्र त्वतीत्यर्थः ॥ तथा सर्ववेदोदितकर्मप्रयोजने चर्जादिमुखं ब्रह्मविदिविद्यते तत्रात्र न
वतीत्यर्थः ॥ तस्माद्ब्रह्मेश्वरार्थं कर्मक्रियमाणं चर्जादिफलेनोत्तिष्ठति शयफलजनको स वतीत्यर्थः ॥ ४८ ॥ सर्वक

यावानर्थ उदपाने सर्वतः संलुतो दको तावां सर्वेषु वेदेषु ब्राह्मणस्पविजानतः ॥ ४८ ॥
कर्मण्येवाधिकारस्ते मा फलेषु कदाचन मा कर्मफलहेतुर्ब्रह्मणि सीगो ह्येकमणि ॥ ४९ ॥

मफलं ज्ञानफलेन त्वतीति चेत्ततः सर्वज्ञानमेव संपादनीयं किं कर्मणोत्पाशक्य हे अधिकारिने देन कर्मण्येव
ति ॥ हे अर्जुन ते तव कर्मण्येव अधिकारः न ज्ञाननिष्ठाया कदाचन कस्यां विदवस्थायां फलेषु कर्मफलत्वा-
त्तस्माद्ब्रह्म कर्मफलहेतुः कर्मफलसाधके मा भूते तव अकर्मणिकर्मण्येव सीगो ह्येकमणि ॥ ४९ ॥

२८

यदिफलपुक्तेनकर्मनकर्तव्येनतर्हि केन प्रकारेणकर्तव्यमित्यत्राह। योगादिति॥ हेधनंजय संगत्यक्ता
इश्वरबुद्धिमर्षप्रार्थयद्देश्वरोमेतुष्टावित्यप्रार्थयन्नयोगस्थसंकेवलईश्वरार्थंकर्माणि कुरु। राजभू
त्यवरकिं कृत्वासिद्धसिद्धोऽसमोभूत्वामनःशुद्धिजाज्ञानप्राप्तिःसिद्धिस्तद्विपरीताअसिद्धिस्तयोऽस
मकृत्योभूत्वाकर्मणि कुरु। सिद्धसिद्धोऽसमर्वयोगजयतो॥ गायत्सुनःसमवबुद्धियुक्तमीश्वरारा

॥ योगस्थः कुतुकर्मणि संगत्यक्ता धनेजया सिद्धसिद्धोऽसमोभूत्वा समर्वयोगजयतो॥ प
द्वेणत्वंवरंकर्मबुद्धियोगाधनेजया बुद्धौ शरणमविच्छेदकृपणाफलहेतवः॥ ४५ ॥

धनार्थंकर्म एतस्मात्कर्तव्यं॥ इति॥ हियस्मात्तद्देधनेजया बुद्धियोगात्समवबुद्धियुक्तात्कर्मणः
सकाशात्फलार्थंकर्मद्वेण॥ अतिविप्रकर्षेण अवरीनिरुष्टौ बुद्धौ परमेश्वरार्थणंकर्मबुद्धौ तव
बुद्धौ वशरणी आश्रये आविच्छेदप्रार्थयस्व परमार्थज्ञानशरणो भवा फलहेतवःफलतश्च प्रयुक्तः कृप
णादीनां नाशः॥ ४६ ॥ ॥

गी.टी.
३०

य

समवबुद्धियुक्तः सञ्चधर्ममनुतिष्ठन्नयत्फलं प्राप्नोति तदाह ॥ बुद्धियुक्त इति ॥ बुद्धियुक्तः सत्त्ववि
षया बुद्ध्या युक्तः इह अस्मिन्लोके न ते सुकृतं दुःकृतं पुण्यपापे जहाति परित्यजति तस्माद्योगाय
समवबुद्धियोगा यदुज्यस्वघटस्वयोगः समत्वबुद्धिः कर्मशुकोशली वैधकमपि समवबुद्धियुक्तं विमु
क्तिहेतुः ॥ १० ॥ कर्मणि मोक्षसाधनत्वप्रकारमाह ॥ कर्मजमिति ॥ हियस्मात् बुद्धियुक्तः समसुबु

॥ बुद्धियुक्ते जहातीह न ते सुकृतं दुःकृतं तस्माद्योगाय युज्यस्वयोगः कर्मशुकोशली ॥ १० ॥
कर्मजं बुद्धियुक्ता हि फलं त्यक्त्वा मनीषिणो जन्मवैधविनिर्मुक्ताः पदं गच्छन्त्येनामयी ॥ ११ ॥

द्वियुक्तः कर्मजं कर्मस्यो जाताते इष्टानिष्टदेहप्राप्ति लक्षणी फलं त्यक्त्वा मनीषिणो जातिनो नृवा
जीवन्त एव जन्मवैधविनिर्मुक्ताः सैतश्च नामर्यं सर्वं पदं वरहितं मोक्षारब्धं पदं विज्ञेयं परमं य
दं गच्छति ॥ ११ ॥

३०

योगानुष्ठानजनितसत्त्वशुद्धिजाबुद्धिः कदाप्राप्यत इत्याह। यदा तदिति। यदा तितवबुद्धिः मोहकलिलं
मोहात्मकं अविवेककालुष्यं ध्यातितरिष्यति। अतिक्रमिष्यति। तदा तस्मिन्काले श्रोतव्यस्य अधेतव्यस्य
श्रुतस्य अधीतस्य च निर्वेदवैराग्ययोगीनां सिद्धे तद्यथा श्रुते च निःफलं प्रतिज्ञास्यते इत्यर्थः॥ ५२॥ मोहकलि

यदा ते मोहकलिलं बुद्धिर्ध्यातितरिष्यति। तदा गच्छासि निर्वेदं श्रोतव्यस्य श्रुतस्य वा॥ ५२॥
श्रुतिविप्रतिपन्ना ते यदा स्थास्यति निश्चला। समाधौ च वला बुद्धिस्तदा योगमवाप्स्यसि॥ ५३॥

लात्पयद्वारेण लब्ध्वात्मविवेकजप्रज्ञा कदा कर्मयोगात् फलं परमार्थयोगमवाप्स्यसि तच्च एवित्याह। बुद्धिः
तिहे अर्जुन श्रुतिविप्रतिपन्ना अनेकसाध्यासाधनसंबन्धप्रकाशनवाक्यश्रवणैर्बुद्धिः प्राप्त्यते तव बुद्धिर्ध्या
यस्मिन्काले निश्चला धिरी नूता विक्षेपचलनवर्जिता सती समाधौ आत्मनि अचला तत्रापि विकल्पवर्जिता स्या
स्यति तदा योगी विवेकी प्रज्ञां प्राप्स्यसि॥ ५३॥

गी.टी.
३१

प्रभुवीर्जप्रतिलस्यलक्षसमाधिप्रज्ञस्थलदाणवुधुसया अर्जुन आह स्थितप्रज्ञस्येति अहमस्मि पर
ब्रह्मेति प्रज्ञाप्रतिष्ठिता यस्य सा ह्युत प्रज्ञा तस्य का ना वा स तु कथमन्येर्घा च समाधौ आत्मानिष्ठित
स्य का ना वा ह्युत प्रज्ञा किं वक्ति किमासीत् तस्य आसने कथी ब्रजने वा कथी ॥४॥ यत्नसाध्या च यानि

अर्जुन उवाच ॥ स्थितप्रज्ञस्य का ना वा समाधिस्थस्य केशवा स्थितधीः किं प्रज्ञा धेत किमासीत्
ब्रजेत किं ॥४॥ श्रीनगवानुवाच ॥ प्रजहाति यदा कामां सर्वान् पार्थ मनो गतां आत्मन्येवात्मना
बुधस्थितप्रज्ञस्तदोच्यते ॥५॥

यानि यत्नसाध्यानि साधनानि लक्षणा निचलवन्निता निनगवान् आह ॥ प्रजहातीति हे पार्थ यदा मुनिः
सत्यासीन् मनो गतां मनसि स्थितां सर्वान् कामान् इच्छाने दान् प्रजहाति तज्जति आत्मन्येव च प्रत्यगात्मनि आ
त्मना परमात्मदशनिष्ठतलनेन बुधस्तदा ह्युत प्रज्ञा उच्यते ॥५॥

३१

दुःखेति॥ आध्यात्मिकादिषु अत्रुद्धिममनाः अत्रुद्धितमनाः सुखेषु प्राप्तेषु विगतस्पृहवीतरागलयक्रोधो मुनिः
स्थितधीर्मुनेते॥ ५॥ यः सर्वत्र देहजीवनादिष्वपि अनभिस्नेहः अस्निग्धवर्जितः अक्षुण्णः अतः क
र्मप्राप्त्या नासिनश्च तिनदृष्टानि नदृष्टितस्य मुनेः प्रज्ञाविवेकजा बुद्धिः प्रतिष्ठिता॥ ५॥ यदेति॥ च परं यदा अयं मु

दुःखेष्वनुद्धिममनाः सुखेषु विगतस्पृहवीतरागलयक्रोधस्थितधीर्मुनिर्मुनेते॥ ५॥
यः सर्वत्रानभिस्नेहस्तत्राप्यशुलाशुतीनासिनश्च तिनदृष्टितस्य प्रज्ञा प्रतिष्ठिता॥ ५॥
यदा संहरते चोयं कर्मणां वसं सर्वशोऽन्द्रियाणीन्द्रियार्थस्य मय्यप्रज्ञा प्रतिष्ठिता॥ ५॥

विषयेभ्यः ?

निःज्ञाननिश्चयाः प्रवृत्तः सर्वशः सर्वेभ्यः इन्द्रियार्थेभ्यः इन्द्रियाण्यञ्जरादीनि संहरते उपसंहरति क
कानीव कर्मणां गानीवा यथा कर्मतया तस्माद्गानि सर्वशः उपसंहरति तस्य प्रज्ञाविवेकजा बुद्धिः प्रा
तिष्ठिताऽस्ति॥ ॥ ५॥ ॥ ७॥

न॥

गी.टी
३२

विषयावैषादं रतः आचरन्त्यापि इन्द्रियाणि निवर्तन्ते। ननु तद्विषयो रागादसकथं संह्रियते तदाह। विषया इ-
ति। निराहारस्य अनुपपन्नो ज्ञमानस्य देहिनः सवर्जं विषयरागवर्जं विषया विनिवर्तन्ते। अस्पृहे हि नरसोऽपि रा-
गापि परे परमार्थतत्त्वं दृष्ट्वा निवर्तते। ॥१॥ आत्मप्रज्ञां विकीर्णं रिन्द्रियानियमनेन दोषमाहायतताद्यपीति हेको-

विषया विनिवर्तन्ते निराहारस्य देहिनः सवर्जं रसोऽप्यस्य परे दृष्ट्वा निवर्तते। ॥१॥
यतनोऽपि कोऽत्र यत्तु यत्तु विपश्चितः। इन्द्रियाणि प्रमाथीनि हरन्ति प्रसन्नं मनः। ॥२॥
तानि सर्वाणि संयम्य युक्त आसीत मत्परः। वशं ह्यस्येन्द्रियाणि तस्य प्रज्ञा प्रतिष्ठिता। ॥३॥

त्रेयहियस्माद्वयततो यत्तु कुर्वतोऽपि विपश्चितः। मेधाविनः पुत्रश्च यत्तु प्रमाथीनि प्रमथयन् शीलानि इन्द्रियाणि प्रस-
न्नं हवन् मनोहरन्ति। ॥४॥ तानीति युक्तः समाहितचेताः तानि सर्वाणि संयम्य समग्रं शक्त्यन्तर्ध्वा मत्परायण-
स्तिष्ठेत्। हियस्मात्त्रयस्येन्द्रियाणि वशं यदधीनानि निवर्तन्ते तस्य प्रज्ञा विवेकजा बुद्धिः प्रतिष्ठिता। ॥५॥

३२

ध्यायत इति॥ विषयान् शब्दादीन् ध्यायतः प्रलोकयतः संसृज्यते पुत्रपुत्रस्य ते पुत्रविषये पुत्रीणां आसक्तिरुपजायते संगारश्चासक्तेः प्रीतेः कामसूत्रा उपजायते कामाश्चासक्तिराधारकतश्चिरप्रतिहतावः॥२॥ को

ध्यायतो विषयान् संसृज्यते संगसिष्टं पजायते संगसंजायते कामः कामाक्रोधा निजायते॥
क्रोधाद्भवति संमोहः संमोहाद्भ्रमः स्मृतिविभ्रमा स्मृतिध्वंसाद्वुद्धिनाशो बुद्धिनाशात्प्रणश्यति॥३॥

ध्वंसात्क्रोधा संमोहः अविवेको लवति संमोहाद्भ्रमः संस्कारजनितयाः स्मृतेर्विध्वंशो लवति स्मृतिध्वंशात्कार्यकार्यविषयायाः बुद्धेर्नाशो लवति बुद्धिनाशात्प्रणश्यति विवेकविज्ञानरहितो नष्ट एव लवति॥४॥

गी.टी.
३३

सर्वानर्थस्य मूलं विषयातिथ्यानमुत्कां अथेदानं मिह कारणमिदमुच्यते। रागद्वेषेति। बुभुक्षं विधेयात्मा व
श्यावित्तशागद्वेषरहितैः आत्मवशेषैः आत्मनावशीकृतैः इन्द्रियैः श्रोत्रादिसिद्धिप्रार्थितान् विषयान्नवरत्नजपा
लसमानः प्रसादं चास्थायं अधिगच्छति प्राप्नोति॥ ६॥ प्रसादे सति किं स्यादित्याह। प्रसाद इति॥ प्रसादे चेतसः

रागद्वेषविद्युक्तेषां विषयानिन्द्रियैश्चरश आत्मवशेषैर्विधेयात्मा प्रसादमधिगच्छति॥ ६॥
प्रसादे सर्वदुःखानां हानिर्^{व्यधिः} स्यात्प्राप्नोति॥ प्रसन्नचेतसो ह्योशुबुद्धिः पर्यवतिष्ठते॥ ७॥

प्रसादे अस्पृश्यतेऽसर्वदुःखानां आध्यात्मिकादीनां हानिर्निर्नाशनं प्राप्नोति। हियस्मात् प्रसन्नचेतसः शुद्धा
न्नःकरणस्य बुद्धिर्विवेकजा प्रज्ञा आशुशीघ्रं पर्यवतिष्ठते आत्मस्वरूपेणैव निश्चलीभवति॥ ७॥

३३

नास्तीति। अयुक्तस्य योगरहितस्य बुद्धिरात्मस्वरूपविषयानास्ति। च पुनः अयुक्तस्य असमाहितचित्तस्य तावन्
आत्मज्ञानान्निरतिर्नास्ति। च पुनः अनाद्यतः आत्मज्ञानान्ननिवेशमकुर्वन्तः शान्तिर्न भवति अशातस्य
उपशमरहितस्य सुखं कृतः तस्मात् सत्यां सुखस्य गीधमात्रमपि नोपपद्यत इत्यर्थः। ॥ अयुक्तस्य कस्मात्
बुद्धिर्नास्तीत्याह। इन्द्रियाणामिति। ह्यस्मात् इन्द्रमनः इन्द्रियाणां वरतां च विषयेषु प्रवर्तमानानां मध्ये

नास्ति बुद्धिरयुक्तस्य न वा युक्तस्य तावन्। न वा तावन्तः शान्तिरशातस्य कृतः सुखं। दृष्टा।
इन्द्रियाणां हि वरतीयन्मनो न विधीयते। तदस्य हरति प्रज्ञां वायुर्न विमोचनमिति। ॥

अनुविधीयते अवशीकृतं सदिन्द्रियेण सहगच्छति। तन्मनः अस्य यतेः इन्द्रियविषयविकल्पेन प्रवृत्तं
तस्मिन् प्रज्ञा आत्मानात्मविवेकजं हरति। कश्च वायुरिवायया वायुश्च तस्मिन् देके जिगमिषतां मां
इत्युन्मार्जनात् प्रवर्तयति। एवमात्मविषयां प्रज्ञां हत्वा मनो विषयविषयां करोति। ॥ ६७ ॥

गी.टी.
३४

यत्ततोह्यपीति। उपन्यस्यस्यार्थस्य अनेकधोत्यत्रिमुक्तात्तैवार्थमुपपाद्योपसंहरति। तस्मादिति। इन्द्रिया-
णां प्रवृत्तेऽदोषउत्पादितोयस्मात्तस्मात्तस्माद्देमहावाहोयस्ययतेऽन्द्रियाणिसर्वशऽन्द्रियार्थेभ्योविष-
येभ्योनिवृत्तीतानितस्ययतेऽप्रज्ञाविवेकज्ञाबुद्धिः प्रतिष्ठिता॥ दृष्ट्वा। योऽर्थलोकिकोद्यवहारः सजन्तपन्नवि-
वेकज्ञानस्य स्थितप्रज्ञस्य अविद्याकार्यत्वात्। अविद्यानिवृत्तौ निवर्तते। अविद्यायाश्च विद्याविशेषा निवृत्तिः

तस्माद्यस्य महावाहो निवृत्तीतानि सर्वशऽन्द्रियाणीन्द्रियार्थेभ्यश्च प्रज्ञा प्रतिष्ठिता॥ दृष्ट्वा।
^{तस्मात्तस्मात्}यानि शास्त्रं भूतानि तस्यां जागर्ति सीयमी। यस्यां जायति भूतानि सानि शास्त्रं पश्यतो मुनेऽदृष्ट्वा॥

इत्येतमर्थं स्फुटीकुर्वन्नाह। तथा विद्याविद्ययोर्विरोधात् तद्वतोर्निवृत्तिविषयत्वमाह। यानि शोति। सर्वभूता-
नीयस्मिन्परमार्थतत्वे मोहमयी सर्वपदार्थानां अविवेककरी तमऽस्य भूतानि शास्त्रं तस्यां तस्मिन्परमार्थ-
तत्वे सीयमी जागर्ति। यस्यां अविद्यालक्षणयां निशायां भूतानि जायति। परमार्थतत्वे पश्यतो मुनेऽस्य निशा॥ दृष्ट्वा॥ ३४

विदुषश्चक्रेषणस्पष्टितप्रज्ञश्चायतरेवमोक्षप्राप्तिः ननु असन्नासिनः कामकामिनः इत्येतमर्थं
दृष्टान्नेन प्रतिपादयिष्यन्नाह ॥ आपूर्यमाणमिति ॥ आपः अद्भिः आपूर्यमाणी अचलप्रतिष्ठं अचलत
या अचलप्रतिष्ठं समुद्रं यद्वत्प्रविशन्ति तद्वत्सर्वे कामाः सर्वे मनोरथाः ययति प्रविशन्ति आत्मनो वप्रलीयन्ते स

आपूर्यमाणमचलप्रतिष्ठं समुद्रमप्येव प्रविशन्ति यद्वत् तद्वत् कामा ययति प्रविशन्ति सर्वे सशान्तिमा
प्नोति न कामकामी ॥ ७॥ विहाय कामान्यः सर्वान् पुमान् श्रुतिं निस्पृहः निर्ममो निरहंकारः
स शान्तिमधिगच्छति ॥ ७॥ ॥ ७॥

शान्तिमोक्षप्राप्तिः कामकामी विषयकामनायुक्त्वेन प्राप्नोति ॥ ७॥ यस्मादेवं तस्मात्त्रयः सन्नासीषुमास
र्वाः कामाश्च अशेषाश्च मनोरथाश्च विहाय परित्यज्य निस्पृहः शरीरजीवनमात्रेऽपि निर्ममः निरस्तिलावः
निर्ममः ममत्तरहितः निरहंकारः अतिमानरहितः स च श्रुतिं जीवनमात्रेऽप्येष्टां पार्थिवं तिसृषु तत्र
ज्ञः शान्तिमधिगच्छति ॥ ७॥

गी.टी
३५

सौधाज्ञाननिष्ठासूयतोएवेति॥हे पार्थ एषा ब्रह्मणि सवा ब्राह्मी यथोक्ता स्थितिः स च सन्नस्य ब्रह्म सत्
पणैव अवस्थानमित्येतन्न एनां स्थितिं प्राप्य न मुह्यति मोहं न प्राप्नोति अन्नकालेऽपि अत्रैव यस्पि अस्मि

एषा ब्राह्मी स्थितिः पार्थ नैनां प्राप्य विमुह्यति स्थित्वा स्पामं न कालेऽपि ब्रह्म निर्वीणं मृच्छ
ति॥१२॥ ॥ इति श्रीनारायणवक्त्रासूयनिषसुं सारमयोगो नाम द्वितीयोऽध्यायः ॥ ८॥

यथोक्तायां ब्राह्मी स्थितौ स्थित्वा पुमान् ब्रह्म निर्वीणं मोहं मृच्छति प्राप्नोति यो ब्रह्म चर्या देव सन्नस्य
यावद्गीवं ब्रह्म एव वतिष्ठतो स ब्रह्म निर्वीणं गच्छति तत्र किं वक्तव्यं॥१३॥ ॥ द्वितीयोऽध्यायः ॥ ३५

सांख्ययोगावुद्धीशास्त्रस्यप्रवृत्तिविषयभूतेनगवतानिर्दिष्टेनत्रप्रजहातियदाकामानित्यारम्भा
ध्यायपरिसमाप्तेःसांख्यबुद्ध्याश्रितानांसंन्यासंकर्तव्यमुक्त्वा॥एषाब्राह्मणस्त्वितिरित्यनेनतन्निष्ठतये
वचकृतार्थतोक्ताश्चर्जुनायकर्मण्येवाधिकारस्तेमातेसंगोस्त्वकर्मणिइतियोगबुद्धिमाश्रित्यकर्म

॥चर्जुनउवाच॥॥ज्यायसीचेत्कर्मणस्त्रिमताबुद्धिः॥
र्जुनार्दनातत्किंकर्मणिघोरैर्मौनियोजयसिकेशवा॥॥

वकर्तव्यमुक्तवानानकेवलान्नतएवश्रेयःप्राप्तिमुक्तवानातदेतदालक्ष्यपर्याकुलीभूतबुद्धिरर्जुन
उवाच॥ज्यायसीतिहेजनार्दनवेद्यदिकर्मणःसकाशात्रबुद्धिर्ज्ञानंतेनवज्यायसीश्रेयसीमता
मीष्टाहेकेशवतत्रतर्हिघोरैकर्मणिकर्ममार्गेर्मौकिंकस्मात्रनियोजयसि॥॥॥

कुरे

॥॥॥

गी.री.

३६

किंवाद्यामिश्रेणोति॥हेजनार्हनाद्यामिश्रेणमिश्रितेनसीदिग्धेनवाकेयनैवमेसमबुद्धिंमोहयसीवतश
एकज्ञानैवाकर्मवानिश्रित्यवदयेनाहेष्येयानिर्घाणप्राप्नुया॥२॥अधिकारिनेदेनविषयव्यवस्थाया
उत्तरमाहा॥लोकेस्मिन्निति॥हेअनघनिःप्राप्यात्मत्रयस्मिन्लोकेमयापुरापूर्वद्विविधानिष्ठाउक्ताकर्तव्य

द्यामिश्रेणैववाकेयनबुद्धिंमोहयसीवमोतदेकंवदनिश्रित्ययेनश्रेयोहमाप्नुया॥२॥अनिग
वानुवाचा॥लोकेस्मिन्द्विविधानिष्ठापुराप्रोक्तामयानघोज्ञानयोगेनसंख्यानांकर्मयोगे
नयोगिनी॥ ॥३॥ ॥४॥

तात्पर्यमुक्तीज्ञानयोगेनाज्ञानमेवयोगातेनज्ञानयोगेनसंख्यानांपरब्रह्मणिष्ठितानीसन्मासिनं
उक्तीकर्मयोगेनाकर्मैवयोगाकर्मयोगातेनकर्मयोगेनयोगिनीकर्मोष्ठानमुक्तम्॥३॥ ३६

ज्ञानकर्मनिष्ठयोऽपरस्परविरोधात् एकेनपुत्रुषेण युगापत्रुषुषात्रुमशक्यत्वात् अन्यान्यनिर-
पेक्षये पुत्रुषार्थहेतुत्वे प्राप्ते कर्मनिष्ठाया ज्ञाननिष्ठा प्राप्तिहेतुत्वेन स्यात् तं त्रेण ज्ञाननिष्ठा कर्म
निष्ठा पापसाध्या सती स्यात् तं त्रेण अपुत्रुषार्थहेतुरित्येतमर्थं प्रदर्शयिष्यन्नाह न कर्मणि ति पुत्रुषकर्म

न कर्मणामनारंभान्नैकर्म्यं पुत्रुषोऽश्रुतो न च सन्न सनादेव सिद्धिं समधिगच्छति ॥५॥

णायज्ञादीनां अनारंभात् अकरणान्नैकर्म्यं ज्ञाननिष्ठानाश्रुतेन प्राप्नोति च पुनः सन्न सनादेव केवला-
त् ज्ञानरहिता सन्न्यासादेव सिद्धिं न समधिगच्छति न प्राप्नोति ॥६॥

॥७॥

॥८॥

॥९॥

गी.टी.
३७

कस्मात्तुमकारणात्कर्मसम्प्राप्तमात्रादेवज्ञानरहितात्तन्नेष्टकर्मलक्षणं सिद्धिं पुत्रुषोनाधिगच्छ
ति। प्रतिहेत्वाकांक्षायामाहानहति। हियस्मात्कश्चिद्ज्ञातुकदाविश्रुणमपिप्रकर्मकृत्नति
प्रतिहियस्मात्सर्वोऽपिप्रकृतिजैःपकृतितोजातैर्युगैःसत्वरजतमोनिःअवशाःअश्वतंत्रकर्मका

नहिकश्चिद्विश्रुणमपिजातुतिष्ठत्येककर्मकृत्कार्यतेत्यवशाःकर्मसर्वःप्रकृतिजैर्युगैः।
कर्मैर्द्विधाणि सीयम्यप्यत्रास्तेमनसास्मरन्नाइन्द्रियार्थाविमूढात्मा मिथ्याचारःसञ्च्यते॥६॥

यति॥६॥ज्ञानरहितस्यकर्मत्यागेनिन्दामाहाकर्मैर्द्विधाःकर्मैर्द्विधाणिवाक्याणिपादपादपस्थाना
रथानिनियम्यइन्द्रियार्थानुविषयानुमनसास्मरन्ध्यायन्अस्तेतिष्ठतिसविमूढात्मा मोहितचेतःकर्म
मिथ्याचारःसञ्च्यते॥६॥

३७

एतद्विपरीतः कर्मकर्त्राश्रेष्ठ इत्याहोय इति। पुनः हे अर्जुन यः इन्द्रियाणि बुद्धीन्द्रियाणि चोत्तमं च उर
सनाद्याणां निमनसानियम्य कर्मेन्द्रियैः वाक्यानि पादप्राप्य स्थैः कर्मयोगं परमेश्वरं बुध्यर्थं कर्मसंज्ञते स
क्तः फलासक्तिरहितः मिथ्याचारश्चिथ्यते॥ ७॥ यस्मादेवं तत्तस्मादज्ञस्य संकल्परहितं कर्मकरणमेवोचितं

यस्मिन्द्विद्याणि मनसानियम्य संज्ञते तर्जुना कर्मेन्द्रियैः कर्मयोगं सक्तः स विशिष्यते॥ ७॥
नियतं कुतः कर्मत्वं कर्मज्ञायाः कर्मणः शरीरयात्रापि च तेन प्रसिद्धे कर्मणः॥ ७॥

मिथ्याह॥ नियतमिति हे अर्जुन त्वं नियतं नित्यं विहितं कर्म कुतः फलार्थं हि यस्मात्तत्र कर्मणः कर्म
णोऽकरणात् कर्मकरणं ज्ञायः श्रेष्ठं च पुनः ते तव अकर्मणः कर्म अकुर्वतः शरीरयात्रा शरीरस्थितिर
पिन प्रसिद्धे न सेव्यति॥ ७॥

गी. टी.
३८

कर्मणो बंधकत्वमाशंक्यथा कृतं कर्म बंधकं न भवति तं प्रकारमाहा यज्ञार्थादिति ॥ यज्ञो वै विष्णुस्तदर्थं कर्म यज्ञार्थं तस्मात् यज्ञार्थात् कर्मणः अन्यत्र अन्येन कर्मणा अयं लोकः कर्मैव बंधनीयस्य सकर्म बंधनः हे कौन्तेय मुक्त फलाकांक्षारहितः सन्नतदर्थं विश्वार्थं कर्म समाचर ॥ १० ॥ प्रजापतेर्ध्वनादपि संगः

यज्ञार्थात् कर्मणो न्यत्र लोको यं कर्म बंधनः ॥ तदर्थं कर्म कौन्तेय मुक्तसंगः समाचर ॥ १० ॥
सहयज्ञाः प्रजाः पृष्ट्वा पुरोवाच प्रजापतिः ॥ अनेन प्रसविष्यधु मैषवोऽस्मिष्टकामधुक् ॥ ११ ॥

कर्म करणी श्रेय इत्याह ॥ सहयज्ञा इति चतुर्निश्लोके ॥ प्रजापतिः पुरासर्जदो सहयज्ञा यज्ञसहिताः प्रजाः ब्राह्मणक्षत्रियविशः वीरवर्षाश्च पृष्ट्वा उवाच अनेन यज्ञेन हे प्रजाः सूर्यं प्रसविष्यधु इति कुतुहलं यज्ञा वै पुष्पा कीदृष्टकामधुगस्तु इष्टकामप्रदो नवतु ॥

॥ ११ ॥

॥ ३८ ॥ ३८

कथमिष्टकामदोषायज्ञोऽनवेदित्यत्राहो देवानिति॥ हे प्रजापत्यं अनेन यज्ञेन देवान्ना वयं तव र्क्षयतां ते दे
वाऽयज्ञभाविताः तोषिताः संतः वोयुष्मा रूढाश्च॥ अत्रोत्पत्तिद्वारेण सा वयं नुवर्क्षयंतां परस्परं ना वयं
वर्क्षयन्तः परं श्रेयः मोक्षं च जंवा अवाप्स्यथा॥ १॥ एतदेव स्फुटीकुर्वन्कर्माकरणे दोषमाहोऽयमिति॥

देवान्ना वयं तानेन ते देवान्ना वयं नुवः॥ परस्परं ना वयं च श्रेयः परं वाप्स्यथा॥ १॥ इष्टान्
मोगान् हि वेदिवादास्पन्ने यज्ञभाविताः॥ ते दत्तान् प्रदायैभ्यो यो जुक्ते सन् एव सः॥ ॥ १॥

हियस्माद्देवा यज्ञभाविताः यज्ञेन तोषिताः वोयुष्मन् इष्टान् वा द्धितान् मोगान् प्रदास्यन्तो यः ते दत्तान्
न्यो देवेभ्यो अप्रदाय जुक्ते स सन् एव देवश्चापहारी वीरदण्डमहति॥ ॥ १॥

गी.टी.
३८

इतश्च यजन् एव श्रेष्ठानेतर इत्यत्राह। यज्ञशिष्टेति। ये यज्ञशिष्टासिनः देवयज्ञादीन् निर्वर्त्तयन्ति त्वेषां नो जिनः स
तः साधवाः सर्वकिल्बिषैः मुच्यन्ते। च पुनर्ये पापाः आत्मकारणात् प्रवर्त्तिते अर्घं पापं भुंजते। जगत्त्रयं क
प्रवृत्तिहेतुत्वादपि कर्मकर्त्तव्यमित्याह। अत्रादिति विनिश्चयः। अत्रात्तुष्कादत्रात्लोहितरेतः परिणतात्

यज्ञशिष्टासिनः सन्तो मुच्यन्ते सर्वकिल्बिषैः। भुंजते ते त्वर्घं पापं यि पर्वत्यात्मकारणात्॥११॥
अत्रात्तुवतिभूतानि पृज्निपादन् सन्तवरी यज्ञात्तुवति पृज्निपो यज्ञः कर्मसमुद्भवः॥१२॥

भूतानि जायते पृज्निपादृष्टेः अन्नसंभवः अन्नेत्यतिः यज्ञात्पृज्निपो नवति। यज्ञः कर्मलक्षणः कर्मसमुद्भवः
वृक्षविद्यजमानयोर्घापाः हवनादिलक्षणं कर्म तस्मिन् रुचः॥१३॥ ॥३॥

कर्मोक्तिः कर्मप्रह्लादविविद्धिजानीदिवहवेदाः तंश्चरसमुद्रवंपरं प्रह्लादसमुद्रवंजानीहोयस्मात्प
रं प्रह्लादसमुद्रवोवेदस्तस्मात्सर्वगतः सर्वस्य वाचकः नित्यं यज्ञे प्रतिष्ठितः सर्वदा यज्ञविधिपरायणः ॥
यस्मादेवं परमेश्वरेणैव भूतानां परमार्थसिद्धये कर्मादिवक्तृप्रवर्तितं तस्मादवश्यं कर्तव्यमेवातदकार

कर्मप्रह्लादविविद्धि^{परं} ब्रह्माक्षरसमुद्रवो^{यज्ञः} तस्मात्सर्वगतं ब्रह्म^{यज्ञः} नित्यं यज्ञे प्रतिष्ठितः ॥ ५॥
एवं प्रवर्तितं च कर्मात्तु वर्तयतीह यशो अथायुरिन्द्रियारामे मोघं पार्थसंजीवति ॥ ६ ॥

एतद्वैवर्तजीविसमित्याहा एवमिति यः कर्माधिकारी इह भूमिं लोके एवैश्वरेण देवयज्ञपूर्वकं प्रवर्ति
तं जगच्च कर्मात्तु वर्तयति न आश्रयते हे पार्थ स अथायुः पापजीवन इन्द्रियारामः विषयेषु इन्द्रियोः आरा
मा आकाशाय स्पृशे मोघं वृथा जीवति ॥ ७ ॥

गी.टी.
४०

न कर्मणा मत्तारं लादित्वा दिना अज्ञस्य अन्नः करणविषुष्यार्थं कर्मयोगा मुक्ता ज्ञानिनः कर्मभानु
पयोगमाहायस्य तितु पुनः यः आत्मज्ञानमिच्छेमानवः आत्मरतिरेव स्यात् आत्मन्येव रतिः
प्रतिर्यस्य न विषयेषु स आत्मरतिः व पुनः आत्मतत्त्वः आत्मप्रबोधेनैव तत्त्वः न त्वन्नरसादिना च
पुनः आत्मन्येव आत्मलासेनैव सीतुष्टः न वा ह्यर्थसु बर्षरत्नादिलानेना तस्य परमार्थरतेः कार्यं कर्म

यश्चात्मरतिरेव स्यादात्मतत्त्वश्च मानवः आत्मन्येव संतुष्टश्च कार्यं न विद्यते ॥ १७ ॥
नैव तस्य कृतेनार्थिना कृतेनैह कथं नान्तरास्य सर्वभूतेषु कश्चिदर्थय पाश्र्वयः ॥ १८ ॥

धिकारो न विद्यते ॥ १९ ॥ तत्र हेतुमाहानैव तितस्य परमार्थरतेः इह लोके कृतेन कर्मणा अर्थः प्रयो
जनेनास्मिन्नकृतेन कर्मणा करणेन कश्चिदर्थः प्रत्यवायनरूपो नास्ति च पुनः अस्य परमार्थर
तेः सर्वेषु ब्रह्मादिस्थावरास्तेषु केऽपि अर्थे मोक्षे साधने आश्रयणीयो नास्ति ॥ १९ ॥ ४०

यस्मादेवं तस्मात्कर्मकुर्वित्वा होतस्मादिति तस्मादसक्तः संगवर्जितः सततं सर्वदा कार्यं कर्ममिति
तं कर्म समाचरेत्। हियस्मात् असक्तः फलसंगवर्जितः पुत्रपुत्रः देशवर्गकर्म समाचरेत् कुर्वन्परमो
हंप्राप्नोति॥ १॥ अत्र सदाचारं प्रमाणीकुर्वन्नुत्तरादेन ज्ञानिनोऽपि कर्मचरणमुचितमित्याह कर्मणि

तस्मादसक्तः सततं कार्यं कर्म समाचरेत् असक्तो ह्यचरत्कर्मपरमो नोति पूरुषः॥ १॥
कर्मणोऽपि हि संसिद्धिमास्थितजनकादयः। लोकसंयहमेवापि संपश्यन्कुरुर्महसि॥ २॥

ति। हियस्मात्जनकादयो विधांसकर्मणोऽप्यज्ञादिना संसिद्धिं प्राप्नुयान्मोक्षं गन्तुं प्रवृत्ताः हे अ-
र्जुन लोकसंयहमपि संपश्यन्। उन्मार्गप्रवृत्तिनिवारणी लोकसंयहः तमपि प्रयोजनं संपश्यन् क-
र्तुमेवाही लोकसंयहं कुर्यात्कथं च कुर्यात्तु भयमाह॥ ३॥

स

ग.टी.
४१

तत्र देवमाहायपरिति। श्रेष्ठः पुत्रः यद्यत्कर्म आवरति लोकस्य कर्म अनुवर्तते। वरति। इतरो जनः त
त्र देवावरति। स यत्प्रमाणं कुरुते। यत्त्रोकि कर्तव्यं वैदिकं वा प्रमाणं करोति लोकस्य कर्म अनुवर्तते॥

यद्यदावरति श्रेष्ठः पुत्रः देवतरो जनः स यत्प्रमाणं कुरुते लोकस्य कर्म अनुवर्तते॥ २१॥ ॥
न मे पार्थ शिव कर्तव्यं विष्णुलोकेऽपि किंच नोतीति न वा प्रमं वा श्रुतं वत्त एव च कर्मणि॥ २२॥

करोति॥ २३॥ लोकस्य गृह कर्तव्यतायां विप्रतिपत्तिमात्मदृष्टं तेन परित्यजति। न मे पार्थ शिव
विष्णुलोकेऽपि मेम किंच न कर्तव्यं नास्ति। अनवाप्तं अप्राप्तं नास्ति। अवाप्तं प्राप्तं नास्ति। तथापि नि
त्येन मित्रिके कर्मणि अहं प्रवर्त एव॥ २४॥

४१

अकरणे लोकस्य विनाशहे उच्यते इति ॥ हि निश्चितं अहं अतंद्रितः अनलसंध्यदि जातु कदा विद-
पिकर्मणि नित्यनैमित्तिके कर्मणि न वत्तेयं । हे पार्थ सर्वशः सर्वप्रकारैः मनुष्याः ममवत्तमश्नुवन्त-
ते ॥ २१ ॥ तमेव दोषं दर्शयति ॥ उच्यते इति ॥ चेन्न यदि अहं कर्म नित्यनैमित्तिकं न कुर्यात्तर्हि इमे

यदि ह्यहं न वत्तेयं जातु कर्मण्यतंद्रितः । ममवत्तमीनुवन्तमे मनुष्याः पार्थ सर्वशः ॥ २१ ॥
उच्यते इति ॥ मे लोकान् कुर्यात् कर्मवेदही संकरस्पृक् कर्ता स्यात् उपहन्यामि मां प्रजाः ॥ २२ ॥

लोकाः स्थितिनिमित्तं कर्मणः अनावात्त उच्यते इति ॥ विनश्येत्तु पुनः संकरवर्षं संकरस्पृ-
क्त्वा अहमेव स्यान् न वामि इमां प्रजां उपहन्यामयेव उपहतास्तु रित्यर्थः ॥ २२ ॥

गी.री
४२

आत्मविदेऽपि स्वात्मनः कर्तव्यान् वेपि परानुग्रहार्थं कर्म कर्तव्यमित्याह सक्ता इति हि नारतयथा अविद्यां
सः अनात्मज्ञाः कर्मणि सक्ताः कर्मफले ह्ववः कर्म कुर्वन्ति तथा विद्वान् असक्ताः कर्मफले निस्पृहः लोक
सेय देविकीर्तुर्लोकानुग्रहं कर्तुमिच्छन् सन् कर्म कुर्यात् ॥ २३ ॥ ननु आत्मविदा रुपाया परस्पत्र ह ज्ञानमेव

॥ ॥ सक्ताः कर्मण्यपि विद्वांसो यथा कुर्वन्ति तारता कुर्याद्विद्वांस्यथा सक्तश्चिकीर्षुर्लोकसेयः ॥
॥ ॥ ननु द्विसे दे जने दे ज्ञानी सर्व कर्मणां जोषये सर्व कर्मणां विद्वान्युक्तः समाचरे ॥ ॥

एदेष्टव्यं इः स्वात्मके कर्मणि चर्ये प्रवृत्त्यपरप्रवर्तनेन किमित्याशंक्यानधिकारित्वान्नेत्याह ननु द्विनेदमि
ति विद्वान् आत्मवित्र कर्मसंगिनां कर्मणां सक्तानां अज्ञानां अनात्मविदी बुद्धिभेदे ननु द्विवालनेन जनयेत् स
र्मणि प्रदाते गीन कुर्यात् विद्वान् आत्मवित्र युक्तः अनियोगपरः सर्वानि कर्मणि नित्यनेमित्तिकानि समाचरे
तान् अज्ञानेन जोषयेत् कर्मकारयेत् ॥ २४ ॥

४२

अविद्याकथं कर्मसु सज्जत इत्याह। प्रकृतेरिति। अहंकारविमूढात्मा देहे आत्मबुद्धिः अहंकारेण तेन मे
हितवित्तपुमान् प्रकृतेर्युगैर्विकारैश्च देहं द्रियैश्च कर्माणि लौकिकानि शास्त्रीयाणि च सर्वशः सर्वप्रकारैः
क्रियमाणानि अहं कर्तृतिमन्यते ॥ २३ ॥ विघ्नोक्तं तथानमन्यत इत्याहो तच्च विदिति ॥ हे महाबाहो गुण

॥ प्रकृतेः क्रियमाणानि युगैश्च कर्माणि सर्वशः। अहंकारविमूढात्मा कर्त्री ह मिति मन्यते ॥ २३ ॥
तत्त्वविद्बुधमहाबाहो गुणकर्मविनाशयोऽयुगोऽयुगैश्च पुनर्वर्त्तते इति मत्त्वानसज्जते ॥ २४ ॥

कर्मविनाशयोऽतत्त्वविद्गुणविनाशश्च कर्मविनाशश्च याथात्म्यवेत्ता युगाश्च द्रियाणि युगेषु
विषयेषु पुनर्वर्त्तते न आत्मा ॥ इति मत्त्वानसज्जते। अहं करोमीति न मन्यते ॥ २४ ॥

गी. टी.
४३

न बुद्धिनेदं जनयेदित्युक्तमुपसंहरति। प्रकृतं तदिति। प्रकृतेर्मायायाः गुणसंमूटाः गुणैः अतिशयेन मोहिताः
गुणकर्मसु देहेन्द्रियादीनां व्यापारेषु सज्जन्ते वयं कर्म इति मन्यन्ते तान् अहंस्त्वविदं कर्मफलमात्रदर्शि
नः कर्मसंगिनः मद्याहंस्त्वविदं आत्मवित्तना विचालयेन्न प्रेरयेदित्यर्थः॥२५॥ कथं पुनः कर्मणि अ

प्रकृतेर्गुणसंमूटाः सज्जन्ते गुणकर्मसु तान् अहंस्त्वविदो मद्याहंस्त्वविदं विन्न विचालयेन्न ॥२५॥
मयि सर्वाणिकर्माणि सन्त्यस्य आत्मवेतसा निराशी निर्ममो भूत्वा शुद्धाश्च विगत छरः॥२६॥

प्रकृतेनाज्ञेन मुमुक्षुणा कर्मकर्तव्यमित्याहामसीति। हे अर्जुन अध्यात्मवेतसा ईश्वराय श्रुत्वा वत्कर्म करो
मीति बुद्ध्या मयि परमेश्वरे सर्वाणि सन्त्यानिकर्माणि सन्त्यस्य निक्षिप्य निराशीत्युक्तफलेच्छः निर्ममः मम
तारहितो भूत्वा विगत छरः विगतशोकः सन्न शुद्धश्च॥२६॥ ॥७॥

४३

एवं कर्माभ्युद्यते गुणमाहाये मे मतमिति। ये मानवाः मे मम इदं मते ईश्वरार्थं कर्म कर्तव्यं इत्यनुशासने
नित्येष्टावचनं न सूर्यं च असहिष्णुता रहिताः अनुतिष्ठन्ति वत्तन्ते। ते शिकर्मन्ति धर्मा धर्माख्ये मुच्यं
ते। ॥ तद्विपरीतं करणे दोषमाहाये त्वेति दिति। ये तु पुनः एतन्मम मते ईश्वरार्थं कर्म कर्तव्यमिति

ये मे मतमिदं नित्यं मुच्यन्ति मानवाः। अष्टावचनं न सूर्यं च मुच्यन्ते तेऽपि कर्मन्ति ॥ २० ॥
ये त्वेति दध्यसूर्यं च नानुतिष्ठन्ति मे मते सर्वज्ञानविमूढाः सान् विद्विन्ष्टान् चेतसः ॥ २१ ॥

त्यनुशासनी अत्यसूर्यं च द्विषन्तः नानुतिष्ठन्ति नानुवर्तन्ते। तां सर्वज्ञानविमूढां सर्वज्ञानेषु वि
मूढां च चेतसः अविवेकिनः नष्टान् नाशी प्राप्ताः विद्विजानी हि ॥ २२ ॥

गी.टी.
४४

ननु कस्मात्सुखद्वयीमर्तनात्तु तिष्ठति धर्मं विहाय परधर्मं वा नुवर्तते। त्वत्प्रतिकूलानुवर्तमानाति
क्रमदे। धात्रकथीनविभ्यतीत्यत्राह। ~~सहस्रमिति~~। ज्ञानवानपि पुमाश्च स्याः प्रकृतेः प्राचीनकर्मजनित
सत्तावस्थसदृशवेष्टेतो करोति। भूतानि प्राणिनः प्रकृतिं प्राचीनकर्मसंस्कारेयांति। अनुसरन्ति नियमः निवा
रणं किं करोति। ॥२५॥ यदि सर्वे जन्तुश्च कीयप्रकृतिसदृशवेष्टेते प्रकृतिरूपश्च कश्चिन्नास्ति ततः पुत्रुषप्रय

सदृशवेष्टेते स्याः प्रकृतेर्ज्ञानवानपि। ^{पूर्वसंस्तुतं} प्रकृतिं यात्रिभूतानि ^{प्राक्} नियमः किं करिष्यति॥ ॥२५॥
इन्द्रियस्येन्द्रियस्यार्थे रागद्वेषोद्यवस्थितौ। तयोर्न वशमागच्छेत्तौ ह्यस्य परिपंथिनौ॥ ॥२६॥

कल्याणमार्गोऽयं

तन्निषयस्य अनावात्राणां नानर्थक्यप्राप्ताविदमुच्यते। इन्द्रियस्येन्द्रियार्थे रागद्वेषोद्यवस्थितौ। तयोर्न वशमागच्छेत्तौ ह्यस्य परिपंथिनौ॥ ॥२६॥
इन्द्रियस्येन्द्रियार्थे रागद्वेषोद्यवस्थितौ। तयोर्न वशमागच्छेत्तौ ह्यस्य परिपंथिनौ॥ ॥२६॥

॥२६॥

॥२६॥ ४४

परधर्माधिधर्मादनुष्ठेयत्वादिति मन्वाने प्रत्याह ॥ श्रेयानिति ॥ अथ धर्मः श्रेयधर्मः विगुणोऽपि विगत
गुणोऽपि अनुष्ठेयमानः परधर्मात्स्वच्छिन्नाः सगुणतया संपादितान् ॥ श्रेयात्प्रशस्यतरः स्वधर्म
स्तुतस्त्यनिधने मरणमपि श्रेयः परधर्मात्तया बहून् नरकादिलक्षणीतयमावहति ॥ अथ वा स्वधर्मः ॥

॥ श्रेयास्वधर्मा विगुणः परधर्मात्स्वच्छिन्नाः स्वधर्मे निधने श्रेयः परधर्मात्तया बहून्
॥ ३१ ॥ ॥ ७ ॥

आत्मज्ञानं विगुणः सत्त्वादिगुणरहितः परेषां इन्द्रियाणां धर्मात्प्रवृत्तिजनितान् सारपातहेतोः स
काशात् आत्मज्ञानं श्रेयः मुक्तिहेतुत्वात् स्वधर्मे निधने श्रेयः अपुनर्नवत्वात् परधर्मः इन्द्रियप्रवर्तके
धर्मः नयहेतुः सारहेतुत्वात् ॥ ३१ ॥

गी.टी.
४५

यद्यपि प्रायतो विषयान् पुंसो ह्यप्यपरिपंथिना वित्पादिभिरागद्वेषोसैसारपातहेतुत्वात् अनर्थस्य
लमित्युक्तं। तथापि विद्विष्ये न वधारितं वा तदुक्तं। इदानीं सोक्षिप्तं निश्चितं वेदमेवेति तदुद्देशाय ज्ञातुं।

॥ अर्जुन उवाच ॥ अथ केन प्रयुक्तोऽयं पापैर्वरति पूरुषः ॥
अनिहन्नापि वार्ष्णेय बलादिव नियोजितः ॥ ३२ ॥

मिह च अर्जुन उवाच ॥ अथ केनेति। अथ अयं पुत्रुषः केन प्रयुक्तः पापैर्वरति हे वार्ष्णेय अनिहन्नापि व
लादिव नियोजितः राज्ञा हृत्य इव बलात्पेरितः ॥ ३२ ॥ ॥ ३३ ॥ ४५

सर्वलोकवैरिणं सर्वानर्थमर्जुनेन दृष्टं न गवानुवाच ॥ काम इति एष कामः सर्वलोकशत्रुः यन्निमित्तं
सौसारपाप्मिः केनचित्प्रतिहतः कोधोत्तवति अतः कोधोपि काम एव रजोगुणसमुद्भवः रजोगुणादु

श्रीनगवानुवाच ॥ काम एष क्रोध एष रजोगुणसमु
द्भवः महाशनो महापाप्मा विद्ध्येनमिह वैरिणम् ॥३३॥

तन्महोरजोगुणस्पृहा हेतुः श्रीमहाशनः महत्त्राशनं यस्य दुष्टं पूरत्वा त्रसः अतएव महापाप्मा महापा
प्मा महापापहेतुः ॥ इह सौसारं एनैवैरिणं विद्धि ॥ ॥३३॥ ॥३॥

गी.टी

४६

कथं वैरिणमिति दृष्टान्तेन प्रत्यापयति धूमेनेति यथा धूमेन वक्रि ४ आव्रियते वज्रुन ४ आदर्श ४ मलेन आव्रियते यथा गुल्फेन गर्तवष्टेनेन गर्त आव्रियते तथा तेन कामेन इदं आत्मज्ञानं आवृते आच्छादितं ३४॥ किं पुनश्च इदं शास्त्रं वाच्यं यत्र कामेन आवृते तदा हो आवृतमिति हे को त्वेया एतेन कामेन नित्यवैरिणा सर्व

धूमेन आव्रियते वक्रि यथा दर्शं मलेन वा यथोल्फेन आवृते गर्तं स्रथति नैदमावृतम् ३४॥
आवृते ज्ञानमेतेन ज्ञानिनो नित्यवैरिणा कामरूपेण को त्वेय इः पूरेणानलेन च ॥ ३५ ॥

दाशत्रु रूपेण इः पूरेण इः खेन न पूरणं यस्य सः कथं भूतेन अनलेन न विद्यते अलेपरिपूर्यता यस्य सः तेन कामरूपेण कामः इच्छा रूपं यस्य सः तेन ज्ञानिनः ४ आत्मज्ञानं ज्ञानं आत्मज्ञानं आवृते आच्छादितं आत्मज्ञानं कामं सदा सर्वदा वैरिणं जानाति इत्यर्थः ॥ ३५ ॥

४६

शत्रोरधिष्ठाने ज्ञाते शत्रुनिवर्हणं कर्तुं शक्यत इति कामशत्रोरधिष्ठानमाह। इन्द्रियाणीति। इन्द्रियाणि श्रो-
त्रादीनि मनः अक्षरः करणी बुद्धिज्ञानं अस्या कामस्य अधिष्ठानं आश्रय उच्यते। एते रिन्द्रियादिति। एष कामः
ज्ञानं आच्छाद्य देहिने प्राणिने मोहयति। ३२॥ अधिष्ठाननियमं कामस्य नियमहेतुमाह। तस्मादिति।

इन्द्रियाणि मनो बुद्धिरस्याधिष्ठानं मुच्यते। एते विमोहत्येष्टज्ञानमोहयति देहिनीं। ३३॥
तस्मात्त्वमिन्द्रियाणां दोनियम्य नरतर्षतां प्राप्नोति प्रजहिहि नैत्रान विज्ञाननाशनं। ३४॥

हे नरतर्षता तस्मात्कारणात् त्वं आदौ इन्द्रियाणि नियम्यादियस्मात्। एने ज्ञानविज्ञाननाशनौ ज्ञानेशा-
चाचार्योपदेशजनिता विज्ञाने तस्य प्रत्यक्षा नुनवः। तयोर्विनाशकः तं प्राप्नोति पापिने प्रजहिपरित्यज। ३५॥

गी.टी.
४७

तश्च किमाश्रयाः कामं जह्यादित्युच्यते। इन्द्रियाणीति ह्यात्मा। इन्द्रियेण श्रोत्रादीनि बाह्यविषयदेहापेक्षया परा-
णि उत्कृष्टानि आहुः। इन्द्रियेभ्यश्चेवादिभ्यः मनः उत्कृष्टं तु पुनः मनसः अत्र च कर्णाद्वुद्धिर्ज्ञाने परा उत्कृष्टा

इन्द्रियाणि पराण्याहुः। इन्द्रियेभ्यः परं मनः। मनसं परं बुद्धिर्यो बुद्धेः परतस्तस्य ॥ ३७ ॥
एवं बुद्धेः परं बुद्ध्वा संस्तुत्यात्मनात्मना। जहिशत्रुं महाबाहो कामरूपं दुरासदं ॥ ३८ ॥
॥ इति श्रीभगवद्गीतासूपनिषत्सु कर्मयोगो नाम तृतीयोऽध्यायः ॥ ॥ ७ ॥

यो बुद्धेः परतस्तस्य आत्मा उत्कृष्टः ॥ ३७ ॥ एवमिति ॥ एवं बुद्धेः परं उत्कृष्टं आत्मानं बुद्ध्वा आत्मना मनसा आत्मा-
नं मनः संस्तुभ्य समाधाय हे महाबाहो दुरासदं दुर्विज्ञेयानेकविशेषकामरूपं अनिलाघरूपं दुःस्पर्शं शत्रुं वेरिणं
जहि परित्यज ॥ ३८ ॥ ॥ तृतीयोऽध्यायः ॥ ॥

योयेयोगः कर्मयोगोपायः ससन्नासः ज्ञाननिष्कालक्षणः अध्यायद्वयेनोक्तः तस्यैवउत्तरत्रसकलगीतासु
प्रपञ्चनावृत्तसकलगीतार्थपरिसमाप्तिमन्त्रानोक्तगवान्वशक्यतेनस्योतिः इममिति विनिश्चयः अहमिमं अध्या
यद्वयेनोक्तयोगीज्ञाननिष्कालक्षणं अद्ययं योगफलस्य विनाशात् प्रावाराः अद्ययाः ते विवक्षते प्रोक्तवान्वि
मोक्षस्य

॥ श्रीनगवानुवाच ॥ ॥ इमं विवक्षते योगी प्रोक्तवानहमद्ययी विवशान्मनवे प्राहमनु रिद्धा कवेव वी
शः ॥ ॥ एवं परंपरा प्राप्ता मिमं राजर्षयो विदुः ॥ सकालेनैह महता योगेन नष्टं परं तपः ॥ ॥ ॥ ॥

वशान्मनवे प्राहमनु रिद्धा कवेव वीशः ॥ ॥ एवं मिति ॥ राजर्षयः ॥ एवं परंपरा प्राप्ता मिविय परंपरा प्रा
प्ता इमं योगी विदुः ॥ हे परं तपस्योगः ॥ इह महता दीर्घेण कालेन नष्टं विच्छिन्नं संप्रदायः ॥ ॥ ॥ ॥

गी.टी.
४८

स एवेति मया त्रयं देहं अर्जुन ते तु त्वं स एवायं पुरातनो योगः प्रोक्तः मे मम तत्कोसि च पुनः सखासि। हियस्मा
इतः त्रयो गजानेन त्वमैरहस्ये इति कारणं नृपदिष्टे॥३॥ कल्पादौ वर्तमाने विवर्धते प्रति। इदानीं वसुदेव

स एवायं मया त्रिंशो योगः प्रोक्तः पुरातनः। स त्कोसि मे सखा चैतिरहस्यं ह्येतदुत्तमं॥३॥ ॥ अर्जुन।
उवाच॥ ॥ ^{नृपदीन}अपरं भवते जन्म परं जन्म विवर्धते। कथमेतत् विजानीयां त्वमदौ प्रोक्तवानिति॥४॥

एहो त्वं न स्पृश गवतः योगोपदेशो नृपपन्न इत्यभिप्रायेणाक्षिपत् अर्जुन उवाच॥ अपरमिति हे कृष्ण त्वं आदौ प्रो
क्तवानिति एतत् त्रयं कथं विजानीयां स गवतो जन्म अपरं अर्धं वसुदेव एहं विवर्धते जन्म परं सर्गादौ एत
त्सं गतं पुक्ता र्थं कथं ज्ञास्यामि॥४॥

४८

आत्मन्यज्ञवीसर्धज्ञवमीश्वरवैवआविःकुर्ध्वपरिहरतिलगावाचावह्निति। हेअर्जुनममतववह्ननि
जन्मानिद्यतीतानिअहेअनावृतज्ञानशक्तिःअतश्चानिजानामिवंधर्माधर्मादिप्रतिबद्धज्ञानशक्तिःअत
श्चानिनजानामि॥ कथं तर्हितवनित्येश्वरस्यसर्वज्ञस्यधर्माधर्माभावेजन्मेत्यवाहाअजोपीतिअजजन्म

श्रीनारायणवाचा॥ वह्ननिमेद्यतीतानिजन्मानितववाहुनीतान्यदेवेदमर्घ्याणिनवैवेत्यपरंत
प्रा॥ अजोपिसन्नद्ययात्माभूतानामीश्वरोपिसशंप्रकृतिंश्चामधिष्ठायसेसवाम्यात्ममायया॥

रहितश्चद्ययात्माअक्षीणज्ञानशक्तिश्चभावेपिसन्नभूतानांब्रह्मादिस्थावरान्तानांशेश्वरोपिसन्नअहंघोवै
श्वरीप्रकृतिमायीविगुणात्मिकांअधिष्ठायवशीकृत्यआत्ममाययाचकीयमाययासेसवामिनपरमार्थत
॥६॥ ॥

गी.टी.
४९

तच्च जन्म कदेत्यत्राहायदायदेति। हेनारताहियस्मात्तदायदाधर्मस्थवर्षाश्रमप्रयुक्तस्थलानिर्भवति।
धर्मस्थधर्मविपरीताचरणस्य अमुत्याने उत्यंतिर्भवति। तदा अहं आत्मानं चृजामि देहवार्त्तवामि।

यदायदाहिधर्मस्थलानिर्भवति सारता अमुत्याने धर्मस्थ तदात्मानं चृजामि देह। ॥७॥
परित्राणाय साधूनां विनाशाय च दुष्टकृतां धर्मसंस्थापनार्थाय संस्रवामि युगे युगे ॥ ८ ॥

तत्र जन्म किं मर्थमित्यत्राहापरित्राणायेति। हे अर्जुन अहं साधूनां परित्राणाय सत्मा र्जगामिनी रक्षणाय।
वच्च परी दुष्टकृतां पापकारिणां विनाशाय धर्मसंस्थापनार्थाय युगे युगे संस्रवामि नृत्पत्तिं करोमि। ॥ ८ ॥

४९

एवं विधाना मीश्वर जन्मनी कर्मणां च ज्ञाने फलमाहा जन्म कर्मेति ॥ हे अर्जुन यक्ष मे मम जन्म माया रूपी क
र्मसाधु परित्राणादि दिव्य अलौकिक ऐश्वर्येणैव अमुना प्रकारेण तत्र तस्याथा तथ्येन वेत्ति जानाति ॥ संदे
हेत्यत्का पुनर्जन्मनेति किं नु मामेति मोक्षो प्राप्नोति ॥ १॥ नेष मोक्षमार्ज इदानीं प्रवृत्तः किं तर्हि पूर्वमपि

जन्म कर्म च मे दिव्य मे वयो वेत्ति तत्र तः ॥ त्यत्का देहं पुनर्जन्मनेति मामेति सोऽर्जुन ॥ १॥ ॥
वीतराग जय क्रोधः मन्मया मासु पाश्रितः ॥ बहवो ज्ञानतपसा पूता मज्ञाव मागताः ॥ १॥ ॥

त्याह ॥ वीतरागोति ॥ हे अर्जुन बहवः वीतराग जय क्रोधः ॥ गतराग जय क्रोधः ॥ मन्मयाः मन्स्वरूपाः मासु पा
श्रिताः ॥ मन्निष्ठा ज्ञानतपसा ज्ञानरूपेण तपसा पूताः ॥ मज्ञाव मागताः ॥ परीसिद्धि आगताः ॥ मोक्षो प्राप्ताः ॥ ॥

गी.टी.
५०

तर्हितवरागद्वेषोस्त्रयेनकुस्मैचित्रतवनक्कायआत्मनावप्रयच्छसिनसर्वेद्यश्च्यत्राहायेययेतिहेअ
हुनयेअधिकारिणश्च्यथायेनप्रयोजनेनमांप्रपद्यतेताश्चहेतत्फलदानेनतथैवजामिअनुष्टुप्तामि
मनुष्ट्याऽसर्वशऽसर्वप्रकारैऽममवर्त्ममाजंअनुवर्ततेअनुसरति॥१॥तर्हिमोक्षार्थमेवसर्वेत्त्वयास्मेन

येयथाभीप्रपद्यतेताश्चथैवजाम्यहीममवर्त्मा^{नु}वर्ततेमनुष्ट्याऽपार्थसर्वशऽ॥१॥कांक्ष
तऽकर्मणांसिद्धियजतइहदेवताऽदिप्रहिमानुषेलेकेसिद्धिर्भवतिकर्मजा॥॥१२॥

प्रेरिताऽत्वामेवकिमितिनभजतेइत्यत्राहाकांक्षतइति॥इहअस्मिन्लोकेकर्मणांसिद्धिफलनिष्पत्तिं
कांक्षयन्तऽपार्थयन्तऽदेवताइन्द्राद्याऽपजतेहियस्मात्मानुषेलेकेकर्मजाकर्मणोजाताफलरूपासिद्धिः
दिप्रशीप्रभवति॥१२॥

५०

कस्मात्तु न ४ कारणान्न नियमेन तवैव वर्तमानं ननु वर्तते नान्यथा अन्यच्च ब्राह्मणादीनां सकामनिष्कामतया विचित्रैर्वर्तमानानां उत्तममध्यमादिवैचित्र्यं कुर्वतश्च तवैव वैषम्यं प्राप्नोतीत्यत्राह ॥ यत्तु च स्पष्टमिति मया ईश्वरेण चातुर्धस्यं विस्ववृष्टयै गुणकर्मविनाशशायुणानी सत्वरजसमसौ कर्मणी श

चातुर्वर्ण्यं मया सृष्टं गुणकर्मविनाशशतैः कर्तारमपि मां विद्वान्कर्तारमव्ययम् ॥१३॥ ॥
तस्मात्कर्मणि लिप्ता विनमे कर्मफले स्पृहा इति मां योभिजानाति कर्मसिर्न सवध्यते ॥१४॥

मदमशौर्यकृषिसेवादीनां ब्राह्मणक्षत्रियविद्वद्भ्यः कर्तृणां विनागेन सृष्टं जन्मादितैतच्च बाहुर्धर्मस्य
कर्तारमपि सीतेमीपरमार्थतः अकर्तारं असीमारिणी जानीहि ॥ शातदेवदर्शयितृ तत्र ज्ञाने फलमाह
नमामिति ॥ कर्मणि मानलिभ्यश्चिदेहाद्यारंभकानि न भवन्ति ॥ मेममकर्मफले स्पृहाना धियः इति मीत्र
निजानाति सकर्म निर्वध्मते ॥ तस्य कर्मणि देहारेभकानि न भवन्ति ॥ १५ ॥

गी.टी
५१

येपथा मां प्रपद्यते इत्यादि चतुर्भिः श्लोकेः श्वरस्यैवेति अं ऊर्ध्वतो वैषम्यं प्राप्तिपरिहृत्य पूर्वोक्तमेव कर्मयोगं
प्रपंचयितुं अनुस्मारयति ॥ एवमिति ॥ पूर्वैरपि मुमुक्षुसिः जनकादिभिः एवं ज्ञात्वा फलकांदारहितं कर्म
वैधकं न नवतीत्येवेति ज्ञायकमर्हति तस्मात् पूर्वोक्तमेव कुरु पूर्वोऽर्धतरं कृतं ॥ पूर्वैर्जनकादिसिः पूर्वत

एवं ज्ञात्वा कृतं कर्म पूर्वैरपि मुमुक्षुसिः ॥ कुतः कर्मैव तस्मात्त्वं पूर्वैः ^{पुनरुक्तं} पूर्वतरं कृतं ॥ किं क
र्म किं कर्मैति कवयोऽप्यत्र मोहिताः ॥ तत्तत्कर्म प्रवक्ष्यामि यज्ञात्वा मोक्षसंश्रुताः ॥ १६ ॥

रं शुगाक्षरेऽपि सत्त्वशुद्धार्थं कृतं ॥ १७ ॥ तच्च तच्च विद्भिः सह विचार्य कर्तव्यं न लोकपरंपरामात्रेणेत्येतदर्थं क
र्म स्वरूपे दुर्धितेयतां दर्शयति ॥ किं कर्मैति ॥ किं कर्म कीदृशं कर्म किमकर्म कीदृशं कर्म करणं इति
अत्र कर्म कर्म किनागो कवयोऽपि मघाविनेऽपि मोहिताः ॥ तत्कर्म ते तुभ्यं प्रवक्ष्यामि यज्ञात्वा श्रुताः संसा
रात् मोक्षसे ॥ १६ ॥ ॥ ७ ॥

५१

ननु कर्मनामादेहादिबेष्टालोकप्रसिद्धं। अकर्मवत्तदकरणं किमत्र बोद्धव्यमित्यत्र हा कर्मण इति॥ ह्यस्मा
दकर्मणः शास्त्रविहितस्य तत्त्वं कर्मस्य रूपं बोद्धव्यं तातद्यै विकर्मणः प्रतिषिद्धस्य कर्मणः स्वरूपं बोद्धव्यं। ज्ञा
नितानिषिद्धकर्मस्य नावादापन्नैः अनदेकारेण कृतं द्यदोषाय न भवति। विवेकी देहेन्द्रियादिभिरेव कर्मस्य

कर्मणो ह्यपि बोद्धव्यं बोद्धव्यं च विकर्मणः। अकर्मणश्च बोद्धव्यं गहना कर्मणो गतिः॥१७॥

तं मन्यते। आत्मानमकर्तारं कृतस्य मन्यते। अज्ञश्च न रागतः अहंकारेण कृतं निषिद्धकर्मदोषाय सवति।
यतः अज्ञः देहेन्द्रियादिकर्तृत्वं आत्मानि अविद्यमानमापि विद्यमानं मन्यते। एवं विकर्मणः स्वरूपं बोद्धव्यं। अ
कर्मणः कर्मकारणस्य स्वरूपं बोद्धव्यं गहना दुर्विज्ञेया वयाणी कर्मादीनां गतिः स्वरूपं॥ ॥१७॥

गी.टी.
५२

किं पुनस्तत्रैककर्मादेर्यद्वोद्वेद्येन वतावह्यामीति प्रतिज्ञायते तत्राहो **कर्मणि** ति। अत्र आत्मतत्त्वविशदे
हेन्द्रियान्तरकरणप्रिते आत्मनि प्राच्यासैर्बः प्रतीयमाने कर्मणि कर्मात्तावेनेः कर्म्यं कर्मरहितं आत्मानेप
श्येनोदष्टान्तमाह। यथा अतिरं दसा। खलत्वं नौकायां। नदीतीरस्थितेषु वृक्षेषु प्रातिलोच्येन अध्यारोपिते
कर्मणि बलनलद्वारेण प्राच्या प्रतीयमानेपि विवेकीतेषु कर्मात्तावेन अवलम्ब्य पश्यति तथा कर्मणि देहेन्द्रि

कर्मण्यं कर्म्यं पश्येदं कर्मणि च कर्म्यं स बुद्धिमान् ननु येषु संयुक्तं कर्तव्यं कर्मकराणां

यादिद्यापारोपरमे अर्हन् करिष्यामि सुखेन ह्यामीति देहेन्द्रियादिद्यापारात्तावेन प्राच्या आत्मनि अध्यारोप
यति। तस्मिन् कर्मात्तावेने कर्म पश्येत्तस्य कर्मात्तावस्य अर्हकारश्च कप्रयत्नसाध्यत्वात्। अज्ञानिनो दुःख
बुद्ध्या कर्मत्यागस्य मिथ्याचारत्वात् कर्मत्वं न वति। स पुनः योगी सकल कर्मकरा तथा वत्ताया चरोप कर्म
णि परमेश्वरार्थ एव बुद्ध्या क्रियमाणे अकर्म अर्हत्वात्। कर्मदेन न वतीत्येव पश्यति। यः कर्मणि विहित
करणे कर्मवप्रत्यवायोत्पादकत्वात् पश्यति समनुद्येषु बुद्धिमान् बुद्ध्या योगी सकल कर्मकरा ॥

॥ ५२

तदेतत्कर्मण्यकर्मदिदृशं नित्यं यतो यस्येति। यस्य आत्मदर्शिनः सर्वसमारंसाः सर्वाणि कर्माणि कामसैका-
ल्यवर्जिताः। कामफलं संकल्पः फलेच्छा। तासां वर्जिता बुधाः। तं ज्ञानाग्निदग्धकर्माणि। ज्ञानाग्निना दह-
यन्मुक्ता मुने कर्मण्यस्येति तं परित्यज्य तं ब्रह्म विमुक्तश्चिन्ति मित्वा त्रकर्मणि प्रवृत्तौ पितृकला-

यस्य सर्वसमारंसाः कामसैकल्यवर्जिताः। ज्ञानाग्निदग्धकर्माणि तमाहुः। पंडितैर्बुधाः। १७॥
त्यक्त्वा कर्मफलासंगं नित्यतृप्तौ निराश्रयः। कर्मण्यपि प्रवृत्तौ। पितृवै किंचित्करोति सः। १८॥

संगरहितया लोकसंगं त्यक्त्वा एषिष्ठति ज्ञानाग्निदग्धकर्मात्। तदीयं कर्म अकर्मैव संपद्यत इत्यत्राह-
त्यक्त्वाति। यः कर्मफलासंगं कर्मणां फले आसक्तिं त्यक्त्वा नित्यतृप्तः। आत्मज्ञानेन सर्वदा तृप्तः। निराश्र-
यः। दृष्टादृष्टफलाश्रयरहितः। सर्वकर्मणि अपि प्रवृत्तौ। किंचिन्नेव करोति। कृतमपि कर्म तस्य बंधह-
र्त्र न वतीत्यर्थः। १९॥

गी.टी.
५३

यः पुनः पूर्वोक्तविपरीतकर्मारेण प्रागेव ब्रह्मणि संजातात्मदर्शनः सहिसकलकर्मणि प्रयोजनमप
रपत्रमसाधने कर्मसेतुष्टयशरीरयात्रामात्रवेष्टायति ज्ञाननिष्ठोऽसवतीत्यहो निराशीरिति निराशीः निस्प
श्यत चित्तात्मासीयत चित्तेंद्रियदेहः। त्यक्तसर्वपरियहः पुमान् केवलं शरीरं अलिमानरहितं शरीराश्रुति

निराशीर्यत चित्तात्मा त्यक्तसर्वपरियहः। शरीरं केवलं कर्मकुर्वन् प्राति किल्बिषी॥२१॥
यद्वृत्तालासंभूते देहातीतो विमसरः समः सिद्धावै सिद्धौ वृत्तत्वापि न निवध्यते॥२२॥

हेतुमात्रं कर्म व्यापारं कुर्वन् किल्बिषेनाप्नोति॥२३॥ अथावितमसं क्लृप्तमुपपन्नं यद्वृत्त्या इत्यादिनावकनेन
अनुजातीयतः शरीराश्रुतिहेतोरन्नादेशप्राविद्धारमाविकुर्वन्नाहो यद्वृत्तिः॥ यद्वृत्तालासंभूतः प्रार्थितला
संभूतः देहातीतः इन्द्रेशीतोऽप्रादिनिः असिहतोऽपि अविषयचित्तः सिद्धौ असिद्धौ चालालालालयोऽसम
क्लृप्तः हर्षविषादरहितः कर्मकृत्वापि कर्मणान निवध्यते॥२४॥

५३

ब्रह्मविदोऽपि कुतश्चिन्निमित्तात् लोकसंग्रहार्थं कर्मणि प्रवृत्तश्च कर्मवधकं न लवतीत्याह ॥ गतसंगस्येति ॥
गतसंगस्य कर्मदोसंगरहितश्च मुक्तश्च निवृत्तकर्मो दिव्येन ज्ञाननिष्ठश्च ज्ञायपरमेश्वरार्थं कर्म
कुर्वतः समग्रं त्रयेण फलेन सह विलीयते आत्मनि विलयं याति ॥ २३ ॥ कस्मात् पुनः कारणान् क्रियमाणं

गतसंगश्च मुक्तश्च ज्ञानावस्थितचेतसः ^{सर्व}संयज्ञाय चरतः कर्मसमग्रं प्रविलीयते ॥ २४ ॥ ब्रह्माप्य
ण ब्रह्म हविर्ब्रह्माग्नौ ब्रह्मणा हुतम् ॥ ब्रह्मैव तेन गन्तव्यं ब्रह्म कर्मसमाधिना ॥ २५ ॥

कर्मस्य कार्यारेण मनुर्ध्वं समग्रं विलीयत इत्याह ॥ ब्रह्माप्यणमिति अर्थं ते ह्यते येन मुक्तमुवादिना तदर्थं
ण ब्रह्मैवाह विरपि घृतादिकं ब्रह्मैव अग्निरपि ब्रह्मैव तस्मिन् नमो ब्रह्मणा कर्त्तुं हे मः ब्रह्मैव एवैयं पश्यति
तेन ब्रह्म कर्मसमाधिना ब्रह्मात्मके कर्मणि समाधिश्चित्ते कायतायस्य सहेतेन ब्रह्मैव गन्तव्यं प्राप्तव्यं न फलान्नर
मित्यर्थः ॥ २५ ॥

गी.टी
५४

अधुना सम्यग्दर्शनस्य यज्ञवे संप्राप्य तत्सक्यार्थं अन्येऽपि यज्ञाधिकारि ते देवज्ञानोपायाः उच्यन्ते ॥ देवमे-
वेत्यादिषु हि शोऽपरं योगिनः कर्मिणः देवमेव यज्ञं देवा इज्यन्ते येन असौ देवो यज्ञं तमेव पर्युपासते ॥
कुर्वन्ति अपरे ब्रह्मविदः परब्रह्मस्वरूपे अभ्यो यज्ञे प्रत्यगात्मानं यज्ञे नैव परमात्मे क्यदर्शने नैव जुह्वति ॥

देवमेवापरं यज्ञं योगिनः पर्युपासते ॥ ब्रह्माग्रावपरं यज्ञं यज्ञे नैवोपजुह्वति ॥ श्रोत्रा-
दीनां इन्द्रियाण्येन संयमाग्निषु जुह्वति ॥ शब्दादीन् विषयानेन इन्द्रियाग्निषु जुह्वति ॥ रक्षा ॥

अन्ये योगिनः श्रोत्रादीनि इन्द्रियाणि संयमाग्निषु इन्द्रियसंयम एव अग्निं तस्मिन् जुह्वति ॥ अन्ये योगिनः
शब्दादीन् विषयान् इन्द्रियाग्निषु इन्द्रियाण्येव अग्नयस्तेषु जुह्वति ॥ श्रोत्रादितिरनिषिद्धविषयग्रहणं होमः ॥

॥ रक्षा ॥

५४

सर्वाणीतिअपरेयोगिनःसर्वाणिइन्द्रियकर्माणिइन्द्रियव्यापाराश्चअन्यत्रप्राणकर्माणिप्राणादिपञ्चवायु
व्यापाराश्चात्मसंयमयोगान्नोआत्मनिसंयमश्चएवयोगाग्निस्तस्मिन्विवेकज्ञानदीपितेजुद्धति॥२०॥
इत्येति॥इत्यादीनांतीर्थेषुसत्यात्रेषुयज्ञबुध्याब्रह्मबुध्याकुर्वन्नियोतेद्वययज्ञास्तपएवयज्ञोयेषीतेत

सर्वाणीन्द्रियकर्माणिप्राणकर्माणिचापरेआत्मसंयमयोगान्नोजुद्धतिज्ञानदीपिते॥२०॥
द्वययज्ञाश्चपोयज्ञयिगयज्ञाश्चथापरेश्चाध्यायज्ञानयज्ञाश्चयतयश्चशीसितव्रता॥२१॥

पोयज्ञाश्चाष्टांगयोगाएवयज्ञोयेषांतेयोगयज्ञाश्चवेदाध्ययनमेवयज्ञोयेषांतेश्चाध्याययज्ञाश्चवेदार्थदर्श
नमेवयज्ञोयेषांतेज्ञानयज्ञाश्चसम्यक्श्रुतिर्तत्त्ववृत्तैकैकैर्कर्मयैश्चैसैशितव्रता॥॥२१॥

हृदियाले उदधानो समाना नाहिसिक्ता उदधेः कलुषा हि वातः सर्वमनीमनः

गी.टी.
५५

अपानइति अपरे योगिनः अपाने अथो हृत्तौ प्राणं ऊर्ध्वं वृत्तिं पूरकेण जुहति तथा परे रेचककाले प्राणे ऊर्ध्वं वृत्तौ
अपानं अथो वृत्तिं जुहति कुंभककाले प्राणपानयोर्जती उद्धा प्राणायामपरायणा सवन्ति ॥२९॥ अपर इति ॥

अपाने जुहति प्राणं प्राणं पाने तथा परे प्राणायामगती उद्धा प्राणायामपरायणा ॥२९॥
अपरे नियता हाराः प्राणाः प्राणेषु जुहति सर्वे ये ते यज्ञविदो यज्ञक्षपितकल्मषाः ॥३०॥

अपरे नियता हाराः नियमितभोजनाः सैतदप्राणान् वायुनेदान् प्राणेषु जुहति योगीयं वायुं जयति त
स्मिन्नितरेषु विष्टा एव सवन्तीत्यर्थः एते सर्वे यज्ञविदश्च यज्ञक्षपितकल्मषाश्च चात्रुषितयज्ञनिर्हृतपातका
सवन्ति ॥ ॥३०॥

५५

एवं यथोक्तान्न यज्ञान्न निवर्त्य तद्धे पन्नो जिनः फले तदकरणे च दोषमाहायज्ञशिष्टेति यज्ञशिष्टा मृतपु
जस्य ज्ञावशिष्टमेव अमृते भुंजते। यज्ञीकृत्वा शिष्टे काले विधिवद्भुंजते। ते सनातनै ब्रह्मयात्रि प्राप्नुवन्ति हे ऊरुस
त्तमा अयज्ञस्य यथोक्त यज्ञरहितस्य अयं साधारणो लोकः। नान्यो विशिष्टसाधनसाध्यः कृतः ॥ ३१ ॥

यज्ञशिष्टा मृतपुजो यात्रि ब्रह्मसनातनैः ॥ नान्यैः लोकोऽयं यज्ञस्य कृतो न्यः ऊरुसत्तमा ॥ ३१ ॥
एवं वहुविधाय ज्ञावितता ब्रह्मणो मुखे। कर्मजा न विद्विता सर्वान्नैवं ज्ञात्वा विमोह्यसे ॥ ३२ ॥

ज्ञानयज्ञीसोऽनुक्तान्न यज्ञान्न पसंहरति। एवमिति। एवं वहुविधाः वहुप्रकाराः यज्ञा ब्रह्मणो वेदस्य मुखे नि
वृताः। वेदेन गम्यमाना इत्यर्थः। तान्न सर्वान् कर्मजा न कायिकवाचिकमानसया पारतो जाता न विद्विजानी हि
नात्मविषयान् आत्मानु निर्द्या पारं। एवं यज्ञानी कायिकया पारं जत्वं ज्ञात्वा आत्मनो निर्द्या पारत्वं ज्ञात्वा मोक्ष
सोः ॥ ३२ ॥ ॥ ७ ॥

प्रसाध्यणमित्यादिश्लोकेन समग्रदर्शनस्य यज्ञत्वे संपादिते यज्ञाश्च अनेकमुपदिष्टाः तेनैव सिद्धं पुत्रपौत्रार्थप्र
 योजनेनैवो ज्ञानेनैवोति। श्रेयानिति हे परंतप इदं मया त्रयज्ञात् इदं साधनसाध्यात्फलारंभकात् त्रयज्ञात् ज्ञान
 यज्ञफलानारंभकं श्रेयान् प्रशस्यते इदं कथं यस्मात् त्रहे पार्थ अखिलैः सदैव कर्मज्ञाने मोक्षसाधने परिसमा

श्रेयान् इदं मया यज्ञज्ञानयज्ञपरंतप। सदैव कर्म अखिलैः पार्थ ज्ञाने परिसमाप्यते ॥३३॥
 तद्विद्धि प्राणिप्रातेन परिप्रश्नेन सेवया। उपदेक्ष्यति ते ज्ञानं ज्ञानिनस्तत्त्वदर्शिनि ॥३४॥

एते अक्षरवतीत्यर्थः ॥३३॥ एवं भूतात्मज्ञानप्राप्तेः साधनमाहातद्विद्धि। तत्र ज्ञानेनैव गुणानां प्राणिप्रातेन
 परिप्रश्नेन सेवया विद्धि ज्ञानी हि तेनैव तत्त्वदर्शिनि ज्ञानिनश्च ज्ञानं उपदेक्ष्यति ॥३४॥ ॥७॥ ५६

इदं ज्ञानेनैकस्य विदेव अधिकारिणेन वति ॥ न स र्घस्येति ॥ तत्राह न हीति ॥ द्रियस्मात् इह ज्ञानेन स दृशं पवित्रेन
विद्यते तत्र ज्ञानेन योगसंनिद्धयोगेन कर्मयोगेन समाधियोगेन संस्कृतयोगाद्यतामापन्नं वक्तुकालेन आत्मनि
विषये लततो ॥ ३७ ॥ येनैकात्मेन विज्ञानप्राप्तिर्भवति तमुपायमाह ॥ अद्वावा निति ॥ अद्वावान् अद्वा लुठतत्यरुता

५

तदिज्ञानेन स दृशं पवित्रमिह विद्यते ॥ तस्त्वये योगसंनिद्धकालेन आत्मनि विन्दति ॥
अद्वावा लतते ज्ञानेन तत्यरु संयतेन्द्रियज्ञानेन लब्ध्वा परं शास्त्रमिह विरेणीधिगच्छति ॥

॥ ३७ ॥

॥ ३८ ॥

त्रिष्टयुरूपसनादौ अश्रियुक्तं संयतेन्द्रियं संयतानि विषयेभ्यो निर्वर्तितानि इन्द्रियाणि यस्य स ज्ञानेन
लतो ज्ञानेन लब्ध्वा अविरेण हि प्रमेव परं शास्त्रं मोक्षारम्भं प्राप्नोति ॥

॥ ३९ ॥

॥ ४० ॥

५८

अत्र ब्रह्मात्मैकत्वे सेशयो न कर्तव्यः पापिष्ठो हि सेशयात्मित्या हा अज्ञश्चेति ॥ अज्ञः अनात्मविज्ञानसाधने
पुष्पहारहितः संशयात्मा संदेहवान् विनश्यति सेशयात्मनः संदिग्धचित्तस्थस्य सर्वसाधारणो लोको ना
स्ति न परोलोकः न सुखं तत्रापि संशयोपपद्यते ॥ ४० ॥ आत्मकसंदेहज्ञानिनं मोक्षोति योगोति हे धनं जय कर्मणि

अज्ञश्चाश्रद्धानश्च सेशयात्मा विनश्यति नायं लोकोऽस्ति न परो न सुखं सेशयात्मनः ॥ ४० ॥
योगसंन्यस्तकर्मिणो ज्ञानसंछिन्नसेशयो आत्मवत्त्वं कर्मणि निवर्धेति धनं जय ॥ ४१ ॥

योगसंन्यस्तकर्मिणो योगेन परमार्थदर्शनलक्षणेन संन्यस्तानि कर्मणि येन सती ज्ञानसंछिन्नसेशयोज्ञाने
न जीव परमात्मनो रेकत्वज्ञानेन संछिन्नः संशयो यस्य सती आत्मवत्त्वं प्रमादरहितं निवर्धति अतिष्ठ फली
न जनयति ॥ ४१ ॥ ॥ ४२ ॥

यस्मात्ज्ञानानुष्ठाने कर्मनुष्ठाने च संशयवान् विनश्यति तस्मात्संशयो न कर्तव्य इत्यत्राहो तस्मादिति हे
भारत तस्मात् अज्ञानसंभूतं अदिवेकाद्भातं हृदयं हृदि बुद्धौ स्थितं एतन् आत्मविनाशहेतुं भूते स शयौ आ॥

तस्मादज्ञानसंभूतं हृदयं ज्ञानासिनात्मनः^{१५} छिवैने स शयौ योगमातिष्ठो निष्ठनारता॥४२॥
॥ इति श्रीनगवद्गीतासुपनिषत्सु सत्यायोगो नाम चतुर्थोऽध्यायः ॥८॥

त्मनः ज्ञानासिना सर्वक्लेशोपशमनी आत्मज्ञानमेव अमिषं वक्रतेन हित्वा योगी आत्मज्ञानसाधने कर्म
योगं प्रातिष्ठन्ननुबुध्यते जनिष्ठ॥ ॥४॥ ॥८॥ ॥ चतुर्थोऽध्यायः ॥ ५८

कर्मण्यकर्मयः पश्येत् ज्ञानाग्निदग्धकर्मणः शरीरं केवले कर्म यदहं लालस
विः इत्यादि वचनेः सर्वकर्मसंन्यासमुक्त्वा ह्रिवैतं संशयं योगमातिष्ठेत्पनेन वच
योश्च स्थिति गतिवत् परस्परविउद्भयोः एकेन युगापदं बुधात्रं मशक्यत्वात् शकाल

॥ अर्जुन उवाच ॥ संन्यासी कर्मणः क्लृप्त
गीवशो ससिद्धयै एतयोरेकैतमेव हि सु

दिति अन्यतरकर्मयता प्राप्तो एकस्य प्रशस्य
शास्त्रीयाणां कर्मणां त्यागं पुनः

स्वाति प्रायमावहाणो
 म्मणां अनुष्ठानेन नो निश्च
 गात्रकर्मयोगा ईश्वरार्थकर्मणकारणा

प्रीतगवानुवाचा ॥ संन्यासकर्मयोगश्च निश्चयस
 तो शिष्योऽस नित्यसंन्यासी यो न दृष्टिर्न कांक्षति न च द्वेष्टि

सुप्तिहेतोः मध्ये कर्मयोगं कृत्वा तत्र हेतुमाहा प्रिया स इति स एव विष्णु कर्मयोगी नित्य
 ति दुःखवहेतौ न दृष्टिर्न च द्वेष्टि शीतोऽप्यसुखदुःखादिद्वेष्टे समद्विष्यन्मात्रहेमहा
 तुमते ॥ ॥३॥ ॥४॥

कर्मयोगकर्मसंन्यासयोः अंगप्रधानत्वेन अवस्थानेदेन वक्रमसमुच्चये अनिहिते तु ल्पविकल्पसंगोक्त्यनुनयोः
कः श्रेष्ठ इति प्रश्नो ज्ञानिनामेव उचितः न हि विवेकिनामित्याह ॥ सांख्येति ॥ बालाः अज्ञाः सांख्ययोगो ज्ञानसहितः क
र्मसांख्ययोगः सांख्यो ईश्वरार्थकर्मबुद्धाने योगातोऽष्टयशुफलौ वदन्ति न पण्डिताः ज्ञानिनश्च एकमपि सम्पगा स्थितः

सांख्ययोगोऽष्टयशु बालाः प्रवदन्ति न पण्डिताः एकमर्थं स्थितः सम्यग्जनयोर्विदुते फलम् ॥ ४ ॥ ॥
यसांख्येः प्राप्यते पुनैतद्योगैरपि गम्यते ॥ एकसांख्यं च योगं च यः पश्यति स पश्यति ॥ ॥ ५ ॥ ॥

एक
निष्ठ

जनयोः फलमोक्षारम्भं विदुते प्राप्नोति ॥ ४ ॥ कथमित्याह ॥ यसांख्ये रिति ॥ सांख्येर्ज्ञान
रम्भं प्राप्यते ॥ ईश्वरार्थकर्मकारिणि योगैश्च देवप्राप्यते ॥ तदेव ज्ञानप्राप्तिद्वारे
लत्वात्र एकमेव पश्यति ॥ स पश्यति ॥ सम्यक् जानाति ॥ ॥ ५ ॥ ॥

ब्रह्म

त्याहासंन्यासश्चिह्ममहावाहोऽनु पुनःसंन्यासःसर्वकर्मणां त्यागा-
नादुखेप्राप्तुं दुःखाय सवतियोगयुक्ता मुनिब्रह्मविद् अविरेण हि प्रमेव
वगच्छति प्राप्नोति ॥ कर्मयोगादिकर्मण ब्रह्माधिगमे सत्यपि तदुपरितेन

संन्यासः कर्म महावाहो दुःखमो^ह मुने योगात् ॥ योगयुक्ते मुनिब्रह्मविद्विरेणाधिगच्छति ॥ ६ ॥
योगयुक्ते विशुद्धात्मा विजितात्मा जितेन्द्रियः सर्वभूतात्मभूतात्मा ऊर्ध्वत्रिपिन लिप्यते ॥ ७ ॥

कर्मणां बंधः स्यादित्याशं क्त्वा हा योगयुक्त इति योगयुक्तः कर्मयोगयुक्तः विशुद्धात्मा विशुद्धबुद्धिः विजितात्मा
विजितदेहः जितेन्द्रियः सर्वभूतात्मभूतात्मा सर्वेषां ब्रह्मादीनां आत्मभूतः आत्मा यस्य सः लोकसंयहार्थं कर्म कु-
र्ध्वत्रिपिन लिप्यते ॥ ॥ ७ ॥

कुर्वन्नपि न लिखत इति विबुद्धमाशीक्य कर्तृत्वा
हितं तत्त्वविद्वद्वात्मनो याथात्म्यविद्वद्वाहं किंचिन्नैव करोमीति मन्येत चित्तयेव कदा कथं वा तत्र तत्रैव अवधारय
नृमन्यते तस्य मन्यते ॥ १॥ पश्यन्निति साद्वेना तत्र विद्वदपरमार्थदर्शी दर्शनश्रवणादिक्रियां कुर्वन्न ईदृश्याणि ईदृ
यार्थेषु विषयेषु वर्तन्ते नार्हं किंचित्करोमीति अवधारय च चित्तयश्च नृमन्यते ॥ २॥ यश्च पुनः तत्त्वविद्वदकर्म

नैव किंचित्करोमीति युक्ते मन्येत तत्त्वविद्वदपश्यन्नु एव नृपशान्तिघ्नं नृनां नृश्वपश्वसत्र ॥ १॥
प्रलपन् विमृजन् गृह्णन् निमिषन्निमिषन् पिण्डिन्द्रियाणांन्द्रियार्थेषु वर्तन्ते इति धारयन् ॥ २॥
ब्रह्मण्याधाय कर्माणि संगीत्य क्वाकरोति यः ॥ लिख्यते न स पापेन पद्मपत्रमिवोत्तम ॥ ३॥

योगो प्रवृत्तः तस्य कर्म यथा वैधर्म्यं न नवतिर्ते प्रकारमाह ॥ ब्रह्मण्याति ॥ यश्च कर्माणि ब्रह्मणि ईश्वरे आधा
यत दधं करोमीति बुद्ध्या कर्मफले मोक्षेऽपि संगीत्य क्वाकरोति स पापेन लिख्यते नो स त्वष्टा अत्र ४ करण
स्पष्टुद्धिरेव तेषां फलमित्यसि प्रायः ॥ १॥

६१ कत्वा लावप्रकारमुक्तातस्पचित्रशुद्धिफलत्वे सदाचारेण दर्शयति। कायेनेति। योगिनः क
माणाः आत्मशुद्धये अन्नकरणशुद्ध्याः कायेन मनसा बुद्ध्या केवले रित्दियेः कायमनोबुद्धीन्द्रियव्यापारेः सी
त्युक्ताफलविषयसीतीत्युक्ता। कर्मनित्येनेमिद्विकर्तुर्ध्वनिः॥१॥ ननु कथं तेनैव कर्मणा कश्चिन्मुच्यते कश्चि

कायेन मनसा बुद्ध्या केवले रित्दिये रपि योगिनः कर्मकर्तुर्ध्वनिः सीतीत्युक्तात्मशुद्धये॥१॥ ॥
युक्तः कर्मफलं त्यक्त्वा शांतिं प्राप्नोति नैष्ठिकं। अयुक्तः कामकारेण फले संको निवध्यते॥१॥

दृश्यते इति यवच्छादित्यत्राह। युक्त इति युक्तः फलनिरपेक्षः इत्यर्थः कर्मकर्तुर्ध्वनः शांतिं मोक्षार्थं नैष्ठि
की सत्त्वशुद्धिः। कमेणैव प्रत्यक्षात्मज्ञाननिष्ठा प्राप्नोति यस्तु युक्तः कर्मफलकामी स कामकारेण कामप्र
रणेन फलेषु निवध्यते॥१॥

एवंतावच्चिन्नशुद्धिपूज्यसंन्यासात्रकर्मयोगोविशिष्यतेइतिइदानींशुद्धविन्नसंन्यासःश्रेष्ठइत्यादा।
सर्वकर्मणितीवशीयतेन्द्रियदेहीआत्मा मनसा॥विवेकबुद्ध्याकर्मिदोअकर्मिदिदर्शनेनसर्वकर्म
णि^{सर्व}सर्वानिनित्यनेमिद्विककाश्यानिषिद्धानिकर्माणिसेनस्पपरित्यज्यनवद्वारेपुरेनवद्विदेदेद्वयेअज

सर्वकर्मणिमनसासेनस्पसिमुखवशी॥नवद्वारेपुरेदेहीनेवकुर्वन्नकारयत्॥१॥
नकर्तृत्वेनकर्मणिलोकस्पष्टजतिप्रभुशतकर्मफलसेयोगीघनावस्तुप्रवर्तते॥२॥

अत्र अन्यैवकारयत्त्रप्रेरयमुखेखेनआप्तेतिष्ठति॥३॥तर्हिपरमेश्वरस्पष्टेउकर्तृत्वात्पापपुण्यसर्वेधः
स्यादित्याशंक्याहानकर्तृत्वमिति॥प्रभुःआत्मा लोकस्पष्टकर्तृत्वतश्चकुतश्चइतिनउत्पादयतीकर्मणि
यद्यदप्रासादादीनिलोकस्पष्टशितानिनेत्यादयतीकर्मकर्तृफलसेयोगीनेत्यादयतिउपुनस्तुमाव
अविद्यामायाकर्तृत्वदिशेषेणाप्रवर्तते॥४॥

गी.टी
६२

परमार्थविष्कृतवमाहानादज्ञइतिविभुर्इश्वरश्चविद्याकामवशात्त्रलोकीकर्मसुनिपुंकेषुनष्टकश्चवि
रुक्तश्चापार्पणगुणातिर्किंतुतस्यसन्निधानात्तन्नामकीर्तनादेवप्राप्यैतस्मसांश्रुवतिवपुनस्तत्कप्रयुक्तैसु
कृतेनादत्तोर्इश्वरायनिवेदितेअनन्तैस्तवतिअज्ञानेनअविवेकेनज्ञानैविवेकबुद्धिरावृतातेनप्राणिनश्चमे

नोदत्तेकस्यचित्प्राप्यैनैवैवसुकृतेविभुश्चअज्ञानेनोदत्तैज्ञानैतेनसुहृत्त्रिजन्तुवृक्ष॥१५॥
ज्ञानेनउतदज्ञानैयेषांनाशितमात्मनश्चितेषामादित्यवद्ज्ञानैप्रकाशयतिर्तैत्यरी॥१६॥

हेगच्छन्निआत्मनिकर्तृत्वंलोक्तृत्वंइश्वरेणपापप्रणयोरारादानेमन्यन्ते॥१५॥ज्ञानिनश्चनसुहृत्त्रिइत्याहा
ज्ञानेनेतिअपुनश्चेष्टीतश्चजन्तुमेहकरंअज्ञानेआत्मनोज्ञानेन।गुरोश्चप्रसादात्तममप्रसादाद्वाज्ञानेन
नाशितैतेषांज्ञानेआदिवत्तत्परंब्रह्मप्रकाशयति॥१६॥

६२

परमार्थज्ञाननिष्ठानां फलमाह तद्बुद्धय इति ॥ तद्बुद्धयः तस्मिन्परे ब्रह्मणि बुद्धिर्येषां ते तद्बु
देव परं ब्रह्म आत्मा येषां ते तन्निष्ठाः निष्ठा तात्पर्यं तस्मिन्नेव ब्रह्मणि सर्वकर्मणि संन्यस्त्य अव
रायणाः तदेव परं ब्रह्म परं अयं न परा गतिर्येषां ते तत्परायणाः केवलात्मरताः ज्ञाननिर्मुक्तकल्मषाः ॥

तद्बुद्धयस्तदात्मानस्तन्निष्ठास्तत्परायणाः ॥ गच्छन्त्ये पुनरावृत्तिं ज्ञाननिर्मुक्तकल्मषाः ॥ १७ ॥
विद्याविनयसम्यग्नेत्रा हृणो गविहृस्तिनिष्ठु निवेकश्च पाके चर्पेडिताः समदर्शिनिः ॥ १८ ॥

न ज्ञानेन निर्मुक्तो नाशितः कल्मषः पापादिसंसारकारणी दोषे ॥ येषां ते अपुनरावृत्तिं गच्छन्ति ॥ पुनर्देहसंवेधनग
च्छेति ॥ १७ ॥ कथं तत्र पश्यन्तीत्यपेक्षायामतत्प्रकारमाह ॥ विद्याविनयेति ॥ प्रेडिताः ॥ विवेकिनः ॥ विद्यावतिषु विनीतेषु
हृणो सात्विको राजस्यो गविः शत्रुत्पन्नैतामसेहृत्पादो समदर्शिनिः समी ॥ सर्वोपाधिना गुणसंस्कारविक्रियादिनारहितं
परब्रह्मेव पश्यन्ति ॥ १८ ॥

गी.टी.
६३

ननु असौ ज्ञानासिद्धे दोषवत्तः समासमाख्यां विषमे समेषु ज्यत इति स्मृतेरित्याशौक्या हा इहेवेति येषां पंडितानां म
नः सर्वेषु भूतेषु ब्रह्मणः समसावे निश्चली भूतैः तैः इहेव अस्मिन्नेव शरीरे सर्जे जन्म निजितः वशीकृतः हियस्मा
इसमी एकी निर्देष्टुं शक्यता इति वक्तव्यं मानमपि तद्दे। धरहिती तस्मात्समं ब्रह्म पश्यन्न ब्रह्म एव स्मृताः सीसार दोष

इहेव तैर्जितः सर्जे येषां सांख्ये स्थितं मनः। निर्देष्टुं हि समं ब्रह्म तस्माद्ब्रह्मणिते स्मृताः। १९॥
न प्रहृष्टे त्रिष्यं प्रायने द्विजे त्प्रायचां प्रियी। स्थिरबुद्धिर्समूढो ब्रह्म विद्ब्रह्मणि स्मृतः। २०॥

ज्ञानस्य शतीत्यर्थः। १९॥ ब्रह्म प्राप्त्यलक्षणमाह। न प्रहृष्टे इति। ब्रह्म विद्ब्रह्मणि स्मृतः सर्वकर्मसंन्यासी।
स्थिरबुद्धिः सर्वभूतेषु आत्मबुद्धिः स्थिरायस्पसः असीमूढो मोहवर्जितः प्रियं प्रायन प्रहृष्टो ब्रह्म
प्रायने द्विजे। २०॥

मोहनिवृत्त्याबुद्धिस्थैर्यहेतुमाहावाह्यस्पर्शेष्विति वाह्यस्पर्शेषु विषयेषु असक्तात्मा अप्रीतिमनाऽऽत्मनि
ब्रह्माणियमुखपरमानन्दलक्षणी विद्वत्तिलज्जते स ब्रह्मयोगयुक्तात्मा परब्रह्मणि समाधिदुक्तस्त्वेदेक्यप्राप्त्यात्मा
यस्य संशयसर्वतोऽद्याहृत्तवित्तऽअक्षयं सुखं धाम्नाति ॥ २१ ॥ ननु विषयभोगानामपि निवृत्त्येक्यमोहः पुत्रपार्थ

त्मा
वाह्यस्पर्शेष्वसक्ता विद्वत्त्वात्मनियमुखी स ब्रह्मयोगयुक्तात्मा सुखमक्षयमश्नुते ॥ २१ ॥
ये हि संस्पर्शजालो गा दुःखयो नय एव तो आद्यतनवत्तऽकौन्तेय न तेषु भोगे तेषु बुधः ॥ २२ ॥

इत्यत्राहायेहीति हि यस्मात्त्रये हि संस्पर्शजाऽविषयेन्द्रियसंयोगजाऽभोगाऽते आद्यतनवत्तऽउत्पत्तिविनाश
वत्तऽदुःखयो नय एव दुःखहेतवऽदेकौन्तेय तेषु भोगेषु बुधो विवेकानरमते ॥
॥ २३ ॥ ॥

गी.टी.
६४

अयं च अयो मार्ज प्रतिबंधकः सर्वानर्थहेतुं दुर्निवार्यश्च कामक्रोधोऽहंवेवेगः अतस्तन्निरोधे यत्नाधिकं कर्तव्यमि
त्याह शक्रोतीति ॥ यः सुमात्रं देवजीवने वशरीरविमोक्षणात् प्राक्कमरणात् पूर्वकामक्रोधोऽहंवेवेगी ॥ अत्र
ते दृष्टेऽनुते स्मृते वा सुखहेतौ विषये यादृशी तस्मात्सकामः तथा दृष्टेऽनुते स्मृते वा दुःखहेतौ विषये आत्मनः प्रति

शक्रोतीति हे वयः सोऽदुःखावशरीरविमोक्षणात् कामक्रोधोऽहंवेवेगी संयुक्तः संसुखी नरः ॥ २३ ॥

कृत्वा यो द्वेषः स क्रोधः वेगः रोमांचहृष्टनेत्रवदनलिंगोन्मूलकरणप्रक्षोभरूपः स कामजो वेगः गात्रप्रकीर्णसुख
संदृष्टौषधुटरक्तनेत्रादिलिङ्गवित्तप्रक्षोभरूपः स क्रोधोऽहंवेवेगः तैकामक्रोधोऽहंवेवेगी सोऽदुःशक्रोतीति स न
रः युक्तः योगी सुखी च ॥ २३ ॥

६४

कथंभूतश्चब्रह्मणिष्ठितोब्रह्मप्राप्नोतीत्याहोयोन्नरिति॥यःअन्नःसुखःअन्नःआत्मन्येवसुखंयस्यनविषयेषुसः
अन्नरामःअन्नःआत्मन्येवआरामःक्रीडायस्यनवहिसःयःअन्नर्जेतिःअन्नःआत्मन्येवज्यातिःप्रकाशायस्यनसू
र्यदीपादिषुसःसयोगीब्रह्मश्चरपःसन्नब्रह्मनिर्घाणंनिर्हतिंमोक्षोद्गच्छति॥२४॥किंचालनञ्चइति॥अथयःस

॥॥योचिःसुखोन्नरारामश्चयःअन्नर्जेतिरेवयःसयोगीब्रह्मनिर्घाणंब्रह्मभूतोधिगच्छति॥२४॥
लतन्नेब्रह्मनिर्घाणमृषयःक्षीणकल्मषाःछिन्नद्वेधाःयतात्मानःसर्वभूतहितेरता॥२५॥

म्यदर्शिनिःछिन्नद्वेधाःछिन्नसंशयाःयतात्मानःसंयतेन्द्रियाःकायवाग्मनोसिःसर्वानुकूल्येरताःब्रह्मनि
र्घाणंमोक्षोद्गच्छति॥२५॥

गी. २१
६५

किंचाकामक्रोधेति। कामक्रोधवियुक्तानां संन्यासिनां सीयता न्न करणानां अनित्यं यथा जीवती मृतानी च।
ब्रह्मनिर्घाणी मोक्षो वर्तते। विदितात्मनां आत्मविदां। ॥ २६ ॥ अथेदानीं ध्यानयोगं सम्यग्दर्शनस्यान्तरेण साधने विस्ते-
रणप्रवक्ष्यामीति तन्न स्पष्टं स्थानीयाश्च श्लोकाः उपदिदेश। स्पर्शान्नितीति वाह्यान्वदितुं तन्नास्पर्शान्विषयाश्च।

तो
कामक्रोधवियुक्तानां यतीनां यतचेतसां। अनिब्रह्मनिर्घाणी वर्तते विदितात्मनां॥ ॥ २६ ॥
स्पर्शाकृत्वा वहिर्घात्याश्च दुश्चेवान्तरे ध्रुवोऽधिपाणापानो समो कृत्वा नासास्पन्नरवारिणौ॥ ॥ २७ ॥

शब्दादीन् श्रोत्रादिद्वारेण बुद्धौ प्रवेशिताश्च अक्षि त्रयं वहिः कृत्वा चक्षुः न चक्षुः ध्रुवो रन्तरे कृत्वा इत्यनुषज्यतो प्रा-
णापानौ उद्धृत्य निश्वाससहयोगेनासास्पन्नरे वरत्तौ समो कृत्वा तद्यापारविरोधेन कर्तव्यं यित्वा॥ ॥ २७ ॥ ॥ ६५ ॥

किंचायः मुनिः यतेन्द्रियमने बुद्धिः संयतानीन्द्रियाणि मनो बुद्धिश्च यस्य सः मोक्षपरायणः मोक्ष एव परमागतियः
स्य सः विगते ह्यस्तयको धोय एव वर्तते स संन्यासी सदा मुक्त एव ॥ १७ ॥ एव समाहितचित्तेन किञ्चेयमित्युच्यते ॥

यतेन्द्रियमने बुद्धिर्मुनिर्मोक्षपरायणः ॥ विगते ह्यस्तयको धोयः सदा मुक्त एव सः ॥ १७ ॥
लोकार्यज्ञतपसा सर्वलोकमहेश्वरं ॥ शुद्धदं सर्वभूतानी ज्ञात्वा मीशांश्चिच्छति ॥ १८ ॥
॥ इति श्रीभगवत्गीतासूपनिषत्सु नक्षत्रयोगो नाम पंचमोऽध्यायः ॥ ॥ ७ ॥

लोकार्थमिति ॥ मां यज्ज्ञानांतपसां कर्तृत्वेनादेवतात्वेन च लोकार्थं सर्वलोकमहेश्वरं सर्वलोकानां महात्तमीश्वरं स
र्वभूतानां शुद्धदं प्रत्युपकारनिरपेक्षया उपकारिणी एव विधं मां ज्ञात्वा शान्तिं सर्वसंसारोपरतिं ज्ञाति प्राप्नोति
॥ १८ ॥ ॥ पंचमोऽध्यायः ॥

गी.टी
६६

प्रेवमाध्यायान्नेध्यानयोगस्य सम्यग्दर्शनं प्रति अत्र रेगस्य साधनस्य सूत्रभूताः श्लोकाः स्पर्शान्कृत्वेत्यादय उप
दिष्टाः तेषां वृत्तिस्थानां योषष्टौः अध्यायश्च आरभ्यतो तत्र सम्यक्दर्शनं प्रति सैन्यासाधनयोगान्बहिरंगम
पिकर्मयावन्न ध्यानयोगारोहणः समर्थश्चावश्यं हृष्टेन अधिष्ठते न तत्र आरोढुं शक्नुता उ उषेण कर्म कर्त्तव्यमि

॥ श्रीभगवानुवाच ॥ अनाश्रितः कर्मफले कार्यं कर्म
करोति यः स सैन्यासीव योगीति निरग्निर्वचाक्रियः ॥१॥ ॥
व

ति अतस्तेति अनाश्रित इति याः कर्मफलं अनाश्रितः कर्मफले निष्ठः हः कार्यं नित्येनेमिन्निकं करोति च पु
नः स सैन्यासीव पुनः विन्नसमाधानं पुनः ज्ञातव्यं च पुनः न निरग्निः अग्निसाध्यक्रियारहितः न च पुनः नाक्रियः
यः ॥१॥
नस्मार्त्तक्रिया एव सैन्यासी योगी च न वति ॥

यः ॥१॥

नहित-

६६

कथं कर्मफलसंकल्पसंन्यासासंन्यासित्वे। योगांगत्वेन च कर्मावृष्टानां कर्मफलसंकल्पस्य वाचित्तविद्वे
पदेतेऽपरित्यागाद्योगित्वेवेति गोणमुत्तयनमुख्यसंन्यासित्वे योगित्वेवेत्यसि प्रायदर्शयिषुमाहायसंन्यासा
मिति। हे पांडव श्रुतिस्मृतिवादाऽयं संन्याससर्वकर्मफलत्यागलक्षणी परमार्थसंन्यासमिति प्रादुः। तीये
गी कर्मावृष्टानलक्षणी परमार्थसंन्यासे विद्धि। हियस्मात् अत्र संन्यस्तसंकल्पऽपरित्यक्तफलसंकल्पक

यसंन्यासमिति प्रादुः योगिनी विद्धि पांडवा न ह्यसंन्यस्तसंकल्पो योगीति तव तिकश्चन॥२॥
आतुतुहो मुनेर्योगी कर्मकारणमुच्यते योगाद् दृष्टं तस्यैव शमः कारणमुच्यते॥३॥

न्या२
अनयो गीतवति॥२॥ ध्यानयोगस्य कर्मफल निरपेक्षः कर्मयोगः संन्यासापेक्षया वहिरंगसाधनमिति
तसंन्यासत्वेन कृत्वा अधुना ध्यानयोगसाधनत्वं कर्मणो दर्शयति॥ आतुतुहोरिति॥ योगी आरोढुमिच्छ
तो मुनेऽकर्मफलसंन्यासित्वे न कर्मविकारणी साधनमुच्यते। पुनस्तस्यैव योगाद् दृष्टं शमः कर्मप्रशमः का
रणहेतुः॥ ॥३॥

गी.टी.
६७

कदासौयोगाद्देहवतिकादृशयेतितदुक्त्यमाहायदाहीति।द्विपस्मात्रयदा।न इन्द्रियार्थेषुशब्दादिविष
येषुचतुनःकर्मसुनित्यनेमिन्निककाम्यनिषिद्धेषुनानुषज्यते।कर्तव्यताबुद्धिर्नकरोतितदासर्वसंक
ल्पसैन्यासीइहामुत्रार्थकामहेतून्सर्वसंकल्पान्त्पकुंशीलमस्पसःयोगारूढयोगसंप्राप्तउच्यते॥४॥

यदाहिनेन्द्रियार्थेषुनकर्मसुनुषज्यते।सर्वसंकल्पसैन्यासीयोगारूढसदेवोच्यते॥४॥
उद्धरेदात्मनात्मानंनानात्मानमवसादयेत्।आत्मेवह्यात्मनोवैधुरात्मेवरिचुरात्मनः॥५॥

यदेवयोगाद्देहवतितदात्मनाआत्मानंसीसारानर्थसमूहादुद्धेतोत्तवति।इत्याह।उद्धरेदिति।आत्मनासीसा
रसागरेनिमग्नः।आत्मानंनतत्तुद्धरेत्तयो।गारूढती।आपादयेत्।आत्मानेनावसादयेत्।नाधोनयेत्।द्विप
स्मात्।आत्मेव।आत्मनोवैधुः।हितकारी।सीसारमुक्तयेनवति।नान्यः।आत्मेव।आत्मनः।शत्रुः।रिपुः।योपिबाह्यः।
तुः।स।आत्मा।पराधेनेव।शत्रुत्वंलजते॥५॥

६७

तत्र किंलक्षण आत्मा आत्मनो वंधुः किंलक्षणश्च आत्मा आत्मनो रिपुरिति उभयं दर्शयति। वंधुरिति। तस्य
आत्मनः आत्मा वंधुः येन आत्मना आत्मेव देहेन्द्रियसंघातः जितः वशाकृतः उज्जुनः अनात्मनः अजितः देहेन्द्रिय
संघातस्य शत्रुवत् आत्मेव शत्रुत्वेव वर्तेता। ६॥ जितात्मनः च स्मिन् वंधुत्वं स्पष्टयति। जितात्मन इति। शीतोष्णसु

वंधुरात्मात्मनश्च यैर्नात्मेवात्मना जितः। अनात्मनस्तु शत्रुत्वेव वर्तेतात्मेव शत्रुवत्। ॥ ६॥
जितात्मनः प्रशास्त्रस्य परमात्मा समाहितः शीतोष्णसुखदुःखेषु तथा मानापमानयोः। ७॥

स्वदुःखेषु तथा मानापमानयोः। पूजासित्तवयोः समस्य जितात्मनः जितदेहेन्द्रियसंघातस्य प्रशास्त्रस्य।
रागादिदोषरहितस्य परमात्मा समाहितः च चक्षुर्यनिष्ठो न भवति॥ ॥ ७॥ ॥ ८॥

गी.टी.
६८

योगा नूदस्य तस्य लक्षणी श्रेष्ठमुक्तमुपसीहरति। ज्ञानेति ज्ञानविज्ञानतत्त्वात्मा ज्ञानं आत्मविषयेशाञ्जनि
ते विज्ञानं आत्मसाक्षात्काररूपं तात्पर्यं तत्त्वात्मा अक्षरं करणीयस्य सः कृत्स्नः अक्षरं अक्षरं विजितेन्द्रियः सम
लोष्टाश्मकांचनं युक्तं समाहितं सन्नयोगीकथ्यते॥८॥ सुहृन्मित्रादिषु समं बुद्धिस्ततोऽपि श्रेष्ठ इत्याहो सुहृ
न्मित्रेति॥ सुहृन्मित्राद्युदासीनमध्यस्थद्वेषवैधुः सुहृदिति प्रत्युपकारमनयेद्व्योपकर्त्ता मित्रैस्ते हवन् अरिः शत्रुः

ज्ञानविज्ञानतत्त्वात्मा कृत्स्नो विजितेन्द्रियः युक्त इत्युच्यते योगी समलोष्टाश्मकांचनः॥८॥
सुहृन्मित्राद्युदासीनमध्यस्थद्वेषवैधुः साधुश्च पितृपापेषु समं बुद्धिर्विशिष्यते॥९॥

उदासीनो न कस्यचित्पक्षे न जते मध्यस्थो यो विबुद्धो यो जनयो हितैर्षी द्विष्ट आत्मनोऽपि यः वैधुः सर्वधी इत्ये
तेषु साधुषु वशाच्चाधी नृहन्निषु अपि वपापेषु प्रतिषिद्धकारिषु सर्वेष्टेतेषु समं बुद्धिः ते षीजातिवशि
ष्टादिकं स्वरूपं अविचारयन् समैव ब्रह्मेव पश्यन् विशिष्यते श्रेष्ठो न वति॥१०॥ ॥८॥ ॥९॥ ॥१०॥

६८

एवयोगात्तस्यलक्षणेश्वेषमुक्तातस्यसर्वोत्तमफलप्राप्तयेसंख्ययोगीविधत्ते।योगीयुजीतेत्यारभ्य
सयोगीपरमोमतइत्यनेनयथेनाहायोगीति।एकाकीअसहायःसीयते।अत्रःकरणदेहोयस्यसःय
तचित्तात्मानिराशीःविगततत्त्वःयोगीध्यानवान्अपरियहःरहसिगिरिउहादौष्ठितःआत्मानेअत्र

योगीयुजीतसततमात्मानेरहसिस्थितः।एकाकीयतचित्तात्मानिराशीरपरियहः॥१०॥
शुबोदेशेप्रतिष्ठाप्यस्थिरमासनमात्मनशीनात्पुष्टितेनातिनीचैलाजिनकुशोत्तरैः॥११॥

करणीयुजीतसमाधियुक्तं कुर्यात् ॥१०॥ अथेदानीं योगीयुजानस्यासनाद्वारादीनी योगसाधनवि
ननियमेव कथ्ये आसननियमे तावत्प्रथममाह शुबो देश इति द्वाभ्यां ॥ आत्मनः आसनेनात्पुष्टितेन अति
नीचैलाजिनकुशोत्तरैः पूर्वं कुशाः तेषामुपरि कृत्वा जिने तस्योपरि वस्त्रै एव विधीं चिरं आत्मासने प्रतिष्ठा
प्या ॥११॥ ॥

गी.टी.
६५

तत्र आसने उपविश्य यतचित्तेन्द्रियक्रियश्च यतचित्तेन्द्रियाणां क्रियाद्यापरो येन सह एकार्थे सर्वविषयेभ्य उप
संहृत्य मनश्चात्मपरं कृत्वा अत्र ह्करणशुद्ध्यर्थं योगी कुर्यात् अन्त्यमेश ॥ १२ ॥ चित्तैकाग्र्या ययोगिनी देहादिधा
रणां दशयति ॥ सममिति दास्यां कायशिरोयीव कायश्शिरोयीवाच एतत्र ये समं अवर्तयन् अवले क्रियारदि

तत्रैकाग्र्यं मनश्च कृत्वा यतचित्तेन्द्रियक्रियश्च उपविश्य आसने युज्याद्योगमात्मविशुद्धये ॥ १२ ॥
समं कायशिरोयीव धारयन् चले स्थिरश्च संप्रेक्ष्य नासिकायै च दिशश्चानवलोकयन् ॥ १३ ॥
प्रशास्नात्मा विगतलीर्बलवारिव्रते स्थितश्च मनश्च सयमममच्चित्तो युक्त आसीत्तमत्परश्च ॥ १४ ॥

तै धारयन् स्थिरो भूत्वा दिशी अतवलोकयन् नासिकायमेव संप्रेक्ष्य ॥ १३ ॥ प्रशास्नात्मेति प्रशास्नात्मा शास्त्रवित्तव्रत
वारिव्रते ब्रह्मवये उच्यते शुष्मानिहानो जनादिके स्थितश्च तदनुष्ठाता न वेत्ति किंच मनसो व्यापारं नियम्य मत्प
रायणश्च युक्तश्च समाधियुक्तश्च सन्न उपविशेत् ॥ १४ ॥ ॥

६५

अथेदानीं योगफलमुच्यते। युजन्नेवमिति योगी ध्यानवान्नियतमानसः संयतमनाः सदात्मानैरेव
कप्रकारेण युजन्समाधिं कुर्वन्निर्वाणपरमां मोक्षफलां शास्त्रिं निर्द्विं मशं स्यामदधीनी अधिगच्छ

युजन्नेव सदात्मानै योगी नियतमानसः शास्त्रिं निर्वाणपरमां मशं स्यामधिगच्छति ॥१५॥
नात्यश्रतः क्रियोगोस्ति न वै कान्तमनश्च तः नवीति सप्रशीलस्य जायते नैव वा युनः ॥१६॥

तिष्ठान्नाति ॥१५॥ इदानीं योगिनः आहारादिनियममुच्यते। नात्यश्रत इति उच्यते। अत्यश्रतः आत्मीयात् आ
हारादधिकं भुजानस्य योगो नास्ति। वपुनः एकत्रैव अश्रतः अर्जुनस्य वा योगो नास्ति। तथा अतिशयनशील
स्य योगो नास्ति जायतश्च हे अर्जुन योगः समाधिर्नास्ति ॥१६॥

गी.टी
७०

कथंभूतस्ययोगोत्तवतीत्युच्यते॥युक्ताहारेति॥युक्ताहारविहारस्यात्राद्विपतप्रत्याहारोऽनैतन्ननियतं॥अर्द्ध
मन्त्रस्यतृतीयप्रागपानीयस्यचतुर्थप्रागोवायुसंवरणस्य॥एवैवतुर्भागैर्बुधरेष्वरयेनायोगिनो नित्यताद्वारं
पादचैक्रमणी॥तदपिनित्यतं॥कर्मशुकार्येषुनियतवेष्टस्यसकलसंसारदुःखक्षयकृत्रयोगोत्तवति॥१७॥

युक्ताहारविहारस्ययुक्तवेष्टस्यकर्मशु॥युक्तस्वप्नावबोधस्ययोगोत्तवतिदुःखह॥१७॥
यदाविनियतंविन्नमात्मनोवावतिष्ठते॥निस्पृहःसर्वकामेभ्योयुक्तइत्युच्यतेतदा॥१८॥

युनाकदायुक्तोत्तवतीत्युच्यते॥यदेति॥यदाविनियतंविशेषेणसम्पन्नंविन्नंवाह्यविन्नांहित्वाआत्मन्नेवकेवलेअव
तिष्ठतेस्थिरंभवति॥किंचासर्वकामेभ्यःरेहिकाशुप्रिकोभ्यःनिस्पृहःविगततत्त्वोभवति॥तदासयुक्तःसमाहित
वित्तइत्युच्यते॥ ॥१८॥

योगे २

७०

योगिनश्चात्मेकाकारतयावच्छितविज्ञश्च उपमानमाहायथादीपइति॥ यथादीपः निवातस्थः न ईगतेन चला
ति॥ आत्मनो मनसः योगं समाधानं कुर्वतः यतचित्तश्च सैयतमनसः योगिनो ध्यानवत्तः सा उपमा योग्यैः कथिता॥ १९॥
एवं योगास्यासवलादेकाग्रौ भूतनिवातप्रदीपकल्यवित्रादिस्वरूपं निरूपयन् आत्मनोऽवस्थाविशेषं मुखयोगास्वर

यथादीपो निवातस्थे नैगते सोऽपमा स्मृता योगिनो यतचित्तश्च दुर्जतो योगी मात्मनः॥ १९॥
यत्रोपरमते वितीति रुद्धं योगसेवया यत्र चैवात्मनात्मानं पश्यन्नात्मनि उच्यते॥ २०॥

पीनिरूपयति यत्रोपरमइति सार्धेऽत्रितिः॥ यत्र यदा वितीति योगसेवया योगाबुधानेन निरुद्धं सर्वतो निवारितया
पारं उपरमते उपरतिंगच्छति च पुनः यत्र आत्मना समाधिपरिशुद्धेन अत्रःकरणेन आत्मानं परं वेत्ते न पीज्येति ४ सू
रूपं पश्यन् तस्मिन् आत्मनि उच्यते॥ २०॥

गी.री.
७१

आत्मन्येवतोषहेतुमाहसुखमितीयत्रआत्मनिर्वाधिअतीन्द्रियंइन्द्रिययापारातीतंबुद्धिग्रह्यंकेवलया
इन्द्रियनिरपेक्षयाबुद्धौवयाह्येतद्वेदशीसुखंयस्मिन्नकालेवेत्तितदात्मस्वरूपेस्थितः।अयंतत्रतःपरमार्थस्वरूप

सुखमात्मनिर्वाधयत्तदुद्दिग्रह्यमतीन्द्रियंवेत्तियत्रनवेवायंस्थितश्चलतितत्रतः॥२१॥
यैलब्ध्वावापरंलालीमन्यतेनाधिकंततः।यस्मिन्स्थितो न दुःखेन गुरुणापि विचाल्यते॥२२॥

पान्नचलति॥२३॥अचलनमेवोपादयति।यमिति।चपुनःयंआत्मलासीलब्ध्वाअपरंलालीमन्यतेनाधिकमस्तीतिन
मन्यते।यस्मिन्आत्मतवेस्थितःगुरुणामहतापि दुःखेन शस्त्रपातादिलक्षणेन न विचाल्यते॥

॥२२॥ ७१

एवंयोगश्चतुःपञ्चाङ्गस्तस्यमहाफलदशनिनावश्यंज्ञेयत्वमल्पसनीयत्वंचाहतीविद्यादितितंयोगसंज्ञितं दुःख
संयोगवियोगसकलदुःखालावर्तयैविद्याशसयथोक्तफलयोगक्षितिश्चयेननिश्चयबुद्ध्यानिर्विषयेतसाह्यानिरहि
तेनचेतसासोद्यमेनयोक्तव्यः। दुःखशब्देनदुःखमिश्रत्वाद्द्वेषयिकंशुखमपिदृष्टंतोदुःखस्पर्शयोगनस्पर्शमात्रेणा

तैविद्यादुःखसंयोगवियोगयोगसंज्ञितं। सनिश्चयेनयोक्तव्ययोगानिर्विषयेतसा॥२२॥

पिवियोगोयस्मिन्नतमवच्छाविशेषयोगसंज्ञितयोगशब्दार्थजानीयात्परमात्मनाज्ञेयज्ञसंयोजनंयोगः यद्वा
दुःखसंयोगानवियोगएवशूरकातरशब्दवद्विबुद्धलक्षणयायोगोच्यते। कर्मणिबुयोगशब्ददुपायत्वादौप
चारिकचेतिलावः॥ ॥२३॥

गी.टी
७२

किंवा संकल्पेति। संकल्पप्रसवाच्चचेतसिकामानां ध्यानं संकल्पः सप्रसवोयेषां ताच्चसर्वाश्चशेषतः सवास-
नाच्चअभिलाषात्तत्पत्काविवेकबुक्तेन मनसैव इंद्रियग्रामं इंद्रियसमुदायं समेततः विनियम्य उपरमेव।
॥२४॥ यदिनुप्राक्तनसंस्कारेण मनोविचलेन तद्दिधारणया स्थिरीकुर्यादित्याहा शनैः शनैरिति॥ ४॥

संकल्पप्रसवाच्चकामांस्पत्कासर्वा नैशेषतः मनसैव इंद्रियग्रामं विनियम्य ^{उपरमे} समेततः ॥२४॥
शनैः शनैरुपरमे बुद्ध्या धृतिरुहीतया। आत्मसंस्थं मनश्चत्वा न किंचिदपि विचिंतयेत् ॥२५॥

तिरुहीतया धैर्ययुक्तया बुद्ध्या शनैः शनैरुपरमे उपरतिं कुर्यात्तानसहसा मनश्च आत्मसंस्थं आत्मनि सी-
धितं चत्वा आत्मैव स च न ततोऽन्यत्किंचिदपि विचिंतयेत् ॥२५॥

॥७२॥

एवमपि रजो गुणवशात् त्रयदिमनः प्रचलेत् तर्हि पुनः प्रत्याहारेण वशीकुर्यादित्याह यत्तदिति वंचलं घृतावतश्च
वंचलं धार्यमाणमप्यस्थिरं एतन्मनः यत्तद्व्यस्मात् शब्दादेर्निमित्तानि स्मरति निजं हृति तत्तद्वतो नियम्य नियमने
कृत्वा आत्मन्येव वशं नयेत् ॥२२॥ एवं प्रत्याहारादिति पुनः पुनर्मनो वशीकुर्यच्च रजो गुणद्वये योगसुरवं प्राप्नो

यतो यतो निस्सरति मनश्चैव लभं स्थिरी तत्तद्वतो नियम्येतदात्मन्येव वशं नयेत् ॥२३॥
प्रशान्तमनसं ह्येनं योगिनं सुखं मुक्तमौ उपैति शास्त्रजसं ब्रह्मभूतमकल्मषी ॥२४॥

तीत्याह ॥ प्रशान्तिरिति ॥ ह्यस्मात् एनं योगिनं प्रशान्तमनसं प्रक्षीणमोहादिक्लेशरजसं ब्रह्मभूतं जीवन्मुक्तं
अकल्मषं पापं पुण्यं रहितं उन्नतमनिरतिशयं सुखं मुपैति उपगच्छति ॥२५॥

॥२४॥

॥२५॥

॥२६॥

गी. टी.
७३

ततश्च कृतार्थोऽस्ति वतीत्याह पुंजमिति एवं यथोक्तप्रकारेण सदा सर्वदा आत्मानं अन्नःकरणं पुंजं समाधि
युक्तं कुर्वन् विगतपापः योगी योगात्तरा एव भूतिः सुखेन अनायासेन ब्रह्मसंस्पर्शं ब्रह्मसुखं स्थी अत्यन्तं नि
रतिशयं सुखं अश्रुते द्याप्नोति ॥ २० ॥ इदानीं योगस्य फलं ब्रह्मेकत्वदर्शनं सर्वसंसारविच्छेदकारणं तदर्थं इति

पुंजं नैव सदा आत्मानं योगी विगतकल्मषः सुखेन ब्रह्मसंस्पर्शं मत्पत्नौ सुखं मश्रुतो ॥ २० ॥
सर्वभूतसुखात्मानं सर्वभूतानि वात्मनि ईदृते योगयुक्तात्मा सर्ववसमदर्शनः ॥ २१ ॥

सर्वेति योगयुक्तात्मा समाधि युक्ता त्रःकरणं सर्वभूतसुखं सर्वभूतेषु ब्रह्मादिस्थावरान्तेषु विषयेषु सा
मं निविशेत् ब्रह्मात्मैकत्वं आत्मानं पश्यति वपुनः सर्वभूतानि आत्मनि पश्यति यः सर्ववसमदर्शनः ॥ २१ ॥ ७३

५ दर्शयति

एतद्यथात्मैकत्वदर्शनस्य फलं यो मामिति याः सर्वस्य आत्मानं सर्वत्र सर्वे भूतेषु पश्यति सर्वं ब्रह्माक्षितं
जातमपि विश्वात्मनि पश्यति तस्य एवं आत्मैकत्वदर्शिनः अहमीश्वरो न प्रणश्यामि न परो ह्यतीतामिष्यामि॥
सर्वविघ्नममवाप्नुदेव न प्रणश्यामि न परो हो सवतितस्य च मम च एकात्मकत्वात् ॥ ३० ॥ पूर्वसोकार्थं स

यो मां पश्यति सर्वत्र सर्वं च मयि पश्यति तच्छास्त्रेन प्रणश्यामि सर्वमेनं प्रणश्यामि ॥ ३० ॥
सर्वभूतस्थितं यो मां सजत्येकत्वमाप्नुतः सर्वथा वर्तमानोऽपि संयोगी मयि वर्तते ॥ ३१ ॥

अथ दर्शनिमन्त्रदत्तफलं मोक्षो विदधानस्तत्पुतिबंधराहित्यं दर्शयति। सर्वभूतस्थितमिति याः सर्वभूतस्थि-
तं मां एकत्वमाप्नुतः सर्वत्र अनेदबुद्ध्या सजते संयोगी सम्यक्दर्शी सर्वथा सम्यक्प्रकारेण कर्मणां कर्मत्वा-
गेन च मयि वैश्वदे। परेपदे वर्तते न केचित्प्रतिषिध्यत इत्यर्थः ॥ ३१ ॥ ॥ ३२ ॥

गी. २१

७४

ज्ञानिनामपि सर्वभूतानुक्तं पाश्रेषा इत्याह आत्मोपममेनेति। हे अर्जुनयः सर्वत्र सर्वभूतेषु सुखं वायदिवा
दुःखं आत्मोपममेना आत्माश्च यमेवोपमायाः लावर्ज्यमपीतेन समं पश्यति यत्र आत्मनः सुखकारितदन्यस्य
करोति यत्र आत्मनः सुखकारितदन्यस्य करोति स योगी परमो मतः॥३॥ सर्वयोगिनामपि एतस्य य

आत्मोपममेनं सर्वत्र समं पश्यति योऽर्जुन सुखं वायदिवा दुःखं स योगी परमो मतः॥३॥ ॥ अ
र्जुन उवाच॥ ॥ यो यं योगस्त्वया प्रोक्तः साम्येन मधुसूदन एतस्याहं न पश्यामिवंचलत्वास्थितिं स्थिरां
॥३॥

थोक्तं च समदर्शनं लक्षणं योगस्य दुःसंपाद्यतामालक्ष्यतत्वाद्युपाये विविदिषु रर्जुन उवाचा योयमिति॥
हे मधुसूदन त्वया योयं योगः साम्येन समत्वबुद्ध्या प्रोक्तः अहं एतस्य योगस्य मनसा वैचलत्वात् स्थिरां अवलीक्षि
तिं न पश्यामि॥ ॥३॥ ॥३॥

७४

एतदेवस्फुटयति चंचलमिति ॥ हे कृष्ण हियस्मात् मनः चंचलं प्रमाथि शरीरेन्द्रियाणि मग्नानि परवशानि
राकरोति वलवन्न केन विनियंते शक्यं किंच दृढं अहं तद्य एव भूतस्य मनसो नियहं निरोधं वा यो रिवामु
दुःकरं मन्यो यथा वा यो दुःकरोति ग्रहं ततोऽपि दुःकरं मन्य इत्यभिप्रायः ॥ ३४ ॥ ततो मनश्चंचलत्वादिकर्मगीकृ
त्य मनो नियहोपायं दर्शयति तत्र गवाक्षा असीशयमिति हे महाबाहो मनः असीशयं निश्चितं दुर्निग्रहं वली इत्य

चंचलं हि मनः कृष्ण प्रमाथि वलवदृढं तस्यार्हं नियहं मन्ये वा यो रिवमुदुष्करं ॥ ३४ ॥ ॥ श्रीतत्र गवा
क्षु वावा ॥ असीशयं महाबाहो मनो दुर्निग्रहं वली अभ्यासेन उक्तौ त्वेयवैराग्येन च गृह्यते ॥ ३५ ॥

असीशयो नात्र पुनः हे कौन्तेय अस्यासेन आत्मविषयासेन तामनो वृत्तिः आत्मवृत्तिरिक्तविषयमनो वृत्तिरहित
ता अभ्यासः तेन अभ्यासेनादृष्टादृष्टैहिकामुष्मिकेषु नेगेषु दोषदर्शनाभ्यासात् वैतर्क्यवैराग्येन वैराग्येण
गृह्यते निगृह्यत इत्यर्थः ॥ ३५ ॥

गी.टी.
७५

एतावांस्तु हविशो षड्त्पादा असंयतात्मनेति योगाः असंयतात्मना अस्यासंवेराग्यान्त्यां असंयतचित्तेन दुः
प्राप इति मे मतिः शिवशुनः वशपात्मना अस्यासंवेराग्यान्त्यां वशीकृतमनसा यततायत्नी कुर्वता नुपायतः
यथोक्तेन नुपायेन योगेन प्राप्नुं शक्यः ॥ ३३ ॥ अस्यासंवेराग्यशैथिल्येन कथं विदप्राप्य सम्यग्दर्शनं मरण

॥ असंयतात्मनो योगो दुःप्राप इति मे मतिः शिवशुनः वशपात्मना नुयतता शक्या वापुः नुपायतः ॥ ३३ ॥
अर्जुन उवाच ॥ अयतिः अद्योपेतो योगो बलितमानसः अप्राप्य योगसंसिद्धिं कां गतिं कुरुते ॥

॥ ३३ ॥

॥ ३३ ॥

काले योगो बलितमानसः सर्वकर्मसंन्यासी किं फलं प्राप्नोतीति पृच्छति अर्जुनः अयतिरिति हे कुरु अय
ति योगमात्रेः अयत्नवाशः अद्य आसि क्य बुद्ध्या युक्तः योगात् अत्र काले बलितमना योगसंसिद्धिं यो
गफले सम्यक्ज्ञाने अप्राप्य कां गतिं गच्छति ॥ ३३ ॥

७५

प्रश्नातिप्राये विवृणोति कश्चिदिति द्वाभ्यां। कश्चिदितिको मलप्रमेहे कृष्णब्रह्मणः पथि ब्रह्मप्राप्तिमार्गे विमूढः
अप्रतिष्ठः निराश्रयः उन्नयविप्रष्टः कर्ममार्गाज्ञानमार्गाच्च उन्नयतो न्नष्टः छिन्नाश्रमिव नश्यति वाननश्य
ति। ३७॥ एतदिति हे कृष्ण मम एतत् एव अमुना प्रकारेण सेशययोगाप्रष्टश्च नाशानाशालक्षणी सदेहैः शेष

मे
कश्चिन्नाश्रयविप्रष्टः छिन्नाश्रमिव नश्यति। अप्रतिष्ठो महाबाहो विमूढो ब्रह्मणः पथि। ३७॥ एतन्मे
सेशयैः कृष्णस्ते नुमहं स्पृशेत् तद्वदन् यस्मै शयस्याः। छिन्नान्त्युपपद्यते। ३८॥ श्रीनगवानुवाच
॥ ॥ पार्थ नैवेह न मुत्र विनाशस्तस्य विद्यते न हि कल्याणकृत् कश्चिदुर्जतिं तात गच्छति॥ ॥४०॥

तस्मै सर्वप्रकारेण ह्येव अहं सिद्धस्य सेशयस्य हि यस्मात् त्वदन्त्यः छिन्नानोपपद्यते। ३९॥ अत्रोत्तरमाह नगवत्सोपा
येति वृत्तिर्निर्दिष्टा। हे पार्थ तस्य योगाप्रष्टश्च इह लोके परलोके वा विनाशः पूर्वस्मात् तद्दीनजन्मप्राप्तिर्न विद्यते। हि य
स्मात् तद्देहात् कश्चिन्नाशस्तस्य विद्यते न हि कल्याणकृत् कश्चिदुर्जतिं तात गच्छति॥ ॥४०॥ ॥४॥

मि.टी.

७६

किंत्वस्य जवतीत्याहा प्राप्येति। योगप्रष्टः योगमार्गात्प्रसृतः सीमासीदुण्यकृतां अश्वमेधया जिनां लो-
कां प्राप्य तत्र शाश्वतीः समाः दीर्घसंवत्सरानुषित्वा तज्ज्ञागदयेषु चीनां यथोक्तचारिणां श्रीमतां गेहे
अभिजायते ॥४१॥ अल्पकाल्याभ्युस्य योगप्रष्टो गतिं नृका विरकालाभ्यस्य योगप्रष्टो पद्माक्षरमाहा अथ
ति। अथवा धीमतां ज्ञानिनां योगिनां अकिंचनानां कुले जन्म जवति जायते हि निश्चितं यतः इदं शी एतत्

॥ प्राप्य पुण्यकृतां लोकां नृषित्वा शाश्वतीः समाः दीर्घसंवत्सरानुषित्वा तज्ज्ञागदयेषु चीनां यथोक्तचारिणां श्रीमतां गेहे योगप्रष्टो अभिजायते ॥४१॥
अथवा योगिनां मेव कुले जवति धीमतां एतद्दिदुर्लभतरं लोके जन्म यदीदृशी ॥ ॥४२॥
तत्र ते बुद्धिर्सेयोगी लक्षते पौर्बदेहि कीयत ते च ततो भूयः संसिद्धौ कुतर्न दना ॥ ॥४३॥

योगिनां कुले जन्म। लोके दुर्लभतरं ७४ प्राप्य तरे श्रीमतां कुले जन्मापेक्षया योगिनां कुले जन्म अत्यन्त दुर्ल-
भतरं ॥४१॥ कुतो दुर्लभमित्यत्राहा तत्रेति हे कुरुर्न दनः तत्र योगिनां कुले तं पौर्बदेहि कीं पूर्वसिद्धिर्देहेन
वै बुद्धिर्सेयोगी बुद्ध्या संयोगी लक्षते च पुनः ४ ततः पूर्वस्मात् संस्कारा इत्युक्तं तरे संसिद्धौ मिदं निमित्तं यतते
प्रयत्नं करोति ॥४२॥ ॥४३॥

७६

कथं पूर्वदेहबुद्धिसंयोग इति तत्राह पूर्वान्यासेनेति। हियस्मात्संयोगप्रवृत्तेनैव पूर्वान्यासेन पूर्वजन्म
निरुक्तो न्यासः पूर्वान्यासेनैव अवशः प्रवृत्तेनैव द्रियते पुनरपि योगान्यासे प्रवृत्ते योगस्य जिज्ञासुर
पि योगश्च रूपं ज्ञात्वा मिच्छन्नपि योगप्रवृत्तः शब्दब्रह्मवेदेत्तत्कर्मफलं अतिवर्त्तते। उल्लेख्यगच्छति। ४४॥ सा

^{प्राप्तः}
पूर्वान्यासेन तेनैव द्रियते ह्यवशोऽपि सः। जिज्ञासुरपि योगस्य शब्दब्रह्मातिवर्त्तते। ४४॥ ॥
प्रयत्नाद्यतमानः कर्तव्ययोगी सौष्ठु किल्बिषः। अनेकजन्मसंसिद्धं सतो याति परां गतिं। ४५॥

ज्ञाद्योगमाहितः फलविशेषमाहा प्रयत्नादिति। उच्यते योगी प्रयत्नात् अधिकं यतमानः सौष्ठु किल्बिषः
निर्दूतपापः अनेकजन्मसंसिद्धः अनेकजन्मान्याससंस्कारोपचयेन संसिद्धः सम्यक् ददर्शनः
ततस्तदनेतरं परां मोक्षरम्यां गतिं याति गच्छति। ४५॥

षष्ठाध्यायान्नेमद्भतेनात्तरात्मनायोमां न जते समेयुक्ततमोमत इत्सुकी। तत्र कीदृशस्त्वैयस्पलक्तिः कर्त्तव्या
कथं वत्त्वद्भतात्मत्वं न वतीति अर्जुनश्चापमैद्दृष्टत्वा तं निरूपयिष्ये न गवानाह मया ति हे पार्थ मयि आसक्त
मनाऽमयिवद्भ्यमाणविशेषेण परमेश्वरे आसक्तं मनो यस्य समयासक्तमनाऽहमेव परमेश्वरो आश्रयो यस्य ना

॥ श्रीनगवानुवाचा ॥ मया सक्तमनाऽपार्थयोगी युज
न्मदाश्रयः असंशयं समग्रं मां यथाज्ञास्यसि तद्गुणैः ॥

ग्रिहोवादि कर्म तपो दाने वा उ उ पार्थ साधने आश्रयतो समदाश्रयः योगी युज न मनः समाधाने कुर्वन् एवैव तस्मै
असंशयो समग्रं समस्त विभूतिवत् शक्त्यैश्वर्यादिगुणैः पन्नीयथा येन प्रकारेण ज्ञास्यसि एवमेव न वानिति तत्तु
प्रकारं मया उच्यमानं शृणु ॥ १ ॥

मी.री
७८

यच्च ज्ञानेन गवद्विषयमेव उत्तरत्र वक्ष्यमाणं श्रौतिस्तगावाज्ञानमेव इति हि मिति हे अर्जुन अहं इदं ज्ञानं विज्ञा-
नमहि ते शास्त्रजनिता विज्ञानं साक्षात्काररूपं प्रत्यक्षेण तेन सहितं ते तुभ्यं अशेषतः सा कल्पेन वक्ष्यामि तत्तज्ज्ञानं
श्रोतुरनिमुखा करणाय श्रौतियत्तज्ज्ञानं ज्ञात्वा इह लोके भूयः पुनरपि ज्ञातव्यं पुत्रपार्थ साधनेनावशिष्यतो मत्त

ज्ञाने ते ह स विज्ञानमिदं वक्ष्याम्यशेषतः यत्तज्ज्ञानं निहभूयो न्यत्तज्ज्ञातव्यमवशिष्यतो ॥
मनुष्याणां सहस्रेषु कश्चिद्यतति सिद्धये यततामपि सिद्धानां कश्चिन्मवेति तत्त्वतः ॥

वत्सर्घज्ञोऽसवतीत्यर्थः ॥ ३॥ अतो विशिष्टफलत्वात् दुर्लभं न गवद्विषयं ज्ञानमित्याह मनुष्याणामिति मनुष्या-
णां सहस्रेषु कश्चिदेव सिद्धये मोक्षाय यततो यततामपि मोक्षार्थं यत्नं कुर्वतामपि सिद्धानां मध्ये कश्चिदेव तत्त्वतो
याथाथेति मां परमेश्वरं वेत्ति ॥ ३॥

॥ ३॥

७८

आतारं प्र रोचनेनाग्निमुखीकृत्याह। भूमिराप इति। भूम्पादिपंचतन्मात्राणि मनःशब्देन तत्कारणं भूतेः हंकारः
बुद्धिशब्देन तत्कारणं महत्तत्त्वं। अहंकारशब्देन तत्कारणं मूलप्रकृतिः अथाकृतैश्चिद्विषयप्रकृतिः क्षेत्ररूपा। अप-
रौ प्रकृतिं उपसंहरन् परां प्रकृतिं आहो अपरेति। हे महाबाहो। उज्ज्वलं इयं प्रकृतिः अपरा। न परा। अपरानि कृष्टा-
अशुद्धा अनर्थकारिणी। वेधनात्मिका। इतः अस्माद्यथाकायाः प्रकृतेः सकाशात् अन्यं विष्णुं प्रापरां प्रकृष्टां जीवन्

भूमिरूपे नलो वायुः खं मनो बुद्धिरेव च। अहंकार इतीयं मेति त्ना प्रकृतिरष्टधा॥१४॥
अपरेयमित्यन्यां प्रकृतिं विद्धि मे परी जीवन्भूतां महाबाहो यये दधार्पते जगत्॥१५॥
एतद्योनीनि भूतानि सर्वाणि त्सु पधारय। अहंकारं सृज्य जगत् प्रभवः प्रलयस्तथा॥१६॥
प्रकृतियोनीनि

तांस्तत्रैव लक्षणं विद्धि। यथा अक्षः प्रविष्टया इदं जगद्धारयतीति। तं मे मम परी प्रकृतिं विद्धि। पा अनयोऽप्रकृतिर्विद-
शयन् सृष्ट्यन्तद्वाराष्ट्रस्यादिकारणमाह। एतदिति। हे अर्जुन सर्वाणि भूतानि एतद्योनीनि एते परापरे क्षेत्रे क्षेत्र-
ज्ञलक्षणं प्रकृतियोनियेषां भूतानां तानि एतद्योनीनि इति उपधारय अवधारय यस्मात्तन्मम प्रकृती सर्वभू-
तानीकारणं अहंकारं सृज्य जगत् प्रभवः प्रलयो विनाशश्च भवामि॥

॥६॥

॥

गी.टी
७८

यस्मादेवं तस्मात् । मन्त्र इति । हे धनं जय यस्मात् । मन्त्रः परमेश्वरात् । परतरं श्रेष्ठतरं अन्यत्कारणात्तरं किं
विनास्ति । इदं सर्वं मयि विषये प्रोतं ग्रथितं सूत्रे मणिगणा इव यथा सूत्रे मणिगणा प्रोता । तथा इदं सर्वं ज
गत् मयि प्रोत इत्यर्थः ॥ ७८ ॥ केन केन धर्मेण त्वयि सर्वं प्रोतमित्याहो रसो ह मिति हे कोत्रेय अमुं प्रोतं यः

मन्त्र परतरेना न्यत्किंचिदस्ति धनं जया मयि सर्वं मिदं प्रोतं सूत्रे मणिगणा इव ॥ ७८ ॥
रसो ह मयुः कोत्रेय प्रज्ञास्मि शशि सूर्ययोः प्रणावः सर्वं वेदेषु शब्देषु पौत्रुर्धनं नृपु ॥ ७८ ॥

सारभूते रसो ह मयि न्यत्किंचिदस्ति धनं जया मयि सर्वं मिदं प्रोतं सूत्रे मणिगणा इव ॥ ७८ ॥
रसो ह मयुः कोत्रेय प्रज्ञास्मि शशि सूर्ययोः प्रणावः सर्वं वेदेषु शब्देषु पौत्रुर्धनं नृपु ॥ ७८ ॥

किंचो पुण्यं इति च पुनः पृथिव्यां यः पुण्यं अविकारी द्यात्मा विकारं गीधः तन्मात्रं सोऽहं च पुनः विना वसो वैश्वानरे तेजः दीप्तिः अहमस्मि सर्वभूतेषु जीवने प्राणधारणी सोऽहं तपस्विषु शीतोष्णो दिहृद्महन् रूपैतपः

पुण्यो गीधः पृथिव्यां च तेजश्चास्मि विना वसो जीवनं सर्वभूतेषु तपश्चास्मि तपस्विषु ॥
वीजं मां सर्वभूतानी विद्धि पार्थ सनातनो बुद्धिर्बुद्धिमता मस्मि ते जज्ञे जघ्निनामहम् ॥ १० ॥

हम् ॥ १० ॥ किंचो वीजमिति हे पार्थ सनातनो नित्यं मां सर्वभूतानी सर्वेषां चराचराणां भूतानां वीजं सजातीयं विजातीयकार्यं त्याद न सामर्थ्यं विद्धि बुद्धिमता बुद्धिश्च त्रैलोक्यं विवेकशक्तिरहं ते जघ्निनां तेजः प्रागल्भ्यमहम् ॥ १० ॥

गी.टी
८०

किंवा वलमिति हेनरतर्षनच पुनः वलवतां भुजघ्नी कामरागविवर्जितं वलीर्भुजः सामर्थ्यं अहम्भूतेषु धर्माविरुद्धं यः कामः असिलाघः सो ही ॥११॥ किंवा ये चेति च पुनये अन्ये पिसात्विका लावाः सत्त्वनिष्ठानाः शमदमादयः तथा राजसारजो गुणनिष्ठानाः शोकमोहादयः तान् मत्त एव विद्वि तथापि अहं न तेषु वर्तेन

वली वलवती वा हे कामरागविवर्जितं धर्माविरुद्धं भूतेषु कामास्मिन्नरतर्षना ॥११॥
ये चैव सात्विका लावा राजसामसाश्च ये मत्त एवैति ता विद्वि न त्वं हे तेषु ते मयि ॥१२॥
विलिर्गुणमये र्ता वै रै रै निः सर्वमिदं जगत्तमो हितं नास्ति जानाति मामैत्यः परमं दययी ॥१३॥

तदधीनः तो पुनः मदधीनाः ॥१२॥ एवं भूतं त्वीपरमेश्वरं अयं जनः किमिति न जानीत्यत्रा विनिरिति इदं सर्वं जगत्तं
गुणमये गुणविकारे रागद्वेषादिप्रकारेण एव विलिर्ता वै रै रै हितं एव यथाक्तेभ्यो गुणेभ्यः परं दयं भूतं अद्यपि
जन्मादिषु क्वावरहितं माना निजानाति ॥१३॥

८०

कथं पुनः एतां त्रिगुणात्मिकां वैश्रवंतीमायां अतिक्रामतीति तं प्रकारमाह देवीति । हियस्मात्तमम एषो दे
वीपारमेश्वरी गुणमयी गुणत्रयात्मिका मायादुरत्यया दुःखेन अतिक्रमणीयस्याऽसा । मयि सर्वधर्मध
परित्यज्य मामेव मायाविनेच्छात्मानं सर्वान्मनाये प्रपद्यन्ते ते एतां सर्वभूतमाहिनीमायां अतिक्रामन्ति सीसार

देवी ह्येषा गुणमयी मम मायादुरत्यया । मामैव ये प्रपद्यन्ते मायामैतौ तरन्ति ॥ १४ ॥ ॥
नमो दुःकृतिनो मूढाः प्रपद्यन्ते नराधमाः । माययापहृतज्ञानाः आसुरं भावं मीश्रिताः ॥ १५ ॥

बंधनान्मुच्यन्ते इत्यर्थः ॥ १४ ॥ यदित्वां प्रपन्नाः एतां मायां तरन्ति तर्हि कस्मात्त्वामेव सर्वे न प्रपद्यन्ते इत्यत्राह नम
मिति नराधमाः दुःकृतिनः पापकारिणः मूढाः मायया अपहृतज्ञानाः आसुरं भावं हिंसावृत्तादिलक्षणा
श्रिताः परमेश्वरं न प्रपद्यन्ते ॥ १५ ॥

गी.टी.
८२

येषु नः सुकृतिनो लज्जिते तेषां च वृद्धिर्धर्म इति वृद्धिर्धर्म इति हे अर्जुन च पुनः वृद्धिर्धर्म सुकृतिनो नरोत्त-
माऽजनाः मां लज्जते हेतु रतर्षता ता न निबोधजानी हि आर्त्तः आधिदैविकादि दुःखत्रय परिभूतः जिज्ञासुः
तम स्रष्टुं शतमिच्छुः अर्थार्थी धनकामऽजानी विज्ञो स च विशाः ता तेषां च तृष्णामध्ये ज्ञानी प्रेष इत्याह ता तेषां

वृद्धिर्धर्म लज्जते मां जनाः सुकृतिनोऽर्जुन आर्त्तं जिज्ञासु रर्थार्थी ज्ञानी च रतर्षता ॥२६॥
तेषां ज्ञानी नित्यमुक्त एक सक्तिर्विशिष्यतो प्रियो हि ज्ञानिनो नित्यं मम स च मम प्रियः ॥२७॥

ति तेषां च तृष्णामध्ये ज्ञानी तत्त्वविद नित्यमुक्तः सदा मत्परः मये क सक्तिर्विशिष्यतो अधिको स वति हि यस्मा-
त् अहं ज्ञानिनः आत्मा तस्मादत्यर्थं प्रियः स च ज्ञानी मम आत्मा इति मम अत्यर्थं प्रियः ॥२७॥ ॥ ८२

ज्ञानिनोऽस्य गवत्प्रियत्वप्रतिपादनेन इत्येतेरेषां त्रयाणां तदप्रियत्वं प्राप्तं निराकरोति उदारा इति एते सर्वे त्रयोऽप्यु-
दाराः उत्कृष्टाः मे मम प्रिया एव न हि कश्चिन्मम को ममाप्रियोऽस्य वति ज्ञानी च त्वर्थं मम प्रियोऽस्य वतीति विशेष-
पक्षतत्कस्मादित्याह ज्ञानी च आत्मैव नान्यो मत्त इति मे मते निश्चय इति ह्यस्मात्सज्जानी आश्रितः आत्त इति अहमे

उदाराः सर्वे एव ते ज्ञानी वा त्वैव मे मते आश्रितः स हि युक्तात्मा मामेवा^{ज्ञानं} नुत्तमं गतिं^{सर्वं पुण्यं} प्रा-
प्नुनां जन्मना मे ते ज्ञानवान्मां प्रपद्यन्तो वासुदेवः सर्वमिति समहात्मा सुदुर्लभः ॥ २॥

व भगवान्वासुदेवो नान्योऽस्तीत्येवौ युक्तात्मा समाहितचेतः स न मामेव परं ब्रह्मणः श्रेयं नुत्तमं गतिं गन्तुं प्रवृत्त-
इत्यर्थः ॥ २ ॥ ज्ञानिने पुनरपि श्रोति वदन्नामिति ज्ञानवान् प्राप्तं परिपाकज्ञानं वदन्नां जन्मना मत्तै विज्ज-
नोपाज्जितात्मज्ञानसंस्काराणां समाप्तो मां वासुदेवः सर्वमिति प्रपद्यन्तो समहात्मा सुदुर्लभः तस्मै ॥ अधिको नस्ति ॥ २ ॥

गी.री.
८२

आत्मेव सर्वं वासुदेव इत्येव प्रतिपत्तौ कारणमाह कामैरिति। चया आत्मा यया प्रकृत्या च सावेन जन्माक्षराजिति
संस्कारविशेषेण नियताः नियमिताः देवताराधने यो यः प्रसिद्धः तं तं नियमं आश्रय आश्रित्य ते स्त्रैः कामैः पुत्रैश्च
र्यादि सुगमविषये हतज्ञानाः अन्यदेवताः प्रपद्यन्ते प्राप्नुवन्ति॥२०॥ तेषां कामिनी मध्ये यो यः ति यो यः कामनां यो

कामैस्त्रैस्त्रै हतज्ञानाः प्रपद्यन्ते न्यदेवताः तं तं नियमं मांछाय प्रकृत्या नियताः चया॥२०॥
यो यो यां यां तनुं सक्तः श्रद्धया चिन्तु मित्वा तस्य तस्यां चलां श्रद्धां तामैव विदधाम्यहं॥२१॥

यां देवतां तनुं श्रद्धा युक्तः सक्तः सन्नः श्रद्धिं तनुं हतज्ञानाः तस्य तस्य कामिनीः श्रद्धां चलां श्रद्धां तामैव विदधामि
शिकरोमि ननु द्विभेदं जनयेदज्ञानी कर्मसीति नामितीत्युक्तत्वात्॥२१॥ ॥२१॥ ॥८॥ ८२

ततोयज्ञवतितदाहोसतयेति। सकामतियामद्विहितयायुक्तः तस्याः देवतातनोऽतस्य देवताविशेषस्य वा आराध
नं नृपास्त्रिंशद्देवतेषु ततो तस्य स्याः देवता देवतातनोः सकाशाद्देवता नृहिता नृकामान्मयेव निर्मिता इत्युक्तं ॥ २२ ॥
तेषां कामिनां फलस्य तुल्यं च माहा अन्नवत्तदिति। तु पुनः तेषां अल्पमेधसां अल्पप्रज्ञानी तत्फलं अन्नवत् विनामि स

सतया अद्वयायुक्तस्य स्यात्पराधनमीदृशो लज्जते च ततः कामान्मयेव विहितानृहिता ॥ २२ ॥
अन्नवत्तु फलं तेषां तद्वत् अल्पमेधसां देवान् देवयज्ञो याति मरुक्कायाति मामपि ॥ २३ ॥

वाति देवयज्ञः देवान् यजतीति देवयज्ञः देवान् याति प्राप्नुवन्ति मरुक्कामा मपि याति प्राप्नुवन्ति। एवमनेप्याया
सि अन्नतु फलाय मामेव न प्रपद्यन्ते अहो खलु कष्टमित्यनुकोशी दर्शयति न गवान् ॥ २३ ॥

गी.टी.
८३

किं निमित्तं मां मे वनप्रपद्यन्न इत्यत्राह अद्यक्तमिति ॥ अबुद्ध्यः अद्यक्तं अस्पष्टं संसारातीतोऽस्यावरजोगमादि
द्यक्तिं स्पष्टं तां आपन्नं प्राप्तिं मन्यन्ते जानन्ति मां ईश्वरमपि सीतं मम परं ताव परमात्मस्वरूपं अद्ययं द्यय रहितं अनु
त्तमं निरतिशयं तावमजानन्न इत्यर्थः ॥ १४ ॥ तदजानी किं निमित्तं मित्यत्राह अहं योगमाया समावृतः पुणत्रया

अद्यक्तं द्यक्तिं मां पन्नं मन्यन्ते मामबुद्ध्यः परं तावमजानन्तो ममाद्ययमनुत्तमः ॥ १४ ॥
नोहं प्रकाशः सर्वस्य योगमाया समावृतः मूढोऽयं नाभिजानाति लोको मामजमद्ययं ॥ १५ ॥

घटने योगमाएव माया तया समावृतो युक्तः सर्वस्य लोकस्य प्रकाशो दृशेयः किं तु कस्य चिदुक्तं स एवात्र त एव
अयं मूढो लोकः अर्ज अद्ययं नाभिजानाति ॥ १५ ॥ ॥ ८३ ॥

मदीयामायामदीयंज्ञानं प्रतिवध्नाति अन्येमायाविन इत्याहवेदाहमिति हे अर्जुन अहंभूतानिस्थावरांता
निसमतीतानिसमतिक्रान्तिनितयावर्त्तमानानिस्तविष्वाणिचवेदजानामिबुपुनश्मश्रुकेविनाकश्चिन्मंवेद
श्शाकानिपुनर्मन्त्रववेदनप्रतिवधेनाजायमानानिस्तर्ह्यभूतानिमांनविन्दतीत्यपेक्षायामाहाइहोद्वेषेतिहे
प्रतिवदानिसन्ति॥

ज्ञानादि

वेदाहेसमतीतानिवर्त्तमानानिचोर्जुनानविष्वाणिवभूतानिमांनुवेदनकश्चता॥२६॥
इहोद्वेषसमुत्थेनद्वन्द्वमोहेनसारतासर्वभूतानिसमोहंसर्जयास्त्रिपरत्नपा॥ ॥२७॥

भारतहेपरत्नपासर्जज्यसिकालेसर्वभूतानिइहोद्वेषसमुत्थेनद्वन्द्वमोहेनाइष्टेवस्तुनिअसिलाघाइहोअ
निष्टेवस्तुनिविरागइष्टेघातोइहोद्वेषोद्वन्द्वशब्दवाच्योतज्ज्ञानितेनमेहेनआत्मज्ञानप्रतिवन्धकेनअविवेकेनसीमा
हयन्निमोहंप्राप्नुवतितेनमानजानवि॥२७॥

गी.टी०
८४

के पुनः अनेकद्वन्द्वमोहेन निर्मुक्ताः सत्तत्त्वा विदित्वा यथाशास्त्रमात्मसावेन सजज्ञ इत्यपेक्षितं दर्शयि
तुमाहायेषामिति। तु पुनः येषां पुण्यकर्मणां जनानां पापं अत्र जर्तं क्षयं प्राप्तिं सवति। ते पूर्वोक्तेन द्वन्द्वमोहे
न निर्मुक्ताः दृढव्रताः दृढनिश्चिते परमार्थतत्त्वविषयं व्रतं ज्ञानं ये मां परमात्मानं सजज्ञे। **१५** ते किमर्थं न।

^{संज्ञा प्रकृतं}
येषां त्वं जर्तं पापं जनानां पुण्यकर्मणां। ते द्वन्द्वमोहे निर्मुक्ताः सजज्ञे मां दृढव्रताः **१५** ॥
जरामरणमोहाय मामाश्रित्य यतन्विये। ते ब्रह्मतद्विदुः कस्मै भ्यात्मीकर्मचाखिले। **१६** ॥

^{जर १}
जज्ञ इत्याह। **जरामरणे** ति। ये मां आश्रित्य मत्समाहितचित्ताः सन्ने मरणमोहार्यं यतन्वियत्वे कुर्वन्ति ते यत्प
रे ब्रह्मतत्त्वस्त्री समग्रं विदुः। यदध्यात्मप्रत्यगात्मविषयं वस्तु तदपि समग्रं विदुः कर्मचाखिले समग्रं तत्साधन
भूतं रहस्यं विदुः **१६** ॥ ॥

उत्तराध्यायबीजं प्रक्षिपति साधिभूतेति। येमांसाधिभूताधिदैवम्। अधिभूतवच्च। अधिदैववच्च। अधिभूताधिदै-
वसहानेन वर्त्तत इति साधिभूताधिदैवं। साधियज्ञं च। धियज्ञेन सह वर्त्तत इति साधियज्ञीमां जानाति ते पु-

ज्ञानवर्त्तनीनाम् २

साधिभूताधिदैवं। मांसाधियज्ञं च। ये विदुः। प्रयाणकाले। पिचमंति। विदुर्भुक्तेतसः॥ ॥
॥३०॥ ॥७॥ ॥इति श्रीनगवद्रीताह्नपनिषत्सु सप्तमोऽध्यायः॥ ॥७॥

भुक्तेतसः प्रयाणकाले मरणकाले। पिमां विदुः। तेषां अतिवेदनापीडितानामपि कृपया चित्ते आगच्छा-
मि॥ ॥३०॥ ॥सप्तमोऽध्यायः॥ ॥ ॥७॥

गी.टी.
८५

सप्तमाध्यायान्तेतेब्रह्मतदिहकृत्स्नमित्यादिनासगवताअर्जुनस्य^{प्रसन्न}विज्ञानिगुपत्यस्मानिअतःतत्प्रश्नार्थंकिं
तद्व्रत्तेतिहास्यां।हेउउषोत्तमतत्रब्रह्मकिंतत्रअध्यात्मंकिंवपरंआधिभूतंकिंप्रोक्तंआधिदैवंकिमुच्यते।हेमधु
दनअत्रदेहेकःअस्मिन्नथमधियज्ञो।वपरंप्रयाणकालेनियतात्मनिःकथंज्ञेयोसि॥एषांप्रश्नानांयथाक्रमे

अर्जुनउवाच॥किंतब्रह्मकिमध्यात्मंकिंकर्मपुउषोत्तमाअधिभूतंवकिंप्रोक्तमधिदैवंकिमुच्य
ते॥अधियज्ञःकथंकोविदेहेस्मिन्मधुसूदनोप्रयाणकालेवकथंज्ञेयोसिनियतात्मनिः॥२॥अत्रिगवा
नुवाच॥अक्षरंब्रह्मपरमंस्वभावोऽध्यात्ममुच्यतेभूतसावोऽवकरोविसर्गकर्मसंज्ञितः॥३॥

निर्णयायश्रीनगवान्॥अक्षरमिति।हेअर्जुनपरमंअक्षरंपरमात्माब्रह्मस्वभावस्यब्रह्मणःप्रतिदेहेष्वकीयआत्म
सावःअध्यात्मीमुच्यते।आत्मानंदेहंअधिकृत्यआत्मतयाप्रवृत्तचेतसीअध्यात्मीभूतसावोऽवकरोविसर्गप्राणिनां
देहोत्पत्तिकरःसर्जदेवते।देशेनपशुपुरोडाशादेर्द्रव्यस्यउत्सर्जकर्मसंज्ञितः॥३॥

८५

किंवा अधिभूतमिति हे देहभूतां वर। क्षरोत्ताव विनाशीत्ताव अधिभूतं भूतं प्राणिजातं अधिकृत्य सवतीति अधिभूतं
वज्रनः पुत्रघः पुत्रिशयनात् पुत्रघ्नः अतो आदित्यात्तर्जतो हिरण्यगर्भः सर्वव्यापकः अधिदेवता अत्र अस्मिन् देहे अधियज्ञः
सर्वयज्ञानि मानिनी विष्णुव्यासो अधियज्ञो ह्ये। ॥४॥ अत्र काले च कथं ज्ञेयोसीति प्रश्नश्चोत्तरं तत्कालज्ञानोपायं च फलं।

अधिभूतं क्षरोत्तावः पुत्रघ्नश्चाधिदेवता अधियज्ञो ह्ये मेवात्र देहे देहभूतां वर। ॥४॥
अत्र काले च मामेव स्मरन्मुक्त्वा काले वरीयाः प्रयाति समझा वीयेति नास्मिन् वरीशयः। ॥५॥

दर्शयन्नाह अत्र काल इति। च पुनर्योत्र काले मरणकाले मामेव स्मरन्मुक्त्वा प्रयाति समझा वीयेति सर्वतः
त्वयाति अत्र वरीशयो नास्ति कर्म कर्मो ह्येव। ॥५॥ ॥६॥ ॥७॥

गी.टी.

८६

न केवलममेव स्मरन्मन्त्रावंप्राप्नोतीति नियमः किंतु हि अग्न्याद्यपि देवतासु अयं नियमः समान इत्याह यं यमिति हे को
त्रेय अपि वा अत्रैव मरणकाले यं यं सार्वदेवता विशेषं स्मरन्कलेवरी देहं त्यजति सदा तद्भावता विततस्मिन्नुत्पन्नं तद्भाव
सत्ता वितोयेन अस्मै तद्भावता विततं तद्भासनया वासितं सन्न तंतं सार्वविशेषमेति ॥ ६ ॥ यस्मात्तु अत्र सावना देहान्तरप्राप्ति

यं यं चापि स्मरन् सार्वत्यजत्पुत्रैकलेवरी तत्र मेवेति कोत्रेय सदा तद्भावता विततः ॥ ६ ॥
तस्मात्सर्वेषु कालेषु मामनुस्मरन् पुण्यं वा मयि पितृमनो बुद्धिमा मेवैषु स्युः संशयः ॥ ७ ॥

कारणं न च पूर्वस्याममन्त्रेण तदानीं चित्तस्य विवशत्वात् सावना संभवति तस्मात्सर्वदेवविष्णुसावनाकर्तव्येत्याहुः ॥
तस्मादिति यस्मादेव तस्मात्सर्वेषु कालेषु यावद्जीवनं यथाशास्त्रं मामनुपुष्य वायुर्ध्वं धर्मं कुतः मयि परमेश्वरे अपि
ते मनो बुद्धीयेन सत्त्वे एवं विधः सन्मामेव यथास्मृतमागमिष्यसि असंशयः संशयोत्र विद्यते ॥

॥ ७ ॥

॥ ७ ॥

स्मर ३ नी

परमपुत्रुषार्थहेतुभूतायाः हृदायाः अन्यनावनयाः। अस्यास एव कारणमित्याह। अस्यासि ति हेतुार्थं अस्यास्यो
गद्युक्तेन महिषयो निरुत्तरज्ञानप्रवाहोऽस्यासो स एव योगस्येन पुक्तचेतसानान्यगामिना अत्यत्र विषयात्रेगमनरा
हितेन अनुचिन्नयत्र शास्त्राचार्योपदेशे अनुध्यायत्रोपरमनिरतिशयोदिविसूर्यमण्डलेन त्वं दिद्यं पुत्रुषं याति प्राप्नोति।
॥ तमेव पुत्रुषं दर्शयति। कविमिति याः पुराणं चिरज्ञानैकविंसर्गज्ञं अनुशासितारं अणोः सूक्ष्मादपि अणीयांसीसू

अस्यासयोगद्युक्तेन चेतसानान्यगामिना। परमपुत्रुषं दिद्यं याति पार्थीनुचिन्नयत्र। ॥ कविं पुराण
मनुशासितारमनोरणीयांसमनुस्मरेद्यक्षं सर्वस्य धातारमविद्यत्रयमोदित्यवसंतिमसः परस्वात्र। ॥

स्मतरं सर्वस्य कर्मफलजातस्य धातारं विचित्रतया प्राणित्यो विलङ्कारं अविद्यत्रये विद्यमानमपि त्रयं केन विधि
त्रयिनुमशक्यं यस्मिन् आदित्यस्येव नित्यचेतन्यप्रकाशोवर्षीयस्य ते आदित्यवसंतिमसः अज्ञानलक्षणाश्च मोहांध
काराश्च परस्वाश्च परवर्तमानं अनुचिन्नयेत्र।

॥ १७ ॥

॥ १८ ॥

॥

गी.टी.
८७

परमपुत्रधार्यप्राप्तिमिमित्तं अक्षयसावनायाः प्रकारविशेषमाहो प्रयाणकाल इति किंच सज्जानीयोगीति कथा
अनन्यसक्त्या युक्तः प्रयाणकाले मरणकाले अवलेन चलनवर्जितेन मनसा। वपुनः योगवलेन युक्तः योगः समाधिः
तस्य वलेन तद्गतिरिति सैकारजन्यं चित्रं चैर्यलक्षणं योगवलेन तेन वदुक्तः भुवोर्मध्ये प्राणमावेश्य हृदयपुंडरीके चित्तवश
कृत्य तत्र ऊर्ध्वगामिन्यानाद्या भूमिजयक्रमेण भुवोर्मध्ये प्राणवायुं आवेश्य पृथिव्यासम्यक् प्रवृत्तः सन्न कविपुरा

प्रयाणकाले मनसा चलेन सक्त्या युक्ते योगवलेन वैवा भुवोर्मध्ये प्राणमैविश्वसम्यक्शतं परं पुत्रधुपे
ति दिव्यं। आयदं हरं वेदविदेवदन्ति विशन्नियद्यतये। तारागाशयदिहृत्तै ब्रह्मवयं चरन्ति तत्रैव पदं संयदे
एव वदन्ते ॥११॥

एमित्यादिलक्षणं तं दिव्यं परं पुत्रधुपेति प्राप्नोति ॥ पुनरपि वक्ष्यमाणेनोपायेन प्रतिपिप्सितस्य ब्रह्मणो विशेष
एतत्तरविशिष्टं चरुपं निरूपयति। यदहरमिति वेदविदेवेदार्थज्ञाः यत्र अहरं अविनाशिवदन्ति विगतारागाः संन
सिनो यतयः यत्र अहरं विशन्नियद्यत्र अहरं ज्ञातुमिच्छन्तः पुरो ब्रह्मवयं चरन्ति तत्र अहरारण्यं पदं प्राप्य ते नृभ्यः संयदे
एव वदन्ते ॥११॥

८७

इदानीमध्यमबुद्धीनां कविंपुराणीयदहरमित्यादिना प्रवर्धकंपरं ब्रह्म प्रतिपत्तुमशक्तानां श्रुतौ तत्वात्रि साधनवेनो
क्तकालांतरमुक्तिफलयोगधारणा सहितमोकारस्थापनप्रतिपादयितुं प्रसक्तानु प्रसक्तैव किंचिदुक्तं तदर्थमुक्ता
रायं यथा आरभ्यते सर्वद्वाराणीत्यादि सर्वद्वाराणि विधेयोपलब्धौ । द्वाराणि विदुर्वाद्याणि सेयमनियमनैकत्वामनस
सर्वे

सर्वद्वाराणि सेयमनमनो हृदि निरुद्धं चो मूर्ध्ना ध्यायन्तमनः प्राणमोक्षितो योगधारणी ॥ १२ ॥
उमितीकादरं ब्रह्म व्याहरन्मा भुस्मरन्नायं प्रयाति त्यजन् देहं स याति परमां गतिं ॥ १३ ॥

दयपुंडरीके निरुद्धा तन्निर्धोपारं रुचा आत्मनः प्राणं प्राणवायुं हृदया उरुर्गामित्यानाद्या ऊर्ध्वं आउधमूर्ध्नि आधा
ययोगधारणं धारयितुं आश्रितः प्रहृष्टः सदा ॥ १४ ॥ किंचिदुमिति । यः योगी उमितीकादरं प्राणवै ब्रह्मवाचकीया हरन्
वारयन्नतदर्थं नूतं मां ईश्वरं अनुविन्नयन्न देहं त्यजन् प्रयाति श्रियते स परमां उत्कृष्टां गतिं याति ॥ १५ ॥

किंच अनन्यचेता इति हे पार्थयः सततं निरन्तरं अनन्यचेताः। न अन्य विषयचेतो यस्य स अनन्यचेताः मां परमेश्वरं नित्य
शः दीर्घकाले यावद्गीतं स्मरति तस्य योगिनः नित्ययुक्तस्य सदा समाहितचित्तस्य अहं सुललः सुप्राथः ॥१४॥ तत्र गवमे
लस्येन यद्भवति तदा ह्यमां मुपेत्येति महात्मानो यतयः परमां प्रकृष्टां मे सिद्धिं मे ह्यारवं गताः प्राप्ताः मां ईश्वरं उपेत्य मया

अनन्यचेताः सततं यो मां स्मरति नित्यशः तस्य अहं सुललः पार्थ नित्ययुक्तस्य योगिनः ॥१४॥
मां मुपेत्य पुनर्जन्म दुःखालयमंशाश्वतीनां ननु वेति महात्मानः मे सिद्धिं परमां गताः ॥१५॥
आब्रह्मपुवनलोकाः पुनरावर्तिनोर्जुनां मां मुपेत्य कुक्षे य पुनर्जन्म न विद्यते ॥१६॥

वै आपद्य दुःखानां आध्यात्मिकादीनां आलये आश्रये अशाश्वती नित्य पुनर्जायते ॥१५॥ सर्वेभ्यो लोकेभ्यः पुनरावर्ति
दर्शय च तमेवार्थं द्रष्टयति आब्रह्मेति हे अर्जुन सर्वे लोकाः आब्रह्मपुवनानां ह्यब्रह्मपुवनेन पुनरावर्तिनः पुनरा
वर्तनं च ज्ञावाः पुनर्देहोक्षेयमा मे कमुपेत्य पुनर्जन्म पुनरुत्पत्तिर्न विद्यते ॥१६॥

ब्रह्मलोकपर्यन्तानां कालपरिच्छिन्नत्वात्तत्रगताश्चावर्त्तन्ते। लगवश्चतुर्पथकालास्पृष्टत्वात्तत्रगतानावर्त्तन्ते
इति विशेषं दर्शयितुं ब्रह्मणः अहोरात्रयोः प्रमाणमाह सहस्रेति। यद्ब्रह्मणः प्रजापतेर्देवैराजस्य सहस्रयुगपर्यन्तं
सहस्रयुगानि पर्यन्ताः पर्यवसानं यस्य अकृतदहः सहस्रयुगपर्यन्तं विदुः। रात्रिमापितावत्प्रमाणं विदुः तेजना अहो

सहस्रयुगपर्यन्तं महर्षे ब्रह्मणो विदुः। रात्रिं युगसहस्रां तां तैर्होरात्रविदो जनाः ॥ १७ ॥
अथ कथं कथं सर्वं प्रवक्ष्यामि हरामोरा आगमे प्रलीयन्ते तत्रैवायं कथं सज्जके ॥ १८ ॥

रात्रविदः अतः ब्रह्मणोऽपि कालपरिच्छिन्नत्वात् पुनरावृत्तिरस्ति ॥ १७ ॥ प्रजापतेरहनिरात्रोत्रयं भवति तदुच्यते। अ
थ कथं कथं सर्वं प्रवक्ष्यामि हरामोरा आगमे ब्रह्मणो दिनदौ अथ कथं कथं प्रलीयन्ते तत्रैवायं कथं सज्जके प्रलीयन्ते लयी प्राप्नुव
न्तुः सुषुप्तवस्थां शून्यां प्रवृत्तिं तथारा आगमे ब्रह्मणः अथापकाले तत्रैव पूर्वोक्ते अथ कथं सज्जके प्रलीयन्ते लयी प्राप्नुव
न्ति ॥ १८ ॥ ॥ १८ ॥

गी. टी.
८६

अविद्यादिक्लेशमूलकमवशात् अवशात् भूतग्रामः भूत्वा भूत्वा प्रलीयत इत्युक्त्वा अकृतान्याकृतप्रणाशः
प्रसंगीवारयन् संसारवैराग्यप्रदर्शनाय सृष्टिप्रलयप्रवाहस्य अवशपत्वमाहो हे पार्थ स एवायं भूतग्रामः भूतसंघः
स्यावरजंगमलक्षणः भूत्वा भूत्वा रात्र्यागमे अवशात् अवशतंत्रः प्रलीयते अहरागमे पुनः प्रभवति ॥१८॥ पूर्ववत्

भूतग्रामः स एवायं भूत्वा भूत्वा प्रलीयते रात्र्यागमे वशात् पार्थ प्रभवत्यहरागमे ॥१८॥
परस्मैमात्रुलावेतिोद्यक्तेोद्यक्तासनातनशोयः स सर्वेषु भूतेषु नश्यपुनविनश्यति ॥१९॥

हेमित्येकाक्षरमित्यादिना प्राप्नुमायोदशितिः ॥ इदानीं तस्मिन् रूपमाह लोकानामनित्यत्वे प्रपंच्यध्वनित्य
त्वं प्रपंच्यप्रपंचयति पर इति द्वाभ्यां ॥ पुनः तस्मात्पूर्वोक्तान् परः प्रकष्टः सनातनश्चिरंतनश्च अद्यक्ता इन्द्रियगोच
रलावेतिोद्यक्तेोद्यक्ताद्विलक्षणो यः स सर्वेषु ब्रह्मादिच्छावराद्येषु नश्यपुनविनश्यति ॥ ॥२०॥

अथ का २

८६

अविनाशो प्रमाणं दर्शयिन्नाह । अथ कुरु इति । यो सो अथ कुरु । अक्षर इत्युक्ता तं अक्षर सीदो परां गतिं प्राप्नुय
अक्षरं प्राप्य संसाराय निंतरां न निवर्तते तद्धाम स्थाने परम सुखं मम विज्ञोऽपदी ॥ २१ ॥ तत्त्वाश्रुपायमाह ॥ पुत्रुप इति

अथ कोऽक्षर इत्युक्तं समाहुः परमां गतिं । यं प्राप्य न निवर्तते तद्धाम परमं ममा ॥ २१ ॥
पुत्रुपः स परः पार्थ न कृत्वा लस्य ह्यनन्यया । यस्मात्तः स्थानि भूतानि येन सर्वं मिदं ततो ॥ २२ ॥

पुत्रुपः स परः निरतिशयः पुत्रुपः पूर्णः अनन्यया आत्मविषयया कृत्वा ज्ञानलक्षणया लस्यः यस्य कारणरूपस्य अत्र
स्थानि भूतानि कार्यरूपाणि सृष्टिघट इवायेन सर्वं इदं जगद्वाप्तेयं वा सुवर्षे की कणादिकार्यं व्याप्यते ॥ २२ ॥

श्रुत्वा

मी.टी.
८०

प्रणवलक्षणसगुणब्रह्मोपासकाः क्रमेण कालान्तरं बुक्तिना जेना वर्तन्ते तेषां ब्रह्मप्राप्तये अनादृति उत्तरमार्गो व
क्तव्यः अतस्त्रितरेषां केवलकर्मिणा मादृत्ति युक्ता दक्षिणमार्गो वक्तव्य इति मार्जद्वयं वक्तुं प्रतिज्ञां करोति यत्र काल
इति हेतु रतर्षनं पुनः योगिनः ब्रह्मोपासकाः कर्मिणश्च यत्र काले प्रयाता मृताः अत्र पुनः रादृत्तिं च अदृत्तिं याति।
प्राप्नुवन्ति ते काले क्रमेण वक्ष्यामि। २३। तत्र अनादृत्तिमुत्तरमार्जमाह अनादृत्तिरिति। ब्रह्मविदः सगुणब्रह्मोपासकाः

यत्र काले च मादृत्तिमादृत्तिं चैव योगिनः। प्रयाता यादृत्ति काले वक्ष्यामि रतर्षना। २३।
अग्निर्ज्ञोतिरहः शुक्लः स एवासा उत्तरायणी तत्र प्रयाता गच्छन्ति ब्रह्म ब्रह्मविदो जनाः। २४।

इमं देहं त्यक्त्वा अग्निदेवतां प्राप्य ततो ज्योतिर्देवतां प्राप्य ततोऽहर्देवतां प्राप्य ततः शुक्लपद्मदेवतां प्राप्य ततः उत्तराय
णदेवतां तदनन्तरं शुक्लकाशं वशिष्ठाश्विदेवताः क्रमेण प्राप्य अन्त्यायं विष्णुदेवतायां प्राप्य तत्र मानवा
पुत्राश्चान्नीत्वा हिरण्यगर्भलोकां याति ततश्चेज्जलणामहं शुच्यन्ते। न पुनरावर्तन्ते अयं च बुद्धिः पद्मा उत्तरोमा
र्जः। २४।

८०

दक्षिणामावृत्तिमार्गमाहो धूम इति तथोयोगी कर्मयोगी केवलं कर्मी इदं शरीरं त्यक्त्वा धूमालिमानिनी देवतां प्राप्य
ततो रात्रिनिमानिनी देवतां ततः कृष्णपक्षदेवतां ततः शुक्लपक्षदेवतां क्रमेण प्राप्य चन्द्रलोकी गत्वा तत्र कर्म
फलप्राप्तावावृत्तकर्मणः अत्रैव पर्यन्यष्टधी पुत्रपुत्रयोषितक्रमेण पुनरावर्त्तते ॥ २५ ॥ उक्त्वा पुनरदक्षिणामार्गं

धूमो रात्रिश्च कृष्णपक्षमासादक्षिणायनौ तत्र चान्द्रमसं ज्योतिर्योगी प्राप्य निवर्त्तते ॥ २५ ॥
शुक्लपक्षे गती ह्येते जगत् ४ शाश्वते मतो एकया यात्यनावृत्तिमन्यया वर्त्तते पुनः ॥ २६ ॥

बुधसंहरति शुक्लं तदिह निश्चितं एते शुक्लपक्षे ज्ञानप्रकाशपुक्लत्वादेवैका पुक्लत्वात्तरा कृष्णपक्षे दक्षिणा एते उन्ने
जगत् ४ इति ज्ञानकर्मणो रधिकृतानीन सर्वं जगत् गती मर्गैः शाश्वते नित्ये ब्रह्मज्ञानपर्यन्तं जगतो नित्यत्व
अविनाशिनो मते अत्रिजेते अनयोर्जन्तोरेकया पुक्लया अनावृत्तिं यास्ति अन्यया कृष्णया पुनरावर्त्तते ॥ २६ ॥ ॥

गी.टी.
८२

मार्गज्ञानफलेदर्शयिन्नक्तियोगासुपसंहरतिनैतेइतिहेपार्थरतेयथेत्केष्टृतीमार्गौएकाशुक्लामोक्षोअपरा
कृष्णसंसारायइतिज्ञानत्रकश्चिदपियोगीनमुह्यतिहेअर्जुनतस्मात्सर्वेषुकालेषुसर्वदायोगयुक्तःआत्म
निसमाहितोऽनवा॥२॥अध्यायार्थमष्टमप्रश्नार्थनिर्णयचयोगीसफलमुपसंहरतिवेदेष्वितिवेदेषुसम्यग्

नैतेष्टृतीपार्थज्ञानत्रयोगीमुह्यतिक्वचनोतस्मात्सर्वेषुकालेषुयोगयुक्तोऽनवा॥२॥विदेषु
यज्ञेषुतपस्सुर्वेवदानेषुयत्तुण्यफलेप्रदिष्टीत्यतितत्सर्वमिदंविदित्वायोगीपरिस्थानमुपैति
वाद्यम्॥ ॥२॥ ॥इतिश्रीभगवद्गीतासूपनिषत्सुअष्टमोऽध्यायः॥ ॥७॥ ॥

महापुरुषयोगो नाम १

धीतेषुयज्ञेषुयथावदनुष्ठितेषुतपस्सुसुतज्ञेषुदानेषुसम्यग्दत्तेयत्तुण्यफलेप्रदिष्टंनवतियोगीतिरइदं
सर्वंदक्षिणोत्तरमार्गसंस्मृतंमत्प्रश्ननिर्णयद्वारेणविदित्वाज्ञात्वाअनुष्ठीयत्येतिअतिक्रम्यगच्छतिवपुन
परिउत्कृष्टैश्वरंस्थानंआद्यंआदौनवकाराण्यहंनुपैतिप्रतिपद्यते॥ ॥२॥ ॥अष्टमोऽध्यायः॥

८२

अष्टमेनाडीद्वारेणधारणयासमुपमुपासनमुक्तं तच्च अत्रिर्ज्योतिरादिमार्जेण ब्रह्मलोकं प्राप्य काला-
 त्रे **प्राप्य** परं ब्रह्म प्राप्तिलक्षणी अनाद्य त्रिरूपफलमुक्तं इदानीं नवमं साक्षात्मुक्तिसाधनी निर्गुण ब्रह्म
 स्वरूपज्ञानं नगवानुपदिशति **इदं** त्विति **इदानीं** पूर्वोक्तं ब्रह्ममाणीचयुस्ततमं ज्ञानश्रुतिशास्त्रजनितं ब्र-
 ह्मज्ञानं विज्ञानसहितं ब्रह्मविषये साक्षात्कारसहितं ब्रह्मचुम्बकसहितं तेनैव अन्तर्यामि अन्तर्यामि

श्रीनगवानुवाच ॥ **इदं** त्विति उच्यतमं प्रवक्ष्याम्यन्तर्यामि ज्ञानं विज्ञानसहितं यद्वा त्वमि-
 दं संप्रपन्नः ॥ राजविद्याराजगुह्यं पवित्रमिदमुत्तमं । प्रत्यक्षावगमं धर्मं सुसुखं कर्तुमद्य-
 यम् ॥ २॥ ॥ ॥

यप्रवक्ष्यामि कथयिष्यामि यत्र शास्त्रजनितं अनुभवसहितं ज्ञानं ज्ञात्वा मुनामीसारवधनाश्च मोक्षोपायानुशा-
 सूचितं ज्ञानगतं वैशिष्ट्यमाह राजविद्येति इदं ज्ञानं किल क्षणी राजविद्याविधानी राजाराजविद्या गुह्यानां
 गोप्यानां राजाराजगुह्यं पावनानामपि पावनी उत्तमं पवित्रं प्रत्यक्षेण सुखादिव ब्रह्मज्ञानं शक्यं धर्मादनयेत्
 धर्मं कर्तुं सुसुखं सुखं पाद्यं अविनाशिफलत्वात् अद्ययं अक्षयं फलं ॥ २॥

गी.टी
८२

अतिमुलसमपि एतज्ज्ञानेन प्राप्नुवन्नितानां ह्यश्रद्धाना इति। हे परत्तपः अस्य ज्ञानधर्मश्चैव रूपेण
लेख्यश्रद्धानाः पुत्रुषाः श्रद्धारहि ताः। तुमीसामां अप्राप्य मम लक्ष्मिमात्रमपि प्राप्य मृत्युसंसारवर्त्मनि
मृत्युयुक्तसंसारवर्त्ममार्गः नरकादिप्राप्तिवर्त्तते आवर्त्तते। ॥१॥ एवं ज्ञानकृत्या अर्जुन म

अश्रद्धानाः पुत्रुषाः धर्मश्चास्मि परत्तपा अप्राप्य मां निवर्त्तते मृत्युसंसारवर्त्मनि। ॥३॥
मया ततमिदं सर्वं जगद्व्यक्तमूर्तिना। मस्थानि सर्वभूतानि न च हैते र्ववस्थितः। ॥४॥

निमुरवीकृत्य तदेव ज्ञानमाहमयेति। इदं सर्वं जगत्त्रयकमूर्तिना इन्द्रियगोचरस्वरूपेण मया परमा
त्मा स्वरूपेण ततश्चाहं। सर्वाणि भूतानि ब्रह्मादिस्थावरा ज्ञानिमस्थानि मयि स्थितानि वपुनः अहं निर
वयवत्वात्। असौ गत्वा च तेषु सौ शेषरूपेणावस्थितः। ॥४॥

८२

असंगत्वात्तन्मम आत्मनः मस्थानित्वमपि काल्पनिकं न वेत्याहो न वेति। वपुनः मस्थानि भूतानि अतएव अ
संगत्वात्तन्मम यिच्छितानि। मे मम ऐश्वरं योगं आत्मनो याथा तपी पश्य। मम आत्मा भूतभृत् असंगोऽपि भूतानि
धारयति असंगत्वात्तन्भूतस्य भूतनावनः भूतानां उत्पादयिता। ॥५॥ श्लोकद्वयेनोक्तमर्थं दृष्टान्तेनोपपादयन्न

न च मस्थानि भूतानि पश्य मे योगमैश्वरी। भूतभृन्न च भूतस्यो ममात्मा भूतलावनः ॥५॥
यथा काशच्छित्तो नित्यो वायुः सर्वत्र गोमहात् तथार्चोऽपि भूतानि मस्थानीत्युपधा
रयामास ॥६॥

ह्यथेति। यथा महान्महत्परिमाणः सर्वत्र गोवायुः नित्यो सर्वदा आकाशोऽस्त्यतः तथा सर्वाणि भूतानि मस्थानि
मम यिच्छितानि मां न स्पृशन्ति इति उपधारय जानीहि ॥६॥ ॥७॥

ਸ ੧

ਸੀ.ਟੀ
੮੩

तदेवैसंगस्तेवयथायोगमायास्थितिहेतुत्वेतथेवसृष्टिहेतुत्वमपीत्याह।सर्वंभूतानीति।हेकोत्तियकल्पदा
येसर्वभूतानिब्रह्मादिस्थावरान्नानिमामिकांमदीयांविशुण्णात्मिकांअपरांप्रकृतिंयाज्ञिकल्यादौ।पुनश्चा

मर्चभूतानिकोत्तेयप्रकृतिंयात्रिमामिकी। कल्पक्षयेपुनश्चानिकल्यादौविष्टजाग्रदौ ॥
॥॥ प्रकृतिंघामैवष्टभ्यविष्टजामिपुनःपुनः। हृतयाममिमैकस्ममैवशीप्रकृतेर्घशाशौ ॥॥

निअहंविष्टजामि॥७॥ननुअसंगम्यानिर्विकारिणस्त्ववकथेष्टस्यादिदेवत्वमित्यपेक्षायामाहाप्रकृतिमिति
इमीहस्त्रीभूतयामिभूतसमुदायीप्रकृतेर्दशावशीअसुतीत्रीअविद्यालक्षणीविग्रहात्मिकांस्वाप्रकृतिंअव
ष्टन्यआश्रित्यपुनःपुनर्विष्टजामिउत्पादयामि॥७॥

५३

तत्र भूतया मं विषमं विदधत सन्निमित्तधर्मा धर्मसंबंधादित्यत्राहानवेति हे धर्मे जय च पुनः ता निधि
धर्मसृष्टि कृतानि कर्माणि माननिवध्नानि तेषु कर्म अशक्तं प्रपेक्षयारहितं उदासीवद्वत्समीक
र्त्वाद्यनिमानं हितं ॥ ९ ॥ तत्र भूतया मं विषजामि उदासीनमिति च विजुष्टं चातीति तद्विरोधपरिहारार्थमा
न

न च मां तानि कर्माणि निवध्नन्ति धर्मे जया उदासीनवदासीनमसक्तं तेषु कर्मसु ॥ १० ॥
मया ध्येयप्रकृतिः सूर्यते सचराचरी हेतुना तेन कौत्सेयजगद्विपरिवर्तते ॥ ११ ॥

हा हे कौत्सेय प्रकृतिः विगुणात्मिका अविद्या मया चैतन्यरूपेण अविक्रियेण अध्यक्षेण साक्षिणा सचराचरजग
द्व्ययते उत्पादयति अनेनाध्यक्षत्वेन सचराचरजगद्विपरिवर्तते पुनश्च पुनर्जायते ॥ १२ ॥

गी. १.
८४

एवंमानित्यशुद्धबुद्धमुक्तस्वभावसर्वज्ञज्ञानात्मानमपि सत्ते केचिदुरात्मानो नाद्रियत्वे इत्याह अवजानन्ती
ति मूढाः अविवेकिनः मम भूतमहेश्वरं सर्वज्ञानात्मा इति परं उक्तं सावं परमार्थं तच्च अवजानन्ती मां मानु
षी तत्र मनुष्यदेहं आश्रितं अवजानन्ति अवगणयन्ति ॥ ११ ॥ कुतो नाद्रियत्वं इत्याह मोघाशा इति यत एव मोघा

अवजानन्ति मां मूढा मां तत्र माश्रितं परं भावमजानन्ती मम भूतमहेश्वरी ॥ ११ ॥
मोघाशा मोघकर्माणां मोघज्ञाना विवेतसः शराक्षसी मां सुरं विवप्रकृतिं मोहिनीं श्रिताः ॥
॥ १२ ॥

शाः वृथा सिलाषाः परमेश्वरं अवगणयन् फलाशया कर्मणि प्रवृत्ताः अत एव फलदातुः अवगणान् मोघा
कर्माणां अत एव मोघज्ञाना विवेतसः विगतविवेकाः रक्षसां असुराणां च मोहिनी मोहकरी प्रकृतिं चलावीदे
हात्मसात् आश्रिताः मां अवजानन्ति अवगणयन्ति ॥ १२ ॥

८४

ये पुनः प्रदधानास गव रुक्मिलक्षणो मोक्षमार्गे प्रवृत्त^{ते} आद्रियत्वे इत्याह महत्मान इति हे पार्थ पुनः मह
त्मानः अद्भुत विज्ञाः देवी प्रकृतिं देवानां च सावंशमदमदया प्रह्लादिलक्षणां आश्रिताः अनन्यमनसः सति भूता
दिभूतानां आकाशादीनां आदिं प्राणिनां वा आदिं अद्ययै मां ज्ञात्वा भजन्ति ॥ १३ ॥ तेषां भजनप्रकारमाहो सत

महत्मानस्तु मां पार्थ देवी प्रकृतिमाश्रिताः सज्जनन्यमनसो ज्ञात्वा भूतादिमद्ययै ॥ १३ ॥
सततं कीर्तयन्तो मां यतंतश्च दृढव्रताः स नमस्यन्तश्च मां सत्कृत्या नित्यपुक्ता उपसते ॥ १४ ॥

तमिति ॥ मां सततं कीर्तयन्तश्च अन्यत्र यतंतः इन्द्रियनिग्रहः शमदमदया अहिंसादि धर्मे र्यतन्तश्च यती कुर्वन्तः
दृढव्रताः हृदीष्ठिरश्च वापत्यवर्तयेषां ते दृढव्रताः च पुनः मां नमस्यन्तश्च सत्कृत्या नित्यपुक्ता मां हृदये शी आत्मानं
उपासते सेवन्ते ॥ १४ ॥

गी.टी.
९५

किंवा ज्ञानेति च उच्यते अन्येऽपि ज्ञानयज्ञेन तत्तद्गवद्विषयी ज्ञानमेव यज्ञस्तेन ज्ञानयज्ञेन मां पूजयन्
नीपरित्यज्य मामेव ईश्वरं सेवन्नेतच्च ज्ञानं एकत्वेन एकमेव परं ब्रह्मेति परमार्थदर्शनेन नृपास
न आदित्यचन्द्रादिलेदेन स एव तत्तद्गवाचि शुद्धे स्थितः स एव तत्तद्गवाचि सर्वतोमुखो विश्वरूप इति तत् ॥ १२४ ॥

ज्ञानयज्ञेन वा अन्ये यजन्तो मां नृपासतो एकत्वेन पृथक्त्वेन वज्रधा विश्वतोमुखी ॥ १२५ ॥
अहं क्रतुरहं यज्ञश्च धाहं महमौषधीमंत्रोहमहमेवाजि महमग्निरहं जतम् ॥ १२६ ॥

तो मुखे वज्रप्रकारेण नृपासतो ॥ १२५ ॥ कथं त्वामेव नृपासते इत्यत्राह अहमिति क्रतुश्चोतीकर्म अहं नृयज्ञः
स्मात्तं पितृमहायज्ञादिकर्म अहं साधारणी अन्नं च धानं पितृभ्यो दीयमानं अहं अर्घ्यं प्राणिसिद्धमानं अन्नं
अहं अथवा अर्घ्यं धानं पुष्पशमनं मेघजं मंत्रं देवपितृहविर्दानं साधनभूतं आज्ञां हविरहं अग्निं हुते हविः
प्रक्षोपं च तनूपां कर्मविष्ठादिकर्म हम् ॥ १२६ ॥

वेदं सहायां प्रह्वं वलिं नृनां ताः पंच

९५

किंचपितेति। अस्मजगतः पितामाता प्राणिस्पष्टकर्मफलप्रष्टापितामहवेद्यं ज्ञातव्यं। पवित्रं^{१०}कारं^{११}अकस्मा
मयजुरेव^{१२}अहं॥ किंच गतिरिति। गतिः कर्मफलं अहं नर्त्तापोषकं प्रभुः^{१३}स्वामी॥ प्राणिनीकृताकृतस्य
साक्षात्निवासः^{१४}निवसान्नियस्मिन् प्राणिनः^{१५}सः^{१६}अतिहरः^{१७}शरणी^{१८}। सुहृत्पुत्रपुत्रपुत्रकारनिरपेक्षः^{१९}सन्तुष्टकारिः^{२०}

पितामहस्य जगतो माताधाता पितामहः^{२१}वेद्यं पवित्रं^{२२}मोक्षं^{२३}कारं^{२४}अकस्मा मयजुरेव^{२५}च॥ १॥
गतिर्लर्त्ता प्रभुः^{२६}साक्षात्निवासः^{२७}शरणी^{२८}सुहृत् प्रभवः^{२९}प्रलयस्थानी^{३०}निधानी^{३१}बीजमययी^{३२}॥

प्रभवः^{३३}उत्पत्तिः^{३४}जगतः^{३५}प्रलीयतेयस्मिन् विश्वमिति प्रलयः^{३६}तिष्ठत्यस्मिन्निति स्थानं^{३७}निधानी^{३८}निक्षेपः^{३९}कालः^{४०}
तरोपनोर्ग्यं प्राणिनी प्ररोहकारणी^{४१}प्ररोहधर्मिणी^{४२}अद्यययावत्संसारनावित्वात्रा^{४३}अद्ययं बीजमित्यर्थः॥

॥ १॥

॥ २॥

गी.टी.
८६

किंवत्तपाम्यहमिति॥ अहं आदित्यो भूवा कोऽपि दुर्बलोऽस्मि सिद्धतामिहैव देवर्षेण कृतजामिहैवर्षेण कृतजामि
पुनरहं निम्मासैः केऽपि नृशमिहैवर्षेण निगृह्णामि मासवत्पृथगेन प्रावृषिकेऽपि नृशमिहैवर्षेण कृतजामि
अमृतं देवानामहं मृत्युमर्त्यानामहं सरविद्यमानं असर्वविद्यमानं अथवासकारणी असत्कार्यं अहं॥ १८॥
ये पूर्वोक्तेर्निवृत्तिप्रकारैरेकवृष्टयत्कादिविज्ञानैर्यज्ञैर्मासु पासतोते यथा विज्ञानैर्मासैव प्राप्नुवन्ति ये तु

तप्राप्त्यहं देवर्षेण निगृह्णाम्यहं कृतजामिहैव अमृतं वैवमृत्युश्च सदसच्चोहमर्जुना॥ १९॥ त्रैवि
द्यामं सोमपाः पूतपापा यज्ञैरिष्टा अर्जतिं प्रार्थयन्तो ते पुण्यमासाद्य सुरेन्द्रलोकमश्नीति दि
वादि विदेवभोगान्॥ २०॥

नरं जाः कामकामास्ते सारमेवावर्तन्त इत्याह त्रैविद्या इति त्रयीधर्मं केवलवैदिकं कर्म आश्रितं त्रैवि
द्या सोमपा सोमपायिनः पूतपापाः शुद्धकिल्बिषाः तेनैव सोमपानेन शुद्धकिल्बिषाः यज्ञैरभिष्टोमादिनिर्ममैव
धादि रूपिणी इष्टा पूजयित्वा स्वर्गगमनं प्रार्थयन्तो ते च पुण्यपुण्यफले सुरेन्द्रलोकां शतक्रतोः स्थानं प्राप्स्यस्य
प्राप्य दिवि स्वर्गे दिव्यान् अत्राकृतान् भोगान् अश्नीजन्ते॥ २०॥

८६

किंच ते तमिति ते सोमपाऽतं विशाले चर्जलोकं पुष्का पुण्ये क्षीणे मर्त्यलोके विशान्ति एव यथेक प्रकारेण त्र
यी धर्मं केवले वैदिकं कर्म अत्र प्रपन्नाः आश्रिताः कामकामाऽकामाश्च कामस्य तद्वृत्तिकामकामाः गतागतौ
गमनागमनी लसन्तौ न च धातुमोक्षे लसन्त इत्यर्थः ॥ २१ ॥ शये पुनर्निष्कामाऽसम्यग्दर्शिनो मत्सदाश्च

ते ते पुष्काश्चर्जलोकं विशाले क्षीणे पुण्ये मर्त्यलोके विशान्ति एव त्रयी धर्मं मन्त्रप्रपन्ना गतागतं का
मकामालसन्तौ ॥ २१ ॥ ये जनाऽपर्युपासन्ते तेषां नित्यानि युक्तानि योगक्षेमं वहाम्यहम् ॥ २२ ॥
अनन्याश्चित्तयेतो मां

कृतार्था भवन्तीत्याहो अनन्या इति ये जनाऽअनन्याः अष्टययूताऽपरिदेव नारायणी आत्मत्वेन गताऽसन्तऽमां
चित्तयन्तऽपर्युपासन्ते अहं तेषां परमार्थदर्शिनो सततानि योगिनी योगक्षेमं योगः अप्राप्तं प्रापणीक्षेम
स इह लक्षणम् ॥ तदुक्तं ब्रह्मसूत्रे ॥ २२ ॥ न गवद्भीता यादीका
प्रापयामि २१ ॥

गी.टी. ननु अन्या अपि देवतास्त्वमेव त्वद्व्यतिरेकेण वस्त्वन्तरात्तावाश्रयतस्तेषां भक्तास्त्वमेव तज्जज्ञ इति कथं गत
६७ गते लसन्ने इत्याशी कथं न गवश्च जने समाने पि अज्ञानं कृतं तेषां गता गतामित्याह येष्यन्तेति हे को त्वेयं येथन्य
देवता सक्ताः अन्यदेवतासु सक्ताः ते अन्यदेवता सक्ताः अद्वया आद्विक्य बुद्ध्या युक्ता यजन्ते अविधि पूर्वकी म
सु

येषां न्यदेवता सक्ता यजन्ते अद्वया द्विताः ते पि मामेव को त्वेयं यजन्त्यविधि पूर्वकं ॥२३॥
अहं हि सर्वज्ञानी शोक्ता च प्रभुरेव चाननु मामसि जानन्ति तत्वेना तं अवदन्ति ॥२४॥

मेव यजन्तो अहमेव सर्वा देवता इति न जानन्ति ॥२३॥ कथं पुनरन्यदेवता भक्ता अज्ञान पूर्वकी यजन्त इत्यत्र हे व
माहा अहं हीति हि यस्मात् अहं सर्वज्ञानी शोक्तानां स्मार्त्तानी देवता अहमेव कोक्ता च पुनर्यज्ञानी प्रभु
स्वामी अहं पुनरुते मां तत्वेन याथा त्मेन जानन्ति अतश्कारणात् अज्ञान पूर्वकं मिथ्यायाग फलात् व्यववर्त्तेते ॥

येथम्देवता। नक्तोऽस्येवमपि यागाफलं अवर्षेतावीत्याह याज्ञीति। देवव्रताः देवेषु नियमस्तत्क्रयादिव्रत
 पुक्ता देवाश्च याज्ञिप्राप्नुवन्ति। पितृव्रताः आद्यादिक्रियापराः पितृभक्ताः पितृन् अभिधात्वा दीन्या याज्ञिप्राप्नुव
 न्ति। भूतेज्याः भूतानां विनायकमात्रगाणस्तस्मादीनां पूजकाः तानि भूतानि याज्ञिप्राप्नुवन्ति। मद्याजिनो मश्रुक्ताः

याज्ञिदेवव्रता देवान् पितृन् याज्ञिपितृव्रताः। भूतानि याज्ञिभूतेज्या याज्ञिमद्याजिनोऽपि मी।
 ॥२५॥ पञ्चपुष्पीफलं तोयं येनैतत्क्रयाप्रयच्छति तद्देहं भक्त्युपहतमश्नामि प्रयतात्मनः ॥२६॥

बुल्येपि आयासेमां परमानन्दं रूपं याज्ञिप्राप्नुवन्ति ॥२५॥ न केवलं मश्रुक्तानां अनाहृत्तिलक्षणमनन्तं फलं किं
 तु सुरवारधनश्चाहं कथमित्याह एवमिति। यः मे महीपत्रे पुष्पीफलं तोयं भक्त्या प्रयच्छति अहं तत्पत्रादि
 कं सर्वं भक्त्युपहतं न किञ्चिद्दुःखं कुरुष्वेति तं प्रयतात्मनः शुद्धबुद्धेरशामिष्टं प्राप्नुमि ॥२६॥

गी० टी०
८८

यत्र एवं अतः सर्वमदर्शनी कुर्वित्पाह्नायदिति हे को त्रेययत्करो धियत्र आचरसि तच्च त्रिपाथी असह्यवर्जं य
दप्राप्तिमुद्योयत्र जुहोषि हवने करोषि श्रोतेस्मान्निवायत्र ब्राह्मणेभ्यो हिरण्यादिकं ददासि यत्र पश्यसि
यत्र तपश्चरसि तत्र मयि समर्पणी कुरु ॥ २७ ॥ एवं कुर्वतो यत्र फले भवति तदा ह्यशुभाशुभेति एवं मयि समा

यत्करोषि यदप्राप्सि यजुहोषि ददासि यत्र पश्यसि को त्रेययत्कुरु उद्यमदर्पणी ॥ २७ ॥
शुभाशुभफलैरेवं मोक्षसं कर्मवर्धनेनैव सन्यासयोगयुक्तात्मा विमुक्तो भवति ॥ २८ ॥

पुण्यं कुर्वन् शुभाशुभेऽफलेऽसुखेऽस्वप्नेऽकर्मलक्षणेऽवैधनेर्माक्षसे । अयं कर्मयोगः मयि कर्मसम
र्पणात् सन्यासकर्तृत्वाच्च योगात् तेन सन्यासयोगेन युक्तात् तत्र कारणं सन्न कर्मवर्धनेर्ज्ञानेनैव मुक्तं पतिते
शरीरेर्मात्रेणैव सिद्ध्यति ॥ २८ ॥

८८

तद्विरागद्वेषवाञ्छनवाञ्छयतोत्तकान् अनुयुक्तासिनेतरानित्यत्राहासमोहमिति। अहं सर्वज्ञतेषु च न कान्
लक्ष्मणसमं तुल्यं मे मम परकीयो न द्वेष्टाश्च कथो न प्रियः यथाग्निरग्निमान् रदितः समो यमुपसर्पति शीत
मपनयति नेतरेषां तथा अहं न जतः अनुयुक्तामिनेतरान् अनुयुनयेमं स जन्ति ते मयि च नावत एव वर्तन्ते न मे

समो हं सर्वज्ञतेषु न मे द्वेष्टोऽस्मि न प्रियः येन जन्ति नृमांस्तस्यामयिते तेषु वाद्यं हं॥२९॥
अपि चेत्सुदुराचारो न जन्ते मामनन्यत्वात् साधुरेव समश्च यः स यथावदिति हि सः॥३०॥

मम रागानि मित्राणि तेषु अहं च नावत एव वर्तनेतरेषु न तत्र मम रागद्वेषौ॥३१॥ अनन्यत्वात् केर्मन् हा त्म्यदर्शयति।
अपि चेत्सुदुराचारो अनन्यत्वात् न जन्ते मसाधुरेव मीतव्यः। हियस्मात्सम्यथावसितः सम्यक् निश्च
यं कृतवान्॥ ॥३०॥ ॥३१॥

पवित्री ३

गी.टी
८८

ननु कथं समीचीनाद्यवसायमात्रेण दुराचारः साधुर्भवति तत्राह द्विप्रमितिः द्विप्रशोषी धर्मात्मा धर्मचित्तो
सवति शश्वन्नित्यं शास्त्रिणं पशुमनिगच्छति हे कोत्तेय प्रतिजानीहि एतत्परं तव शृणु मरुत्कः मयि समर्पि
तानं प्रणश्यति नाशं न प्राप्नोति ॥३१॥ मरुत्कः करोतीत्यत्र किं चित्रं यतो मरुत्कः दुष्कुलानपि न अधिकारि
त्मा १

द्विप्रं सवति धर्मात्मा शश्वत्तां निगच्छति कोत्तेय प्रतिजानीहि न मे मरुत्कः प्रणश्यति ॥३१॥
मां हि पार्थ द्युपाश्रित्य ये पि सुष्ठु पापयेन यः श्रियो वैश्यास्तथा शूद्रास्त्रिपियात्रिपरीगतिं ॥३२॥

णापि सीसारान्मोचयतीत्याह ॥ मां हीति ॥ हियस्मात्तदे पार्थ ये पि श्रियः वैश्यास्तथा शूद्राः पापयेन यः पाप
त्मानं सुष्ठु ते पि मां द्युपाश्रित्य मां चाधारेण हीत्वा परीं प्रहृष्टांगतिं यांति ॥
॥३२॥

८८

असुरं सुखवर्जितं ३

यदाएवमुक्त्वाअनधिकारिणोपिमरुक्ताः परांगतिंगच्छन्ति तत्र सदावाराः सत्कुलाश्च परांगतिं याच्छीति किंवा
कथमित्याह किंपुनरिति ये पुण्याः अपापयो नयः ४ ब्राह्मणाः ४ तथा नृकाराजर्षयः ४ त्रिव्यवरा ४ तेषां किंपुनर्वा
कथ्यो अतो नित्यं द्वाणसंयुतं ईमं लोकीं पुत्रधार्थसाधनं दुर्लभं मनुष्यवैलक्ष्यामां सजस्रमशेषां कुरु ॥ ३३ ॥

किंपुनर्ब्राह्मणाः पुण्या नृकाराजर्षयश्च ॥ अनित्यं सुखं लोकमिमं प्राप्य सजस्रमां ॥ ३३ ॥
मन्मना सवमरुक्ता मद्याजीमानमरुक्ता मामेवैषसि युक्ता वमात्मानं मत्परायणः ॥ ३४ ॥

इति श्रीमद्भगवद्गीतासूपनिषत्सु नवमोऽध्यायः ॥

राजविद्यातलुनेनाम

किंप्रकारेदर्शयन्नुपसंहरति मन्मना इति मन्मना मच्चित्तो सवमरुक्ता मयि सक्तिमात्रं नवमद्याजी मद्यजनश
लो सवामानमरुक्ता मामेवैषसि युक्ता समाधिं कृत्वा मत्परायणः मदेकशरणः मां परमात्मसु
परिपश्यति ३४ ॥ ॥ नवमोऽध्यायः ॥

तौ स्नानभावात् ३

गी.टी.
१००

सप्तमादिसिद्धिरभ्यायेत्तजनीयं परमेश्वरस्य च रूपं निरूपितं रसोऽहमस्तु को त्रेय इत्यादिना नवमेव अहं कुरु रदं
यज्ञ इत्यादिना अथायद्येन तद्विभूतयः संक्षेपतः उक्ताः अथेदानीं दशमेनाएव विभूतीः प्रपञ्चयिष्यन्त्येषु येषु च
तावेषु चिंत्यो सितगवात्रं सगवतस्त्वं च पूर्वं निरूपितमपि दुर्घिज्ञेयत्वात् सत्त्वात्तुर्कपया तदपि निरूपयति नृयप
वेति हेमहावाहो नृय एव च पुनरेवमेव परमपरमात्मनश्च रूपप्रकाशकं च चक्षुःवाक्पंशृणुयन् अहं ते उभयं प्रीय

श्रीगवात्रुवाचा ॥ नृय एव महावाहो शृणु मे परमं वक्ष्याय त्वेहं प्रीयमाणाय वक्ष्यामि हितकाम्यया
॥१॥ नमो विदुः सुरगणा प्रसवन्न महर्षयः ॥ अहमो दिहि देवानां महर्षीणां च सर्वशः ॥ ॥१॥

माणाय मध्वनात्पीतिं प्राप्नुवते हितकाम्यया वक्ष्यामि उक्तस्यापि परमेश्वरतत्त्वस्य पुनर्ध्वने दुर्घिज्ञेयत्वे हेतु
माह ॥१॥ नम इति ॥ मे मम प्रसवन्नं प्रसावं प्रभुशक्तित्वं शरीरं उत्पत्तिं वा सुरगणा न विदुः महर्षयो नृयादयोन
विदुः हियस्मात् अहं सर्वशः सर्वप्रकारे देवानां महर्षीणां च आदिः कारणी उत्पत्त्यादि हेतुः ॥१॥

१००

विद्या

एवैभूतात्मज्ञानिकारणमाहायोमामिति। यश्चां अजं अनादिं च पुनः लोकमहेश्वरं त्रीपावर्त्तं सारित
त्कारणीं नूलाभूलाद्द्वय रहितं मीवेति समेत्येषु असंमूढः संमोहवर्जितः सर्वपापैः पुद्भिर्पूर्वा बुद्धि कृतः
प्रमुच्यते ॥ ३॥ सर्वलोकमहेश्वरत्वे कारणमाहा बुद्धिरिति बुद्धिः अत्र श्रुत्वा सत्त्वाद्यर्थप्रकाशनसाम

रण

यो मामजमनादिं च वेतिलोकमहेश्वरी असंमूढः समेत्येषु सर्वपापैः प्रमुच्यते ॥ ३॥ ॥
बुद्धिर्ज्ञानमसंमोहः क्षमा सत्यं दमः शमः श्रुर्वेदुःखं तनोला वोलनयं चालयमेव वा ॥ ४॥

यं ज्ञानं आत्मादिपदार्थानामेव बोधः प्राप्तेषु वेदेषु विषयेषु विवेकपूर्विका प्रवृत्तिर्विषयसंमोहः आकुप्य
यताडितस्य अविश्रुतविज्ञता ह्यमा। यथा श्रुतस्य दृष्टस्य परबोधनार्थं उच्चार्यमाणी वचनं। बोधं द्वियनियते
दमः अत्र करणस्य नियतः विनालादः सुखी। विज्ञपरितापो दुःखी। तव ज्ञत्यतिः अत्रुत्यतिः अनावः त्रसंनय
त्रासाभावः अत्र सत्यं ॥ ४॥

शमः ॥ २

गी.टी.
१०१

किंच अहिंसेति प्राणिनामपीडनं अहिंसा । सर्वप्राणिषु तुल्यवित्तता समता । संतोषस्तृष्टिः । इंद्रियसं-
यमनपूर्वकं शरीरपीडनं तपःशय्याशक्तिपात्रेन्द्रियावितरणी दानी धर्मनिमित्ता कीर्तिर्यशः अधर्म-
निमित्ता अकीर्तिरयशः यथोक्तो बुद्ध्यादयो ज्ञावाः प्राणिनां च कर्मांशुरूपेण मत्त एव अनेक प्रकारा-

अहिंसा समता तुष्टिश्च पोदानी यशो यशः सवच्चिन्ता वास्तूतानी मत्त एव एतथ विधाः ॥
महर्षयः सप्तपूर्वचत्वारो मनवश्चथा । मज्ञावा मानसा जाता येष्वा लोकाः इमाः प्रजाः ॥

सवच्चि ॥ ५ ॥ किंच महर्षय इति । पूर्वैः अतीतकाले सवाः सप्तष्टयादयो महर्षयः तथा सावर्ण्य इति प्रसिद्धा-
श्चत्वारो मनवश्चेते सद्यैकादशतज्ञावाः मच्चिन्ता वैश्वसामर्थ्ययुक्ता मनसैव तुल्यादिता मानसा जाताः
तुल्यज्ञायेष्वा एकादशानी लोकाः सर्जः इमाः स्थावरजैगमनूपाः ॥

॥ ६ ॥

॥ १०१ ॥

यथोक्तविभूत्यादितत्त्वज्ञानस्य फलमाह ॥ एतामिति यः मम एतां विभूतिं विस्तारयोगी च योगी सर्वज्ञत्वेन
गच्छत्यतो अथ वा योगी ऐश्वर्यं सामर्थ्यं तत्त्वतः याथात्म्येन वेत्ति सोऽविकीर्णेन अप्रचलितेन योगेन सम्यक्
नेन स्थेयं रूपेण युज्यते सर्वधर्मेण शयाना ॥ ७ ॥ अविकीर्णयोगश्च रूपं दृश्यते न यथा ज्ञानेन तवति

एतां विभूतिं योगी च मम ये वेत्ति तत्त्वतः सोऽविकीर्णेन योगेन युज्यते नात्र संशयः ॥
अहं सर्वं प्रपन्नो भूत्वा सर्वं प्रवर्तते इति मत्वा स जन्मे मां बुधा तावत्समाधितः ॥ ८ ॥

तत्र प्रकारमाह अहमिति अहं परं ब्रह्म सर्वं जगत् प्रपन्नो सर्वं जगत् स्थितिनाशकर्म फलोपभोगश्च
मत्त एव प्रवर्तते इति एवमत्वा बुधाः अवगततत्त्वाः सा वः परमार्थतत्त्वास्ति निवेशनेन युक्ता मां स
जन्ते ॥ ७ ॥ ॥ ८ ॥

गी.टी
१०२

प्रीतिपूर्वकी न जन प्रकारमाहो मच्चिन्ता इति मयि परमेश्वरे चेत्तोयेषां ते मयि विज्ञाः मयि उपसीदन्तेन्द्रिय प्रा-
माः मद्गत प्राणाः मद्गतेन्द्रियाः अथ वामद्गत जीवनाः परस्पर अन्योन्य बोधयन्त्रः अवगणयन्तं मौज्ञानवलवी-
र्यादिविशिष्टं कथयन्त्रः। नुष्टाक्षिपरितोषेन प्रयात्तिरमयन्ति च प्राप्नुवन्ति॥९॥स्व

मच्चिन्ता मद्गत प्राणा बोधयन्त्रः परस्परं कथयन्त्रश्च मं नित्यं नुष्टाक्षिचरमच्चिन्ता॥९॥
तेषां सतत युक्तानां न जन्ती प्रीतिपूर्वकी ददामि बुद्धि योगी तेन मामुपयात्ति॥९॥

न जन्ता मद्देसम्यक्ज्ञाने ददामीत्याह तेषां मिति तेषां सतत युक्तानां नित्यानि युक्तानां प्रीतिपूर्वकी न जन्ती
बुद्धि योगी मत्तत्त्वविषयं सम्यक्ज्ञाने बुद्धि स्या योगः सैव धृते बुद्धिये प्राददामि येन बुद्धियोगेन सम्य-
क्दर्शनं लक्षणेन ते मां परमेश्वरं आत्मने उपयात्ति प्रपद्यन्ते॥

मानं

॥१०॥

॥१०॥ १०२

सगवत्प्राप्तिप्रतिबोधकस्याज्ञानस्य विनाशानुबुद्धियोगदाने हेतुं वदन्न तस्य बुद्धियोगस्य फलसक
लसंसारवीजमज्ञानविनाशायामीत्याहोतेषामिति अनुकूपार्थं किं च नुनाम श्रेय
स्यात् इति दया हेतोः आत्मना वस्तु आत्मनोऽज्ञावोत्तरेण तस्मिन्नेव स्थितं सत्त्वाच्चतानित्यप्रवृ

तेषामैवात्रुकीपार्थमहमज्ञानजत्तमधीनाशयाम्यात्मना वस्थो ज्ञानदीपेन जायता ॥
॥ अर्जुन उवाच ॥ परं ब्रह्म परं धाम पवित्रं परमं न वाचा पुत्रुषींश शब्दे दिव्यं मां दिदेव मे जी
विषु ॥ १२ ॥ ॥ ॥ ॥

त्रैकाग्रध्यानजनितसम्यग्दर्शनेन नास्त्वज्ञानदीपेन विवेकप्रत्ययरूपेण अज्ञानजीविविवेकतो जाते
मिथ्याप्रत्ययलक्षणीतमो मोही धकारेनाशयामी ॥ १३ ॥ यथोक्तं सगवतो विभूतिं योगीश्रुत्वा विस्मरेण जि
ज्ञासुरर्जुन उवाच ॥ परं ब्रह्म ते जानवान् परं ब्रह्म परं धाम परं तेजः परमं पवित्रं पादने परमं उत्कृष्टं शाश्वतं नि
त्यं दिव्यं दिव्यं आदिदेव सर्वभूतानां आदिभूतं विभुं वै न वदुर्ह्यहम् ॥ १४ ॥

गी.टी
१०३

किंवा आकुरिति सर्वेऽस्यः महर्षयः वशिष्ठादयः तथा देवर्षिर्नीरदादयः असितदेवलोद्यासः
त्वी आहुः स्वयं नृपयै त्वमेव मे मह्यं वीषि ॥ १३ ॥ अतो मम हृदानी त्वदैश्वर्ये ॥ असौ तावता निवृ
त्तेत्याहो सर्वमिति हे केशव यत्त्वं मां प्रति वदसि एतत् सर्वं त्वया कृषि सि श्रययोक्तं तत्र अतः सत्यमि

आहुः स्वाश्रयः सर्वे देवर्षिर्नीरदादयः ॥ असितो देवलोद्यासः स्वयं वै ववीषि मे ॥ १३ ॥
सर्वमेतत् त्वमेव मनोयन्मां वदसि केशवानहिते स गवश्च किं विदुर्देवानंदानवा ॥ १४ ॥
ध्वयमेवात्मनात्मानं वेत्तु त्वं पुत्रोत्तम ॥ भूतनावनभूते स देवदेव जगत्पते ॥ १५ ॥

तिमन्यो हि यस्मात्तद्देस गवश्च ते तव त्वं किं प्रादुर्जीव देवदानवानां विदुः क्षणानि ॥ १४ ॥ किं तर्हि श्रयमे
वेति हे पुत्रोत्तम हे भूतनावनभूतानि भावयतीति भूतनावनभूतेश देवदेव जगत्पते त्वं आत्मना आ
त्मानं निरतिशयज्ञानेश्वर्यं वलादिशक्तिमत्त्वं स्वयमेव वेत्त्यजानासि ॥ १५ ॥

१०३

यस्मात्तत्रवानिचकिंत्वमेववेसिनदेवादयस्तस्माद्वक्तुमर्हसीत्याह। वक्तुमिति। हियस्मात्तत्रादिद्याऽत्रलो-
किकाऽत्रात्मविभूतयश्चकीयमाहात्म्यविस्तारश्चशेषेणसाकल्येनवक्तुमर्हसीत्यानिर्दिष्टमिति। त्वेवमा-
त्रलोकाश्च। व्याप्यतिष्ठसि॥१॥ हाकथनप्रयोजनं दर्शयन्नकथनमेवप्रार्थयन्ने। कथमिति। हेयोगिन्। अहंत्वांसदा
परिचित्तयन्नकथंविधांकथंजानीयांहेनगावन्नमयाकेषुकेषुनावेषुपदायेषुविद्योसिध्येयोसि॥१॥ तदे-

वक्तुमर्हस्यशेषेणदिद्याह्यात्मविभूतयश्चायानिर्दिष्टमिति। त्वेवमात्रलोकाश्च। व्याप्यतिष्ठसि॥१॥
कथंविद्यामहंयोगिन्। त्वं सदापरिचित्तयन्नेकेषुकेषुनावेषुविद्योसिन्नगावन्नमया॥१॥
विस्तरेणात्मनोयोगीविभूतिंचजनार्दनोभूयःकथयतद्विदिष्टएवते। नास्मिमेमृतम्॥१॥

वैवर्हिमुखेपिचित्तेतत्रतत्रविभूतिनेदेनत्वांचित्येवयथानवेत्तथाविस्तरेणकथयेत्याहविस्तरेणेति। हेजना-
र्दनभूयः। पुनरपिआत्मनोयोगी। ऐश्वर्यंसामर्थ्यंध्येयपदानांविस्तारंकथय। हियस्मात्तमेममत्वन्मुखनिःसृत-
वाक्यामृतंश्चएवतस्मिन्निस्सि॥१॥

गी.टी.
१०४

एवंप्रार्थितः सन्न श्रीनगवाचुवाच ॥ हंत त इति ॥ हे कुतुब्रेष्ठ हन्त इदानीं ते दिव्या दिविसवाध दिव्याः आत्मविभू-
तयः आत्मनो मम मादात्म्यविस्माराः प्राधान्यतः कथयिष्यामि ॥ मे मम विस्वरस्य अज्ञानास्त्रि ॥ एतत्र पूर्वमे-
श्वरैरूपैक कथयति अहमिति ॥ हे गुडाकेशः सर्वभूताशयः सर्वेषां भूतानां अन्नं हृदि स्थितं आत्मा जीवात्मा

॥ ॥ श्रीनगवाचुवाच ॥ हन्त ते कथयिष्यामि दिव्या आत्मा विभूतयः प्राधान्यतः कुतुब्रे-
ष्ठनास्त्र्यं तो विस्वरस्य मे ॥ १॥ अहमोत्मा गुडाकेशः सर्वभूताशयः स्थितः अहमो दिश्वमर्थी
च भूतानां मन्त्र एव च ॥ २॥ आदित्यानां मंदं विष्णुर्ज्योतिषां रविरं शुभानां मरीचिर्मनुजानां मंस्मि
नक्षत्राणामं दं शशी ॥ ३॥

अहं च पुनः भूतानां आदि मध्यं अन्न एव च ॥ २० ॥ इदानीं अथाय समाप्ते ध्विभूतीः कथयति आदित्यानां मि-
ति आदित्यानीं द्वादशादित्यानां मध्ये विष्णुनामा आदित्यो ह्यज्योतिषी प्रकाशयित्वा एतन्मध्ये श्रीशुभानुरश्मि-
वाश्च रविरहं मनुजानां एकेन पंचाशद्वाहना मध्ये मरीचिनामा वायुरहं नक्षत्राणामं दं शशी चंद्रमा अहं ॥ २१ ॥ १०४

वेदानामिति वेदानी चतुर्णां त्रयं नुःसामाथर्वणं मध्ये सामवेदोऽस्मि देवानां इन्द्रादीनां मध्ये वासवः इन्द्रोऽहं इन्द्रि
याणां एकादशानां चतुश्च वणाघ्राणरसनवक्त्रं पाणिपादपादपञ्चमनसां मध्ये मनः अहो भूतानां मध्ये चेतनास
र्वदा अनिच्छा बुद्धिरहं ॥२२॥ तुद्राणामिति चतुर्णां एकादशानां मध्ये शंकरनामां तुद्रोऽहो यक्षरक्षसां म

वेदानां सामवेदोऽस्मि देवानां मस्मि वासवः इन्द्रियाणां मनश्चोऽस्मि भूतानां मस्मि चेतना ॥२२॥
तुद्राणां शंकरश्चोऽस्मि विज्ञेशो यक्षरक्षसां वसूनां पावकश्चोऽस्मि मेरुः शिखरिणामहं ॥२३॥
पुरोधसां चतुर्वर्ग्योऽस्मि विद्धि पार्थ वृहस्पतिं सेनानीनामहं स्कन्दः सरसामस्मि सागरः ॥२४॥

॥७॥

॥७॥

॥७॥

ध्ये विज्ञेशः धनदोऽहं चतुर्णां वसूनां त्रिष्टानी मध्ये पावकनामा चतुर्णां शिखरिणां कुलाचलानी मध्ये मेरुरहं ॥२३॥
हे पार्थ चतुर्णां पुरोहितानां मध्ये मध्ये वृहस्पतिं विद्धि सेनानीनां मध्ये स्कन्दोऽहं सरसां जलाशयानी मध्ये सागरो
हम् ॥२४॥

॥२४॥

॥७॥

ग्री.टी

१०५

गी.टी १०५ महर्षीणां वसिष्ठादीनां मध्ये भृशुनामामहर्षिरहो गिरांपदानां मध्ये एकां अक्षरं चकारोहो यज्ञानां श्रोतस्मार्तानां मध्ये जपयज्ञः जप एव यज्ञः अहो स्थावराणां मध्ये हिमावलोहो ॥ २॥ सद्यश्चक्षुषाणां मध्ये अश्वत्थः अहो वपुना देवर्षीणां मध्ये देवा एव त्रापित्वं प्राप्तं मंत्रद्वष्टारो ये ते देवर्षयः तेषां देवर्षीणां मध्ये नारदनामा देवर्षिरहो गीर्धर्वाणीहाहाहू हू प्रभृतीनां मध्ये विवरथनामा गीर्धर्वाहो सिद्धाजन्मना एव धर्मज्ञानवेराज्ञेश्वर्यातिशये प्राप्तास्तेषां सिद्धानां मध्ये कपि

महर्षीणां नृपुंरुहं गिराम् स्मै कर्मक्षरैः । यज्ञानां जपयज्ञोऽस्मि स्थावराणां हिमालयः ॥ २५ ॥
 श्वत्थः सर्ववृक्षाणां देवर्षीणां च नारदः । गन्धर्वाणां विवरथः सिद्धानां कपिलो मुनिश्च ॥ २६ ॥
 प्रवसमंश्चानां विद्धि माममृतो रुवीरे रावतीर्गजेन्द्राणां नराणां च नराधिपः ॥ २७ ॥ आयुधानां
 मंहवर्जं धेनूनां स्मै कामधुक् । प्रजनश्चास्मि कन्दर्पः सर्पाणामस्मै वासुकिः ॥ २८ ॥

लनामासुनिरहं॥२६॥अश्वानांमध्येअमृतोऽश्वेअमृतायंक्षीरोदधिमथनोऽमृतंनृचेऽश्वसंमांविद्धिगजेन्द्राणामध्येरे
रावतंशरवत्याअपत्येविद्धिनराणांउजुषाणांमध्येनराधिराजानंमांविद्धि॥२७॥आयुधानांमध्येवज्रमदीधेह
नांमध्येकामधुक्कामध्येनुरहम्राचयुनःप्रजनःप्रजनयिताकन्दर्पोऽहंसर्पाणांमध्येवासुकिरहं॥२८॥ १०५

204

च पुनः नागानां मध्ये अनन्तौ दौ यादसां अद्देवतानां मध्ये वरुणो हं। वपुनः पितृणां कश्यपाहनादीनां मध्ये अर्यमा अहं॥
 सैयमती सैयमैकुर्वती मध्ये सैयमो हं॥ २७॥ वपुनः देत्यानां मध्ये प्रजादौ हं। कलयतां विशाकुर्वतां कालो हं। वपुनः मृगा
 णां मध्ये मृगेन्द्रः सिंहो हं। वपुनः पक्षिणां मध्ये वै न ते यो गरुडो हं॥ २८॥ पवतां पावयितृ णी वेगवतां मध्ये पव

वपुनः २

सैयमाह

॥ अनन्तश्चास्मि नागानां वरुणो यादसामै हं। पितृणामैर्यमाचास्मि यमसैयमतामै हं॥ २७॥
 प्रजादश्चास्मि देत्यानां कालः कलयतामै हं। मृगाणां च मृगेन्द्रो हं। वै न ते यश्च पक्षिणो॥ २८॥
 पवनश्च पवतामैस्मि रामश्च शश्वत्पृतामै हं। मकरश्चास्मि श्रोतसामैस्मि जाह्नवी॥ २९॥
 सर्गाणां मादिरत्नमध्यं वैवाहमर्जुना अध्यात्मविद्याविद्यानां वादः प्रवदतामै हं॥ ३०॥ ॥ ३१॥

नो वायुरहं। शश्वत्पृतां मध्ये रामो दाशरथिरहं। वपुनः रुषाणां मध्ये मकरो हं। श्रोतसां नदीनां मध्ये गंगा हं॥ ३०॥ हि अ
 र्जुनसर्जाणां सृष्टीनां आदिरत्नमध्यं उत्पत्तिनाशस्थितयश्च ह्यहो विद्यानां मध्ये अध्यात्मविद्याः ह्यहं। प्रवदतां प्रवचना
 नां कथानां मध्ये वादजल्पवितण्डानां मध्ये वादोऽहं। वीतरागकथावादश्च विजिगीषुकथाजल्पश्च जल्प एव च पदसंज्ञा
 नाहीनो वितण्डा॥ ३०॥

नयनीलावतस्य नयनद्वन्द्वो कर्मभानयः वरुणी सिद्धिमुपयति.

गी.टी. १०६ अक्षराणां वर्षीनो मध्ये अकारोऽहं व पुनः सा मासिकस्य समाससमुदायस्य द्वन्द्वे द्वौ अक्षयः अक्षौ ॥ कालक्षणादिपर
मेश्वरो वा अहमेव विश्वतो मुखः चतुर्मुखो धाता ब्रह्मा अहौ ॥ ३२ ॥ चतुर्नः सर्वहरो मृत्युरहो मृत्युर्दिविधः धनादिहरः प्राणहर
असर्वहरः धनप्राणहरश्च द्विविधोऽहो व पुनः न विषयतां नाविकल्पनानां तुल्यार्थप्राप्तियोग्यानां तुल्यबोदयः तत्प्राप्तिरहो ना

अक्षराणामैकारोमिद्वन्द्वसामामिकश्चोअहमेवाक्षयःकालोधाताहैविश्वतोमुखः॥२२॥
मृत्युःसर्वहरश्चाहमेववश्वविष्यतीकीर्त्तिश्चैर्वाङ्मनोराणामृतिर्मोधाष्टिद्वन्द्वमा॥२३॥
बृहत्सामंतथासान्नागायत्रीबृहत्सामैहोमासानामार्जशीषोहमृद्वनीकुसुमाकरः॥२४॥

राणांमध्ये कीर्तिः श्रीर्घत्सवरस्वतीति अज्जमाः तथा स्मृतिः मेधाधृतिः क्षमाः । हीयासां आसामत्रेणापिनरा आत्मानैकता
र्थमन्यन्ते ॥ ३३ ॥ तथा सासां मध्ये ह ह सा मा ही ह न्द सां मध्ये गायत्री छन्दो ही मा सानी मध्ये मार्जशीर्षे । ही सान्नी मध्ये
कुमुमाकरोः ही ॥ ३४ ॥ जगत्प्रीयया टीका समा प्रमजु मोति ॥

205

बल यतां बलकर्त्तृणां मध्ये दूतमहं । ते जस्मिनां प्रभूतानां तेजः प्रभावोऽहं । जेहृणां जयोस्मि । द्यवसायिनां उद्यमवतां उद्य
मो हीमत्ववतां सात्विकानां सत्वमहं । ३३ ॥ वृष्णीनां वृष्णि कुलोत्पन्नानां मध्ये वासुदेवः अहं । पांडवानां युधिष्ठिरादीनां म
ध्ये धनञ्जयोर्जुनोऽहं । मुनीनां मध्ये व्यासः वेदव्यासोऽहं । कवीनां मध्ये उशनाशुक्राचार्यः कविरहं ॥ ३४ ॥ दमयतां दमयितृ

दूतैश्च लयतामस्मि ते जस्मि जस्मिनामहं । जयोस्मि द्यवसायोस्मि सर्वे सत्ववतामहम् ॥ ३५ ॥ ३६ ॥
वृष्णीनां वासुदेवोस्मि पाण्डवानां धनंजयः । मुनीनामहं ध्यासः कवीनां उशनाशुक्राचार्यः ॥ ३७ ॥
दण्डो दमयतामस्मि नीतिरस्मि जिगीषतां मोनं वैवोस्मि युधानी ज्ञानं ज्ञानवतामहं ॥ ३८ ॥
यच्चोपि सर्वभूतानां बीजं तदहं मर्जुनानंतदस्मि विनायकम्यामया भूतं चराचरम् ॥ ३९ ॥

एतदुर्द्वानां दमनकार एतदुःखं । जिगीषतां जेहृमिहृतीनीतिरहं । वपुनः युधानी गोपानी मोनमहमस्मि ।
ज्ञानवतां ज्ञानमहम् ॥ ३९ ॥ हे अर्जुन वपुनः सर्वभूतानां यदपि बीजं प्ररोहकारणी तत्तदहं यच्चराचरं मया
विनामया परित्यक्तं स्मारनं वेत्तनास्मि ॥ ४० ॥

गी.टी
१०७

प्रकरणार्थमुपसंहरति। हे परब्रह्म मम दिद्यानां विभूतीनां विचाराणी अत्र ४३ यत्नानां ध्यायत ४३ श्वर
सर्वस्य सत्त्वं ४३ दिद्यानां विभूतीनां प्रयत्ना केन विवृणुते ४३ ज्ञाते शक्यं ४३ पुनः ४३ मया एष विभूते विभूत ४३ उद्देशत ४३
कदेशेन प्रोक्त ४३ ॥ पुनश्च साक्षात् प्रति साकलो न कथयति यद्यदिति यद्यत्र लोके विभूति मत्र एष्वर्थ युक्ती श्रीम

नां तो श्रीमम दिद्यानां विभूतीनां परब्रह्म एष उद्देशत ४३ प्रोक्ते विभूते विभूते मया ॥ ४० ॥
यद्यद्विभूति मसत्त्वं श्रीमद्भक्ति मववा तत्तदेवावगच्छत्वं मम तेजो शसत्त्वं ॥ ४१ ॥
अथवा वदुर्न तेन किं ज्ञातेन तवाजुना विष्टभ्याह मिदेष्टु ममेकांशेन स्थिते जगत् ४२ ॥
॥ इति श्रीनगवद्गीतासूपनिषत्सु विभूतियोगो नाम दशमोऽध्यायः ॥ ४३ ॥

श्रीपत्तिपुत्रं कुर्जितं उक्ताहादिगुणोपेतैव फलसत्त्वं तत्तत्र मम तेजसः प्रलावस्पश्रीशेन सत्त्वं संभूते जानीहि ४१ अथ
वा किमनेन परिच्छिन्नदर्शनेन सर्वत्र मयि दृष्टिं कुर्वित्याहा अथवेति हे अर्जुन अथवा त एव तेन एवमादिना वदुना परि
च्छिन्नेन ज्ञानेन किं अदेष्टु ममेकांशेन स्थिते जगत् एकावयवेन अशेषतः अवष्टभ्य दृष्ट्वा द्यवष्टितोस्मि ४२ ॥ दशमोऽध्यायः १०७

विभूतिवैभवप्रोक्तप्रध्यायान्नेविष्टभ्याहमिदं कस्मैकांशेन स्थितो जगदिति स गवता यत्र जगदात्मरूपी आ
द्यमेश्वररूपं अनिहितं तच्चिकीर्षुः पूर्वोक्तं अतिनन्दनं अर्जुन उवाच मदनुग्रहादिति हे कृष्ण त्वयामदनुग्रहार्थं यत्प
रमनिरतिशयं गुह्यं अध्यात्मसीदितं ज्ञानैश्वर्यशक्तिवलवीर्यतेजोनिष्ठसम्पन्नं विज्ञास्त्वरूपविषयं आत्मविवे

॥ अर्जुन उवाच ॥ मदनुग्रहाय परमं गुह्यमध्यात्मसीदितं यत्त्रयोक्तं वचसेन मोहो यं विग
तो मम ॥ १ ॥ नवाप्ययो हि भूतानीश्रुतौ विस्तरशोभया ॥ त्वत्तः कमलपत्राक्षमाहात्म्यमपि च
द्ययी ॥ २ ॥ ॥ ७ ॥

कविषयं वचः वाक्यं उक्तं तेन मम अयं मोहः अविवेकः विगतः अपगतः ॥ १ ॥ किंवा नवाप्ययादिति हे कम
लपत्राक्षहियस्मात्तु मया त्वत्तः भूतानी नवाप्ययो न वक्तव्यं अथ यः प्रलयः तौ नवाप्ययो त्वत्तः काशात्र वि
स्तरशः विस्तरेण श्रुतौ च अन्तर अद्ययं अनन्तमाहात्म्यमपि श्रुतम् ॥ २ ॥ ॥ १ ॥

किंचपश्येतिहेनारततथाआदित्याचसूनुदानश्चिनोमनुतःपश्यवह्निअदृष्टपूर्वाणिआश्च
र्याणिआश्चर्यकारीणि॥नकेवलमेतावदेवकिंचइहेतिदेगुडाकेशइहममदेहेअद्यकुरुतेसमय
सचराचरेचरणसहवर्ततइतिसचराचरीस्थावरजीगमैएकस्थैजगत्पश्ययच्चअन्यदपिजयपराजयादि

पश्यादित्याचसूनुदानैश्चिनोमनुतस्तथा।वह्नीदृष्टपूर्वाणिपश्याश्चर्याणिनारतोदा॥
इहेकस्थैजगत्कुरुपश्याद्यसचराचरीममदेहेगुडाकेशयच्चान्यदृष्टुमिच्छसि॥१०॥
ननुमशित्यसेदृष्टुमनेनैवस्वचक्षुषा॥दिद्यौददामितेचक्षुः॥पश्यमेयागमैश्वरम्॥११॥

कीदृष्टंज्ञातुमिच्छसितदापिपश्या॥१२॥विद्यमानचक्षुषाअनधिकारित्वेदर्शयन्नक्षुन्नरत्तरंदाडिप्रतिजानी
तो न वितीतुं न शक्नुमि विश्वं प्रपन्नं न प्राकृतेन चक्षुषा दृष्टुं न शक्यसे न शक्नोषि ते न भूयत दिद्यौ चक्षुः
इदामियेन दिद्यौ न चक्षुषा शक्नोषि मे मम ऐश्वर्ये इश्वरस्यैव धियो रीयो गशक्नुमि ति शायं पश्या ॥१३॥

गी.टी.
१०८

एवमुक्त्वा स गवात्र अर्जुनाय यस्वरूपं दर्शितवान् तच्च रूपं यादृशी दृष्टमर्जुनेन तादृशी धृतराष्ट्रं सीजय एवमु-
क्त्वा त्वादिभिः षड्विंशोक्तैः प्रतिपादयति। एवमिति हेमद्वारा जम्भमहायोगेश्वरः महंश्चासौ योगेश्वरः हरि-
वयथा केन प्रकारेण उक्ता ततः अनन्तरं पार्थाय अर्जुनाय परमं ऐश्वर्यं दर्शयामास। ॥९॥ कथं भूते तदि-
त्याह। अनेकेति। अनेकानि वक्त्राणि नयनानि च यस्मिन् रूपे तत्र अनेकवक्त्रनयनी अनेकानि अङ्गुतानि वि-
स्मापकानि दर्शनानि यस्मिन् रूपे तत्र अनेकाङ्गुतदर्शनी अनेकानि दिव्यानि आभरणानि यस्मिन् रूपे तत्र

सीजय उवाच॥ एवमुक्त्वा ततो राजर् महयोगेश्वरो हरिः दर्शयामास पार्थाय परमं रूपं मे-
श्वरी॥९॥ अनेकवक्त्रनयनमनेकाङ्गुतदर्शनी अनेकदिव्याभरणैर्दिव्यानेकोद्यतायुधीः
दिव्यमाल्याभरधरैर्दिव्यगंधानुलेपनी। सर्वैश्चर्यमयं देवमनन्तं विश्वतोमुखं॥ ॥११॥

अनेकदिव्याभरणं दिव्यानि अनेकानि उद्यतानि आयुधानि यस्मिन् रूपे दिव्यानेकोद्यतायुधीः॥१०॥ दिव्यानि
माल्यानि पुष्पाणि अंबराणि वस्त्राणि च विनर्त्नीति च दिव्यमाल्यावरधरांतं दिव्याः गंधाः अनुलेपनानि च यस्य
तं दिव्यगंधानुलेपनी सर्वैराश्चर्यकारिणिर्वक्त्रनिर्वज्जली सर्वैश्चर्यमयं देवमनन्तं नास्ति देशतः कालतो व-
स्तुतश्च अत्रोऽप्येतन्न अनन्तं विश्वतोमुखं सर्वतोमुखं सर्वदृष्टारं॥ ॥११॥

॥ २०८

यापुनर्लगावतो विश्वरूपं यत्तातां तासां न रस्य उपमां ऊर्ध्वं तस्यातीव रूपं वै निरतिशयत्वं वाहदिवीति दिवि
त्रिरिहोद्युलेके वायुगप दुत्थितस्य सूर्यसहस्रस्य पुगप दुत्थिता ताका त्रितस्य महात्मनो विश्वरूपं यत्तासा
तासां कात्मायदिसदृशी स्यादयदि वा न स्यात्तासां ततोऽधिके त्वर्थः ॥ ११ ॥ ततः किं वृत्तमित्यपेक्षया

दिवि सूर्यसहस्रस्य लवेद्युगप दुत्थिता यदि तासदृशी सा स्यात्तासां सस्य महात्मनः ॥ १२ ॥
तत्रैकस्थी जगत्कस्त्रे प्रविशत्कर्मनेकधा अपश्यदेवदेवस्य शरीरे पाण्डवस्य दा ॥ १३ ॥
ततः स विस्मया विष्टो हृष्टरोमा धर्मे जयः प्रणम्य शिरसा देवैकतां जलिरजाघत ॥ १४ ॥

माह सी जयः तत्रेति पाण्डवः तदा तत्र तस्मिन् देवदेवस्य शरीरे विश्वरूपे एकस्त्री एकवृद्धिर्नेनेकधा देवपितृमा
नुष्यादिने देः प्रविशत्कर्मनेकधा अपश्यदेवदेवस्य शरीरे पाण्डवस्य दा ॥ १३ ॥ एवमुक्त्वा जनिः किं कृतवान् इत्याह तत इति सधर्मे जयो
जनिः ततः सद्दर्शनान्नन्नरं विस्मया विष्टः जल्यन्न विस्मयः हृष्टरोमा कृतां जलिः सन् देवैः शिरसा प्रणम्य अजाघत
इदं वक्ष्यमाणमब्रवीत् ॥ १४ ॥

गी. टी.
११०

^{स्वर}
अर्जुनलाघणप्रकारमेवसंजयग्राहप्रशामिति। हे देव अहं तव देहे सर्वान् देवानिन्द्रादीन् तथा भूतविशेषसंघात्। अ
तविशेषाणां स्थावरजंगमानां विचित्राकारविशिष्टानां संघाः भूतविशेषसंघाः तावद्ब्रह्माणिवत्तुर्वर्त्तु ईशप्रजानां
मीशितारिकमलासनस्थेष्टृष्टीप्रद्युम्नमेरुकर्षिकसिनधौ मण्डपसिंहादीन् सर्पांश्च वायुकिप्रभृतीन् उरगांश्च

^{गौरवा}
॥ अर्जुन उवाच ॥ पश्यामि देवीं ह्यव देव देहे सर्वान् देवान् तथा भूतविशेषसंघात्। ब्रह्मा
णमीशं कमलासनस्थं मृष्टं च सर्वान् उरगांश्च दिद्यात्। ॥ १५ ॥ अनेकवाहूदरवक्त्रनेत्रं
पश्यामि च सर्वतो ननु रूपी नान्नैतन्मध्यं न पुनश्च वादि पश्यामि विश्वेश्वर विश्वरूपा ॥ १६ ॥

दिद्यात् पश्यामि ॥ १५ ॥ अनेकेति। हे विश्वेश्वर विश्वरूपा त्वामनेकवाहूदरवक्त्रनेत्रं अनेके वाहवश्च उदराणि वक्त्रा
णि नेत्राणि च यस्य सः सः सर्वतो ननु रूपी सर्वतश्च सर्वत्र अनन्तानि रूपानि यस्य सः सः त्वं पश्यामि च पुनरादिम
ध्वं अत्रैव न पश्यामि ॥ ॥ १६ ॥ ॥ १७ ॥

११०

किरीटिनमिति हे देव देव अहंत्वामेवं विधौ पश्यामि कथं भूतं त्वीकिरीटिनैरत्नखचितमुकुटालरण्युक्तं
गादिनैर्गादायुधविशेषयुक्तं च किरीटं च कायुधहस्ते जेरासिंते जसां पुंजयुक्तं सर्वतः सर्वा सुदिग्दादीनि मत्तौ
च दीप्या सर्वप्रकाशयुक्तं समन्तारं दुर्निरीक्ष्यं दृष्टुमशक्यं दीप्ता नलाकं धुतिं दीप्योरनलाकं योऽग्निः

किरीटिनैर्गादिनैश्च किरीटं च ते जेरासिंते दीप्तिमत्तौ पश्यामि त्वीदुर्निरीक्ष्यं
समन्तारं दीप्ता नलाकं धुतिं मे प्रमेयी ॥ १७ ॥ त्वमहं परमं वेदितव्यं त्वमस्य विश्व
स्य परं निधानं त्वमस्य यः शाश्वतधर्मगोप्ता सनातनस्यैव पुत्रो मतो मी ॥ १८ ॥

य्ययोः धुतिरिव धुतिस्ते जेयस्य ते दीप्ता नलाकं धुतिं अप्रमेयी सकलप्रमाणा गोचरं ॥ १७ ॥ यस्मादेव तं वेश्व
र्यं तस्मादेव वितर्क्यामि त्वमिति हे स गवत्रमुमुजुनिः वेदितव्यं जेयं परममहं अविनासि ब्रह्मत्वमेव
सि अस्म्यविश्वस्य जगतः परं निधानं परमं अश्रयस्त्वेवा सि अयं यस्त्वेव शाश्वतस्य नित्यस्य धर्मस्य गोप्ता प
लकः सनातनः चिरंतनः पुत्रो मे मत्त्वमेव मतः ॥ १८ ॥

गी.टी.

११२

अनादीतिहेतुगवन्त्वांएवंविधंपश्यामिकथंभूतेत्वांअनादिमध्यान्नेनविद्यतेआदिर्मध्यमन्त्रोयस्यसःउत्प
प्रिष्ठितिर्विनाशरहितेअनन्नवीर्यंअनन्नेवीर्यंयस्यसः४तेअनन्नवीर्यंअनन्नुवाङ्मांसान्नवाह्वोमस्यसः५तो
शाशिसूर्यनेत्रीशाशिसूर्येचन्द्रादित्यौनेत्रेयस्यसः६ती। दीप्तज्ज्ञताशवक्री। दीप्ताज्ञताशवनिर्घृक्नीमुखीयस्यती।

अनादिमध्यान्नमै नन्नवीर्यमै नन्नवाङ्मै शशिसूर्यनेत्रौ पश्यामित्वां दीप्तं ज्ञा
 शवक्रं च तेजसा विश्वमिदं तपन्नाम् ॥ १७ ॥ द्यावापृथिव्यो रिदमन्तूरहिद्या प्रीत्यै केन दि
 शश्च सर्वाः शृणुते रूपमिदं तवो ग्रं लोकत्रयं प्रद्यथितं महात्मनाम् ॥ १८ ॥

चतेजसाश्चकीयेनतेजसादीष्ट्याइदं समस्तीतपत्रैतापयन्ती ॥ १॥ हेमहात्मत्रहियस्मात्रद्यावापृथिव्योरिदमत्ररं
 त्ररिदंमध्यतागठत्वयाएकेनविश्वरूपेणद्याशीतयासर्वादिशश्चद्याप्ता ॥ ४॥ तवइदंउग्रंभूरीअद्भुतंविस्मापकीर्त
 पदं दृष्ट्वा लोकत्रयं प्रद्यथितं चलितं च ॥ ॥ २० ॥ ॥ ७ ॥

२२२

सिद्धानां कपिलादीनां ४

इदानीं पूर्वयद्वा जये मयदिवानो जये दुरिति अर्जुन स्य जया जय सेशय विषय वचने तत्र निर्णयाय पाण्डवेष्टु एका
त्रिकं जय त्रीं गव त्रीं पशु पन्नर्जुन आहा अमी हीति हियस्मादमी दुष्मानाः योधाः सुरसैघाः वज्रादिसमूहाः भूरा
रावताराय मनुष्यरूपेणावतीर्णत्वां विशास्त्रिप्रविशन्तो दृश्यन्तो केचिन्नीताः प्रांजलयोऽष्टा एतानि महर्षि सिद्ध सैघाः मह
र्षीणां भूवादीनां सैघाः समूहा उत्थातादिनिमित्तान्मुपलक्ष्य जगतो विश्वस्य कल्याणप्रेक्षवः सृष्ट्यक्र इत्युक्ता पुष्क

अमी हित्वां सुरसैघा विशास्त्रि केचिन्नीताः प्रांजलयोऽष्टा एतानि सृष्टीं त्पुक्ता महर्षि सिद्ध सैघाः
क्रवैति त्वां क्रतुति सिः पुष्कलासिः ॥ २१ ॥ उद्गां दित्या वसवो ये च साध्या विश्वेऽश्विनो मरुतश्च
अपाश्च गीधर्वा यज्ञा सुरा सिद्ध सैघा वीक्ष्येते त्वां विस्मितश्चैव सर्वे ॥ ॥ २२ ॥ ॥

लानिः सैर्पूर्णमिष्टदुणकीर्त्तनलक्षणा निष्क्रतिसिद्धां क्रवन्ति ॥ २१ ॥ उद्गाः शंकरप्रभृतयः एकादशा आदित्याः
द्वादशा वसवोऽष्टौ साध्या द्वादश विद्वेदे वा अयो दश अश्विनो द्वौ मरुत एको नपचाशत्रां ऊष्णीषिवन्ति ते ऊष्
पाः पितरः गीधर्वा ॥ हाहा हू हू प्रभृतयः यज्ञाः क्रवेरप्रभृतयः असुराः विरोचनप्रभृतयः सिद्धाः कपिलादयः ८ तेषां
सैघाः विस्मयापन्नाः संचे त्वां पशपन्ति ॥ २२ ॥

गी.टी
११२

विस्मयहेतुमादृशमितिहेमहावाहोतेतववक्त्रेवनेत्रीवज्रवाहूपादौवहूदरीवज्रदंष्ट्राकरालेदंष्ट्रासिंहरालेवि
कृतेमहत्परिमाणतीर्तैर्विविधत्वदीयैरूपैर्दृष्टास्येतस्यैलोकाःप्रद्यथिताःतथाअहमपिप्रद्यथितश्चलितोऽनी
तः॥२३॥लोकानांआत्मनश्चप्रथनेकारणमाहाननइति।हियस्मादहेविभो।अहेत्वाएवविविधेदृष्टाप्रद्यथितान्तरात्मा।प्र
द्यथितःनीतःअन्तरात्मा।मनोयस्यसःअहंइतिवैयेनविदामि।अन्तरसमंउष्टिनलसोकथेभूतत्वात्तनःस्पृशंदीप्तं

रूपमहत्त्रैवज्रवक्त्रेनेत्रीमहावाहोवज्रवाहूपादौवहूदरीवज्रदंष्ट्राकरालं
दृष्टालोकाःप्रद्यथितास्तथाहे॥२३॥ननःस्पृशंदीप्तमनेकवर्षंयाज्ञाननेदी
पविशालनेत्रीदृष्टादित्वांप्रद्यथितान्तरात्माधृतिंनविदामिशर्मचविभो॥२४॥दं
ष्ट्राकरालानिचतमुखानिदृष्ट्वेवकालानलसन्निभानिदिशोनजानेनलसेचश।
मप्रीददेवेशजगन्निवास॥२५॥

प्रहलितंअनेकवर्षं।अनेकेषांसयंकशवर्षाआकारायस्मिन्नने।द्याज्ञाननेविदुतमुखीदीप्तविशालनेत्रंहलितविस्ती
र्णलोचने॥२४॥धृतिसमयोरलालेकारणात्तरमाहोदंष्ट्राति।वपुनःदंष्ट्राकरालानिदंष्ट्रानिःकरालानिविकृतानि।
कालानलसन्निभानिप्रलयाग्निसदृशानि।तेतवमुखानिदृष्ट्वेवअहेपूर्वापरविभागोदिशोनजानेदिशूटास्मिन्न
नःशर्म।मुखेनलेने।हेदेवेशजगन्निवास।प्रीदप्रसादंकरु॥

॥२५॥

॥२५॥ ११२

राजांसमूहे २

येसोमसपराजयाशोकाशगासीसावापगताइत्याहोअमीवेतिपेवनिशेवपुनःअमीसर्वेधृतराष्ट्रस्यपुत्राः४५
थीधनप्रभृतयस्तथातीशोडोणष्टसोसूतपुत्रःकर्णःअवनिपालसंघेःसहेवअस्मदीयेरपिधृष्टद्युम्नप्रभृ
तिनिःयोधमुखेःसहत्वरमाणाःत्वाविशन्ति॥२६॥तितवत्वरमाणाःदंष्ट्राकरालानिर्दंष्ट्रानिर्विकृतानिजयानका
राजांसमूहे २॥

अमीत्वां धृतराष्ट्रस्यपुत्राःसर्वेसहेवावनिपालसंघेःतीशोडोणष्टसूतपुत्रस्यथामोसहोस्मदीये
रपियोधमुखेः॥२६॥वक्राणितेचरमाणाविशन्तिर्दंष्ट्राकरालानिलयानकानिकेविहिलमादश
नोतरेषुसंदृश्यन्तेह्यसितैर्जुत्तमोगैः॥२७॥यथानदीनीवहवोबुवेगाःसमुद्रमेवांनिमुखाद्ववन्ति॥
तथातवांमीनरलोकवीराविशन्तिवक्राण्यतिविहिलन्ति॥२८॥

नितयकराणिवक्राणिविशन्ति तवमुखेप्रविष्टानांमध्येकेवित्रह्यसितैर्जुत्तमोगैःशिरोनिःदशनाक्षरेषुदक्षवि
वरेषुलम्भमांसशकलाद्वदृश्यन्ते॥२९॥तगावात्रमुखेप्रवेशं दृष्ट्वात्वेनयेजयन्ति यथानदीनीवहवःअनेकेऽबुवे
गाःसमुद्रमेवाद्ववन्तिविशन्ति तथातद्वत्त्रयमीनीष्वादयो नरलोकवीरामनुष्टालोकशराःतवअतिविहिलन्ति
प्रकाशमानानिवक्राणिप्रविशन्ति॥३०॥

गी.टी.
११३

अवशत्वेन प्रवेशो नदीवेगादृष्टात्तज्जलं बुद्धिपूर्वकप्रवेशो सप्रयोजनैर्दृष्टात्तमाहायथा प्रदीप्त इति यथा स
मृद्वेगादतिरिहसायुक्ताः पतंगाराललाः प्रदीप्तिं क्षलनं नाशाय विशास्त्रिं तथैव लोकाः प्राणिनः नाश
यसमृद्वेगादतववक्राणि विशास्त्रिः ॥२९॥ जगवतश्चेष्टितमाहाले लिख्यस इति हे विश्वो त्वं क्षलं हि देदीप्य

यथा प्रदीप्तिं क्षलनं पतंगाराललाः विशास्त्रिं नाशाय समृद्वेगादतिरिहसायुक्ताः पतंगाराललाः प्रदीप्तिं क्षलनं नाशाय विश
त्रिलोकाश्च वापि वक्राणि समृद्वेगादतिरिहसायुक्ताः पतंगाराललाः प्रदीप्तिं क्षलनं नाशाय विश
लोकाः समयावदानैर्क्षलं हि तेजोसिरोऽर्घ्यजगत्समग्रं नाशं सर्वोपाधुपतं वि
विश्वो ॥३०॥ ॥३॥

मानैर्द्वदनैः समयात्र लोकात्र समचात्र यस्मान् अत्र प्रवेशाय त्रिले लिख्यसो आद्यादयसि तव उपाः कृरा
ना सो दीप्तयश्च तेजोसिः समग्रजगदाऽर्घ्यः प्रपतंति संतापयन्ति ॥

॥३०॥

॥ ११३

८

ततएवमुपैष्यतावस्मै अतश्च घृण्य कथयेत्पाहा आख्याहीति हे देव वरामे मह्यं आख्याहि उग्ररूपं कृपाकारो ल
वात्र कष्टते उभयै नमोऽस्मै प्रसीद जवसेत्वी आर्घ्यं विज्ञातुमिच्छामि हि यस्मात्तव प्रवृत्तिं चेष्टानजानामि ॥ ३१ ॥ एवं
प्रार्थितः स नृश्री नगवान् कालोऽस्मीति लोकक्षयकृत् लोकक्षयकारी कालो ह मस्मिन् प्रवृत्तिं चेष्टानजानामि ॥ ३१ ॥

३१

आख्याहि मे कालवानुग्रहो नमोऽस्मै कृते देव वरं प्रसीद विज्ञातुमिच्छामि तव तमोर्घ्यं
न हि प्रजानामि तव प्रवृत्तिं ॥ ३१ ॥ ॥ श्री नगवानुवाच ॥ कालोऽस्मि लोकक्षयकृत् प्र
वृद्धे लोकाः समाहर्तुमिह प्रवृत्तः ॥ अतोऽपि त्वान्न विष्टास्मि सर्वे यैव स्मृताः प्रत्यनीकेषु
योधाः ॥ ३२ ॥

काले

काः समाहर्तुमिह प्रवृत्तः ॥ अतोऽपि त्वान्न विष्टास्मि सर्वे यैव स्मृताः प्रत्यनीकेषु अनीकमनीको प्रतियोद्ध्योद्धारः अवस्थिताः ते स
र्वे भो अद्भ्योऽणुभृतयः ॥ ये भ्यस्तव आशीका ते सर्वे त्वीकते विना न न विष्टास्मि ॥ ३२ ॥

प्रौर्वियोजिताः

मी.टी.
११४

यस्मादेवं तस्मादिति तस्मात्त्वेन विष्ठा नीष्प्रभृतयोतिरथादेवैरथ जेयास्त्रे अर्जुनेन जिता इति यशो ल
सञ्च केवल पुण्ये हितित्याद्य तेश्च नृत्तुर्धनप्रभृतौ जित्वा समृद्धं राज्यं हुं ह्वा एतमयेव पूर्वमेव असौ
भीष्मश्च सोऽकस्मिन् इति दर्शयता निहताः हे सद्यसा विद्रुत्वे निमित्तमात्रे नवो वामेनापि हस्तेन शराणां द्वे पाशय
साचीत्सु यतोऽर्जुनः ॥ ३३ ॥ नवेतद्विद्य इति याशंकासीत् सापि न कार्येत्याहो दोषमिति येषु येषु अर्जुनश्चायाशीका

तस्मात्त्वमु विष्ठा यशो लसञ्च जित्वा शत्रून् हुं ह्वा राज्यं समृद्धं मये वै ते निहताः पूर्वमे
व निमित्तमात्रे नव सद्यसा विद्रु ॥ ३३ ॥ दोषं व नीष्प्रं च जयदर्थं च कस्मिन्तिथौ नानपियो।
धवीरान् मया हतास्ते जहि माद्यथिष्ठाः धृष्टकेतुः शिरणे सपत्नान् ॥ ३४ ॥

मया हतानि तिस्र गवाश्च पादिशति दोषो धनुर्धेदाचार्यो दिद्यात्सम्पन्नः आत्मनो विशेषतोऽनुशिष्टश्च
दमृत्पुं दिद्यात्सम्पन्नश्च परशुरामेण हन्तुं दुष्टमगमन्नवपराजित इतथा जयदर्थं यस्य पिता तपश्चरति यो म
म पुत्रश्च शिरोभू मोपातयिष्यति तस्मादिशिरःपतिष्यतीति कस्मिन् पिवासवदत्तया शक्रया अमोघया सम्पन्नः
सूयपुत्रः कानीनाय तद्वपत्तान नपियो धवरात्रु मया हतास्ते जहि माद्यथिष्ठाः ते स्यो स्यो माकार्षी ॥ ३४ ॥

११४

तयोपहृतैतन्मृतराष्ट्रप्रत्याहसैजयः॥ एतदिति। किरीटी अर्जुनः केशवश्च एतत्पूर्वोक्तवचने श्रुत्वा कृतांजलि
र्धेपमानः सन्नमस्कृत्य भूयः पुनरपि कृत्स्नमेव नीतनीतः प्रणम्य सगद्गदमाह॥ ३५॥ यदा हर्जुनसदृशयति-

नृपञ्जनैः

॥ सैजय उवाच ॥ एतच्छ्रुत्वा वचने केशवश्च कृतांजलिर्धेपमानः किरीटी नमस्कृत्य भूयः
वाहकं सगद्गदं नीतनीतः प्रणम्य॥ ३५॥ अर्जुन उवाच ॥ श्रुत्वा हृषीकेश तव प्रकीर्त्या ज
गत्प्रहृष्टा येनुरज्यते चारह्यो सिन्धुतानि दिशोऽवति सन्नेनमस्य त्विचसिद्धसंघाः॥ ३६॥ ॥

अनु२ श्रुत्वा इति श्रुत्वा हृषीकेश तव प्रकीर्त्या तव माहात्म्यप्रकीर्तनेन श्रुतेन जगत्प्रहृष्टा इति हर्षमुपैति वपुनः अर्जु
नरज्यते रागा मुपैति वपुनः रह्यो सिन्धुतानि दिशोऽवति सन्नेनमस्य त्विचसिद्धसंघाः कपिलादीनीं समूहः नमस्य त्वित
स्थाने युक्तः॥ ॥ ३६॥ ॥

गी.टी.
११५

सगवतो हर्षादिविषयचे हे वृंद दर्शयति। कस्माच्चैति। हे महात्मन् वचनं ते वृक्षी गरीयसे पुत्रतराय कस्माच्चैतो
न न मे रन् न न मश्नु र्गुह्यतो ब्रह्मणो हिरण्यगर्भेऽपि आदिकर्त्रे कायमेवं न मश्नु र्गुह्यतो हर्षादीनां न म
कारश्च स्थाने त्वमर्हो विषय इत्यर्थः। हे अनन्तदेवेश जगन्निवासो यत्र वेदात्रेषु परे अक्षरं श्रूयते तत्त्वं सत्र

कस्माच्चैति न न मे रन् महात्मन् गरीयसे ब्रह्मणोऽपि आदिकर्त्रे अनन्तदेवेश जगन्निवासं
त्वमक्षरं सदसत्तत्परं यत्। ३॥ त्वमादिदेवः पुत्रपुत्रपुत्राणां ह्यमंश्च विश्वस्यापरे नि
धानी वेत्ता सिवेद्यं च परं च धाम त्वया ततं विश्वमनन्तरं ॥ ३॥

विद्यमानं असदविद्यमानं कार्यं कारणं च तत्त्वम्। ३॥ पुनरपि चोक्तित्वमिति। हे अनन्त रूपत्वमादिदेवः जगत्
प्रकृत्वाऽत्र पुरिशयनात् पुत्रपुत्रपुत्राणां स्थिरं तनः अस्पृजगतः परे प्रकृष्टे निधीयते महाप्रलयादौ जगत्सर्वमस्मि
न्निति निधानी वेत्ता सि सर्वस्य ज्ञाता सि वेद्यं ज्ञेयमपि त्वमसि परमुत्कृष्टं वैष्णवं परं त्वमसि त्वमेदं विश्वं ततं व्याप्ते। ३॥

११५

सर्ववेदात्मकत्वासर्वैस्त्वमेवनमस्कार्यइतिब्रुवन्नृचयमपिनमस्कुर्वन्नादावाधुरितिहेनगवन्नवाधुष्यमः
वरुणशशांकप्रजापतिःवपुनःप्रपितामहस्त्वेतेनुभ्योनमःअस्मद्वपुनश्चभूयोपितेनुभ्योनमोनमःपुन
र्मस्कारकरणेनआत्मनोसक्तिप्रदातिशयंदर्शयति॥३९॥किंचनमइतिहेनगवन्नतेनुभ्योपुरस्तात्

वायुर्धर्मोभिर्वपुणःशशांकप्रजापतिस्त्वेप्रपितामहश्चानमोनमस्त्वेस्मदसहस्रक
त्वापुनश्चभूयोपितेनमोनमस्त्वे॥३९॥तमःपुरस्तादथष्टतस्त्विनमोस्मतेसर्वतएवस
र्वीअनन्नवीर्यामितविक्रमस्त्वेसर्वसमाप्नोषिततोसिसर्वा॥ ॥४०॥ ॥

पूर्वस्यादिशिनमःअथष्टतस्त्वेनुभ्योनमोस्मादेसर्वसर्वतएवसर्वासुदिङ्नातेनुभ्योनमःहेअनन्नवीर्याअन
न्नवीर्यसामर्थ्यस्यसोऽनन्नवीर्यत्वंअमितविक्रमःअमितइत्यन्तातीतोविक्रमःपराक्रमोयस्यसःसर्वस
मस्तेजगत्समाप्नोषिमम्यकृतेनआत्मनाद्याप्नोषितरक्षस्मात्सर्वेसित्वदिनामृतंनकिंचिदस्तीत्यर्थः॥४०॥

गी.टी.

११६

इदानीं सागवन्माहात्म्यापरिज्ञानात्कृतमपराधं क्षमयन्नाह सखिति हे कृष्ण मया तव इदं विश्वरूपं महि
मानं माहात्म्यं तव अज्ञानता प्रमादात् असावधानचित्ततया प्रणयेन मे ह कृत विश्वासाद्वासखा समान
वया इति मत्वा यत्र हे कृष्ण हे सखे इति प्रसन्नं हृगदुक्ती ॥४१॥ हे अच्युत व पुनः अवहा सार्थं परिहास प्रयोज

सखेति मत्वा प्रसन्नं यदुक्ती हे कृष्ण हियादव हे सखेति अज्ञानता महिमानं तवे
दं मया प्रमादात् प्रणयेन वापि ॥४१॥ यच्च अवहा सार्थं मत्कृतो सि विहार शय्या
सनतो जनेषु एकोऽथ वाप्यसुततः समक्षे तन्नामयेत्वा महमप्रमेयम् ॥४२॥

नाय एकः परोक्षे अथ वा समक्षे तत्र विहार शय्यासनतो जनेषु विहारश्चरणं वक्रमणी शय्याशयने आस
नमुपवेशनस्थाने सिंहासनादिभोजनमशनेषु असक्तता परिभूतो सितक्षर्मपराधजाती अहमप्र
मेयं अविन्त्य प्रजावत्त्वां ॥ क्षामयेद्दामाकारयेत्सुत्काभू मोद डवत्प्राता ॥ ॥४२॥ ॥ ११६

नाहमिति न वेदैः स यजुः सामा यजुः सितप्रसोये एवां द्रायणादिना । न दानेन न गोमूत्रहिरण्पादिना । न च इज्या
या यज्ञेन अश्वमेधादिना एव विधोः द्रष्टुं न शक्यः यथा त्वमां दृष्टवानसि ॥ ५३ ॥ केनोपायेन तद्दिद्रष्टुं शक्य इति
तत्राह । सक्त्येति । हे अर्जुन त्वं पुनः अहमेव विधोः । न न्यया सक्त्या न विद्यते । अन्य उपाधिर्यस्मात्सा । तया अ

नो हे वेदैर्न तत्प्रसा न दानेन न वेज्या । शक्य एव विधोः द्रष्टुं दृष्टवानसि मां यथा ॥ ५३ ॥
भक्त्या त्वेन न्यया शक्य अहमेव विधोः । ज्ञातुं द्रष्टुं च तत्त्वेन प्रवेष्टुं च परं तत्प्रा ॥ ५४ ॥

न न्यया सक्त्या स चैरपि करणेन सुदेवा दन्यत्र नोपलभ्यते । तच्चेन तत्र तस्या ध्यात्मेन द्रष्टुं शक्यः । व अ
न्यत्र शाश्वतो ज्ञातुं प्रवेष्टुं परमेश्वरेण ऐक्यं गतुं हे परत्तप अहं शक्यः ॥ ५४ ॥

गी.टी १२८ इदानीं सर्वस्य गीताशास्त्रस्य सारभूतार्थः निश्चयेयसार्थश्च उच्यते न स मुञ्चितोऽव्यतो मत्कर्मकृदिति हे
पाण्डव यः मत्कर्मकृत् मदर्थं कर्म करोतीति मत्कर्मकृत् मत्परमः परमागतियर्थस्य सः मामेव प्रकारेण ज

मत्कर्मकृन्मत्परमो मत्कृतः सैव गवर्जितः निर्वैरः सर्वभूतेषु यः समामेति पाण्डवाः ॥ ५५ ॥
॥ इति श्रीमद्भगवद्गीतासूपनिषत्सु विश्वरूपदर्शनी नामैकादशोऽध्यायः ॥ ७॥

त इति मद्भक्तः धनपुत्रकलत्रेषु सैव गवर्जितः सकलभूतेषु निर्वैरः अशत्रुनावनः आत्मनः अतीतापकारः
प्रवृत्तेषुऽपि निर्गतवैरो यद्देहशः मद्भक्तः समामेति अहमेव तस्य परागतिः ॥ ५५ ॥ ॥ एकादशोऽध्यायः ॥ १२८

द्वितीयादिविद्वत्पतेविद्वत्सर्वोपाधेर्ब्रह्मणश्चक्षुरस्यउपासनमुक्तंतेषांज्ञानीनित्यपुक्तसर्वज्ञानल
वेनेवेतितस्यनिर्गुणोपासनस्यश्रेष्ठत्वमुक्तंएकादशेश्वरेश्वरीआद्यसमस्तजगदात्मरूपीविश्वरूपेणुक्तामत्क
र्मकृदित्यनेनतस्यसगुणदर्शनस्यश्रेष्ठत्वमुक्तवान्अतःअनयोउतयोःश्रेष्ठःश्रुतरबुभुक्षयालगवन्नम
र्जुनःपृच्छति।येनक्ताअतन्यशरणाःएवैश्वर्यकर्मकर्मकृदितिज्ञाके।कर्मयोगोएतत्कर्मकरणदिपरतया।

॥अर्जुनउवाच॥ ॥एवमततयुक्तायेनक्तास्त्वांपर्युपासते॥
येचाप्यक्षरमव्यक्तंतेषांकेयोगावित्तमा॥ ॥१॥ ॥

नेरतर्धेनत्वीयथादर्शितेविश्वरूपेपर्युपासते।ये।पित्यक्तसद्येधिणाःसंन्यस्तसर्वकर्मणःसर्वोपाधिरहिते
अव्यक्तइन्द्रियागोचरेअक्षरेब्रह्मपर्युपासतेपर्युपासनंकुर्वतेमनस्यद्विषयंरुत्वादीर्घकालनेरतर्धेदृश्य
तेलक्षणावदविच्छिन्नतयाज्ञानकारणीपर्युपासनंतेषांउतयेषांमध्येकेयोगावित्तमा॥अतिशयेनयोगाविद
इत्यर्थः॥१॥ ॥८॥

गी.टी.
१२०

द्वयोर्मध्ये सगुणोपासनं सुकरत्वात् तत्प्रत्यक्षं वदन्नाहो मया तिमिरमपि परमे विश्वरूपे मनोऽविशेषसमा-
धाय मां सर्वयोगेश्वराणां ईश्वरे सर्वज्ञं विमुक्तरागादिक्लेशातिमिरदृष्टिं येनित्ययुक्ताः सत्कर्मकृदिति।
श्लोकात्कृमागणनित्यं वर्त्तमानाः परयाश्रया आश्रित्य बुद्ध्या उपेतोपासतो ते मम युक्ततमाः समा-
र्चदामश्चिन्तामममताः अभिप्रेताः ॥ शतदिनिर्गुणोपासकाः किं न श्रेष्ठा इत्यत आहो यत्तद्विद्वत्स्योऽनु-

॥ श्रीलगवानुवाच ॥ सद्यो वैश्यमनो ये मीनित्ययुक्ता उपसतोऽश्रया परयोपेतसि मे युक्ततमा म-
ताः ॥ १ ॥ शोभेत्त्वं दारमनिर्देशमद्यत्कंपर्युपासतो सर्वत्रगमचिन्त्यं वदन्त्यमं वलं क्ववे ॥ ॥ ३ ॥

नष्टये ईन्द्रियग्रामं ईन्द्रियसमुदायमुपसंहृत्य सर्वत्र सर्वस्मिन्काले इष्टानिष्टप्राप्तौ समबुद्धयः अनिर्दे-
श्यं अशब्दं गोचरं अद्यत्कंप्रमाणं गोचरं सर्वत्र गीद्यो मवद्यापिने अविर्त्यं अद्यत्कं मां मेव कुरुटस्थं कुरुटस्थं अ-
सत्प्रादोषवत्यां वहिर्गुणवदात्ता समानायां अविद्यायां मायायां स्थितं अथवा कुरुटमिव राशिरिव स्थितं अ-
तएव अचलं चलनवर्जितं कुरुटस्थं नित्यं अक्षरं ब्रह्मोपासते पर्युपासने कुर्वते ॥ ३ ॥ ॥ १२०

सैनियम्येति॥ इन्द्रियग्रामेन्द्रियसमुदाये सैनियम्यनुपसंहृत्य सर्वत्र समबुद्ध्यः सर्वस्मिन्काले इष्टानिष्टप्र-
प्तौ समबुद्ध्यः सन्तः समासुपासतो ते सर्वत्र तद्विहते रताः समा मेव प्राप्नुवन्ति॥४॥ तर्हि द्वयोः केऽविशेष इति जिज्ञा-

सैनियम्येन्द्रियग्रामे सर्वत्र समबुद्ध्यः ते प्राप्नुवन्ति मामेव सर्वत्र तद्विहते रताः॥४॥
क्लेशाधिकतरस्तेषामेव क्लेशाः सक्तचेतसाम् अथ क्लेशाः हि गतिर्दुःखं देहवद्भिर्वाप्यते॥५॥

सायां क्लेशाः क्लेशाः क्लेशाः विप्रमादाः क्लेशा इति त्रिसिद्धाः तेषामव्यक्तचेतसाम् अत्रोपासकानां क्लेशाः प्रयासव्यधिक-
तरं देहादिमानपरित्यागनिमित्तः हियस्मात् अथ क्लेशाः क्षरनिमित्तः गतिर्देहवद्भिर्देहादिमानवद्भिर्दुःखेन
प्राप्यते अतएव अधिकतरक्लेशाः॥५॥

गी. टी.
१२१

सगुणोपासकानां मङ्गलानां मत्प्रसादात् अनायासेनैव सिद्धिर्भवति इत्याह ये चित्तिनुपुनः ये तु सर्वाणिक
र्माणि मयि सैन्यस्य मत्पराः अनन्येनैव योगेन न विद्यते अन्यत्र विश्वरूपं देवमात्मानं मुक्ता आलम्बने यस्य
सा अनन्यहतेन अनन्येनैव योगेन समाधिना मां ध्यायन्न उपासते ॥ हातेषां फलमाह तेषामिति हे पार्थ अहंते

ये तु सर्वाणिकर्माणि मयि सैन्यस्य मत्पराः अनन्येनैव योगेन मां ध्यायन्न उपासते ॥ हा ॥
तेषां महं समुद्धर्ता मृत्युसंसारसागरात् लवामि न विरात्यार्थं मया वेशितचेतसा ॥ आ ॥
मयेव मन आधत्स्व मयि बुद्धिं निवेशय निवशिष्य सि मयेव अत ऊर्ध्वं न संशयः ॥ ॥ ॥

हं मयि आवेशितचेतसा मृत्युसंसारसागरात् मृत्युपुक्तसंसारस एव उद्धरत्वा त्वात् सागरतस्मात् मृत्युसं
सारसागरात् त्रिप्रमेव समुद्धर्ता लवामि ॥ आयस्मादेवं तस्मात् मया तिमनः कल्पविकल्पात्मकं मयेव विश्व
रूपं ईश्वरे आधत्स्व मया बुद्धिं निवेशय तिमिकां मयि ईश्वरे निवेशय आगे प्रयः अत ऊर्ध्वं देहपातोत्तरकेन मा
मयेव निवशिष्य सि ॥ ॥ ॥

न विरात् ॥ २८

काले १

१२१

अत्रासक्तं प्रतिपुगमोपायमाहात्रयेति हेवनं जय एवं महुक्त प्रकारेण विज्ञेयमयि विश्वरूपे समाधानं दृष्टापयि
छिरी अचले कर्तुं न शक्नोति चेन्न तत्तत्पश्चात् अस्यासयोगेन विज्ञेयकस्मिन्नालेवने सर्वतः समाहृत्य पुनः स्थाप
ने अस्यासात्तत्पूर्वोक्तं श्लोकोक्तं योगेन मनः समाधानलक्षणं नमो विश्वरूपे प्राप्नु इच्छां प्रार्थयच्च ॥ १७ ॥ अस्यासा

अथ विज्ञेयं समाधानं न शक्नोति चेन्न तत्तत्पश्चात् अस्यासयोगेन ततो मां मिच्छां मुं धनं जय ॥ १८ ॥ ॥
अस्यासेयं समर्थो मितकर्म परमो न वामदर्थं मपि कर्माणि कुर्वन् न सिद्धिं न वाप्स्यसि ॥ १९ ॥

समर्थं प्रतिपद्नात्तरमाहाहे अर्जुन यदित्वमस्यासेपि असमर्थो मितर्हि मत्कर्म परमो न वामदर्थं कर्म मत्कर्म
प्राप्तस्मात्तादिकं देव प्रजापंच महायज्ञादिकं मम विश्वरूपस्य प्रीत्यर्थं क्रियमाणी कर्म मत्कर्म मत्परमं तत्तत्
धानो न वामदर्थं मपि कर्माणि कुर्वन् न सिद्धिं अन्नकरणमस्य बुद्धिं योगज्ञानप्राप्तिद्वारेण प्राप्स्यसि ॥ ११० ॥ ॥

गी.टी.
१२२

सगवद्धर्मनिष्ठाया मपि असक्तस्य प्रज्ञात्तरमाह अथेति। अथ पुनरेतदपि मङ्गलमत्यरमत्वे तत्कर्तुं अशक्नो-
मिमद्योगमाश्रितः कियमाणानि कर्माणि मयि सन्त्यस्य मत्कर्म तया तेषामनुष्ठाने मद्योगमाश्रितः सर्वक-
र्मफलत्यागी सर्वेषां फलसंन्यासे यत्तात्मवाञ्छं यत्तद्विन्नः स च कुरु। इदानीं सर्वकर्मफलत्यागी घोति।
कर्माणां

॥ अथेतदर्थं शक्नोसि कर्तुं मद्योगमाश्रितः सर्वकर्मफलत्यागी ततश्च कुतः यत्तात्मवाञ्छा ॥१॥
। श्रेयो हि ज्ञानमस्या सा ज्ञानाद्याने विशिष्यते। ध्यानात्कर्मफलत्यागी ध्यागाच्चात्त्रिरनन्तरी ॥२॥

श्रेय इति। हि यस्मात् अविवेकपूर्व्यादस्या सा ज्ञाने श्रेयः तस्मात् ज्ञानपूर्वकी ध्याने श्रेयः ज्ञानयुक्ता उद्या-
नादपि कर्मफलत्यागी दत्तकरणशुद्धिद्वारेण ततश्च परेशाच्चिः सहेतुकस्य सैसारस्य उपशमो न वति।।
विशिष्यते यं लोका कर्मफलत्यागा ५

॥१२॥

१२२

एवैश्वर्यतत्त्वज्ञानस्य हि प्रमेव परमेश्वरप्रसादहेतुत्रयधर्मानादाश्च द्वेष्टेत्यष्टलिङ्गसर्वभूतानामद्वेष्टासर्वमात्म
त्वेन पश्यन् आत्मना दुःखहेतुमपि न द्वेष्टि मेव मित्रत्वात् युक्तं कर्तुणो दयालुः निर्ममः समत्वबुद्धिरहितः शु
खदुःखयोः प्रीतिद्वेषरहितः समदुःखसुखः आकृष्टो ह तो वा विक्रियारहितः क्षमी ॥ सेतुष्ट इति सर्वदाला ॥

अद्वेष्टा सर्वभूतानां मित्रः कर्तुण एव च ॥ निर्ममो निरहंकारः समदुःखसुखः क्षमी ॥ १३ ॥
सेतुष्टः सततं योगीयतात्मा दृढनिश्चयः ॥ मय्यर्पितमनो बुद्धिर्द्यौर्मरुक् ॥ समे प्रियः ॥ १४ ॥

सालासयोः समः सेतुष्टः समाहितचित्तः योगीसंयतश्च ज्ञावः यतात्मा आत्मविषये ॥ अर्पितमनो बुद्धिः सेक
ल्पविकल्पात्मकी मनः श्रवसायात्मिका बुद्धिः तेन मनो बुद्धी अर्पिते येन सः मय्यर्पितमनो बुद्धिः एव विधे
यो मरुक् ॥ समे मम प्रियः ॥ ॥ १४ ॥ दृढनिश्चयः मयि विषये

गी.टी.
१२३

यस्मादित्यायस्मासन्नासिनः सकाशात्लोकात्रोद्विजते उद्देगीनगच्छति यः सन्नासीलोकात्रोद्विजते न सेत
यतोऽपि यलस्मिन् न करणं न कर्षः रोमांचाश्च पातादिलिङ्गो हर्षः असहिष्णुता अमर्षः नयः त्रासः उद्देगाः न
द्विभता तैर्विमुक्तो यः स च मे प्रियः ॥ १५ ॥ अनपेक्षः पश्यति एवैविधो यो मरुक्कः स मे मम प्रियः कथं नृतः अन

यस्मान्नोद्विजते लोके लोकात्रोद्विजते च यः ॥ हर्षः मर्षः नयोद्देगैर्मुक्तो यः स च मे प्रियः ॥ १५ ॥
अनपेक्षः शुचिर्दक्षः उदासीनो गतश्च यः ॥ सर्वारंभपरित्यागी यो मरुक्कः स मे प्रियः ॥ १६ ॥

पेक्षः देहेन्द्रियसंबन्धादिष्वपेक्षारहितः विषयेषु निस्पृहः वाह्येनास्पृष्टः शोचनेन संपन्नः शुचिः प्रत्युत्प
न्नेषु कार्येषु सद्यो यथावत् ज्ञातुं समर्थः दक्षः यस्य कस्यचिन्मित्रादेः पक्षे न नजतो स यतोऽन्यथा
तद्यथा गतः न यः ॥ इहाशुचार्यकर्मत्यागी सर्वारंभपरित्यागी ॥ ॥ १६ ॥

॥ १२३ ॥

यो न हृद्यतीति यः दृष्ट्वा प्राप्नो न हृद्यति अनिष्टप्राप्नो न द्वेष्टि प्रियवियोगेन शोचतीति यः अप्राप्नो न कांक्षति शु-
भाशुभे कर्मणि परित्यक्तुं शीलमस्य स शुभाशुभपरित्यागी एव विद्वोः सक्तिमान्न समे प्रियः ॥ १७ ॥ सम इति

यो न हृद्यति न द्वेष्टि न शोचति न कांक्षति शुभाशुभपरित्यागी सक्तिमान्न यः समे प्रियः ॥ १७ ॥
समं शत्रौ च मित्रे च तथा मानापमानयोः शीतोष्णसुखदुःखेषु समं सैव विवर्जितः ॥ १८ ॥

चञ्चलः शत्रौ मित्रे च तुल्यः समं तथा मानापमानयोः पूजापरित्यक्तव्योऽसमस्तकल्पः शीतोष्णसुखदुःखे-
षु समः सैव विवर्जितः एकान्तसेवी ॥ १८ ॥

गी.टी.
१२४

बुल्येति बुल्ये समेति न द्वाकृती यस्य सः मोनी सैयत वा क्रयेन केन चि शरीरस्थिति हेतुमात्रेणापि सैव बुष्टः
अनिकेतः अनाश्रयः स्थिरमतिः परमार्थवस्तु निनिश्चलबुद्धिः य एव विधेन रोत किमात्र समे ममाप्रियः ॥
उक्तैर्धर्मजातफलमुपसंहरति येति त्रिबुतः ये सैव्यासिनः इदं यथोक्तं अष्टासर्वभूतानामित्यादि प्रक

बुल्यनिंदाकृतिर्मोनीसंबुष्टेयेन केन चि श अनिकेतस्थिरमतिर्लक्ष्मिमान्मिप्रियेनरः ॥ १८ ॥
येन धर्ममृतमिदं यथोक्तं पर्युपासतो ॥ अद्धानां मत्परमात्मकां सैतीव मे प्रियाः ॥ २० ॥ ॥

॥ इति श्रीनगवद्गीतासूपनिषत्सु द्वादशोऽध्यायः ॥ ॥ ८ ॥ ॥ ८ ॥

शक्तियोगो नाम १

रणोक्तैर्धर्ममृतैः पर्युपासतो अनुतिष्ठतिः अद्धानां अद्वावन्नः मत्परमाः अहमहं हरात्मा परमः निरति
शयागतिर्येषां ते मत्परमाः मद्भक्ताः अनुक्तपरमार्थज्ञानलक्षणं न किं आस्थिताः सैतीव सगवतो विज्ञेः ॥
परमेश्वरस्य प्रियाः न वक्ष्यामि तस्मादिदं धर्ममृतैः मुमुक्षुणा यत्नतो अनुष्ठेयं विज्ञेः प्रियं धाम जिगीषुणोति

वाक्यशेषः ॥ ॥ २० ॥ द्वादशः ॥ ॥

१२४

ਸੀ.ਟੀ.

224

इदानीं तस्यैव पारमार्थिकमसंसारिण्यस्य रूपमाह क्षेत्रज्ञं चेति हेनारत सर्वक्षेत्रेषु ब्रह्मादिभ्यो वपर्यन्तेषु क्षेत्रेषु
शरीरेषु तदवच्छिन्नं संसारिणमिव भ्रातृमासमानं क्षेत्रज्ञं जीवात्मानं मामसंसारिणं सर्वपाधिरहितं विद्धि।
जानीहि यत्र क्षेत्रक्षेत्रज्ञयोर्ज्ञानं क्षेत्रक्षेत्रज्ञोभयेन विषयीकृत्यते तत्र सम्यग्ज्ञानमिति मम ईश्वरस्य मते अनि
प्रतीतिः॥ अष्टधा निम्ना त्रिगुणात्मिका प्रकृतिः पुत्रपुत्र्यलोकापवर्जार्थं सर्वदेहेन्द्रियविषयतया परिणता मे

क्षेत्रज्ञैवापि मां विद्धि सर्वक्षेत्रेषु भारत क्षेत्रक्षेत्रज्ञयोर्ज्ञानेन यन्नरं ज्ञानेन मत्तममा ॥ २ ॥

तद्विषयं यद्व्याहृत्कथं द्विकारि यत्तद्व्ययं सव्यो यत्प्रभावश्च तस्मात्सेनमेषु ॥३॥

हृत्पमाना इ देशरीरं इत्यत्र शब्देनोक्तं तत्प्रपंचयिष्यन्प्रतिजानीते। तच्चेत्रमिति। तत्सुरीरं यच्च यद्रूपेयादृश्य
दृशीश्चकीयेष्वमौर्ध्वकौ। यद्विकारियैरिन्द्रियादिविकारेष्वुक्तौ। यतश्च प्रकृतिपुरुषसंयोगाद्भवति यद्यत्प्र
कारं स्थावरजंगमादिनेदनिर्गमसचक्षेत्रयः यस्त्वत्पृष्ठवत्प्रत्ययत्पलावः अचिन्त्येश्वर्ययोगेनेयः प्रभावेऽसं
न्नतसमासेन संक्षेपतो मे मन्त्रः शृणु ॥३॥

ज्ञा२

१३५

हेतुहेतुज्ञस्याथात्मात्म्यस्य अत्र सैद्धिस्तस्य अन्यत्र विद्येरेण उक्तिश्चानेदं शयित्तयाथात्म्ये विवक्षितं श्रोतवुद्धि
प्ररोचनाय सौतिः। अविनिर्दिष्टादिनिर्दिष्टविधौ नाना प्रकारेऽश्वत्थेऽलिः। अगादिति हेतुमाह
पुंस्त्विदुक्तेर्हि निश्चिते निःसिद्धिर्धेः। अत्र ह्यसूत्रपदेऽवह्यसूत्रवाचकैः पदैर्देववाक्यैः। हेतुहेतुज्ञस्याथात्मात्म्यवद्
धाष्ट्यधिकेन गीतं ॥४॥ कृत्वा अतिमुखा कृता यार्जुना यतावरं हेतुहेतुज्ञस्य ह्यपमाहमहेति ध्यात्वा। महाहता

आधिलिर्बद्धभागीतं ह्येति धि विधेष्टथक् । ब्रह्मसूत्रपदैश्चैव हेतुमद्भिर्धनिश्चितैः ॥४॥
महाभूतान्यहंकारो बुद्धिरद्यत्कमेव चाशौद्र्याणि दशैकैश्च पंचैवैन्द्रियगोचराः ॥५॥

निमहाभूतारैलकानिपंचतन्मात्राणि पृथ्वातन्मात्रादीनि अहंकारोऽहंता वदबुद्धिर्महत्त्वमत्र
क्रमेण कर्तुं इन्द्रियाणि दशैव बुद्धिर्द्विन्द्रियाणि पंचकर्म इन्द्रियाणि एकैव मनसि पंच इंद्रियगोचराः श
थिद्यादय इवमहाभूतलक्षणा गीष्वादि दन्मोपेता विषया ॥५॥

गी.टी.
१२६

किंचाश्चुतिप्रभुभूतप्रवृत्तातीयेसुखेतसाधनेवायोसिलाघःसाश्चु॥अनिष्टविषयेयोअननिलाघः
सूक्ष्मासुखमाक्लादःदुःखपरितापःदेहेन्द्रियादिनासंहतिसम्पीर्णहृत्तुअनिष्टक्राअन्नःकरणवृत्ति
तप्तलोहपिण्डेअग्निरिवचेतन्यासासरसविद्यासतीचेतनाच्यतोष्टतिष्ठययाअवसादेक्षानिंप्राप्तानिदे

श्चाद्वेषःसुखं दुःखं संघातश्चेतनाधृतिः एतन्नेत्रैः समासेन सविकारमुदाहृतीह ॥

हिन्द्रियाणि प्रियत्वे साधृतिः एते शृङ्गादयो ज्ञेयत्वात् तद्देवधर्मीः प्रकृतिधर्मी एव नात्मधर्मीः मया
एतन्नेत्रैः सविकारं समासेन संक्षेपेण उदाहृतं कथितम् ॥

॥६॥

॥७॥ १२६

इदानीमुक्तलक्षणान्नक्षेत्रादिविविक्ततयाज्ञेयेषु ईदृशैर्वर्जैर्विघ्नारेणवर्षयिष्यन्ततन्माधनान्येवज्ञानशब्दे
नबुवन्निरूपयति। अमानित्वमितिर्पंचसिद्धी अमानित्वं आत्मसाधाविरहः। अदंतित्वं धर्मप्रकटीकर
णनावशः। अहिंसाप्राणिनामपीडनोत्साहः। परापराधयोः शो अविक्रियः। आर्जवं सजुतावः मोक्षसा

अमानित्वमदंतित्वमहिंसाहात्रिर्गर्जवी आचार्योपासनं शौचं स्तेयं मातृवि
नियहः॥७॥

धनोपदेशेषु आचार्यश्च शुश्रूषादिप्रयोगेन सेवने आचार्योपासनं देहस्य उदकादिना अन्नकरणस्य
सहानयारागादिमलानां हानेनैहिविधं शौचं मोक्षमार्ग एव कृतनिश्चयत्वे स्येयं आत्मविनियहः आत्मा
प्रकारितया आत्मशब्दवाच्यस्यादेहेन्द्रियसंघातश्चाविनियहः सन्मार्गस्थोपनमः॥ ॥७॥

गी.टी.
१२७

इन्द्रियार्थेष्विति इन्द्रियार्थेषु विषयेषु वेराद्यैर्वैतस्ती अनहंकारश्च हंकारात्तावज्जन्ममृत्युजराद्याभिदुःखदोषा
नुदशनिर्जन्मा यो नियंत्रास्त्रिःसरणी दोषश्च मृत्यो मरणवेदनादि दुःखदोषश्च जरायां प्रज्ञाशक्तितेज इन्द्रियव
लहानिरिति दोषश्च द्याधो शिरोरोगक्षरादि पीडा दोषश्च तथा दुःखेषु आधिदेविकादिषु दोषश्च तेषां सर्वेषां च

इन्द्रियार्थेषु वेरा^मज्ञमनहंकार एव बीजन्ममृत्युजराद्याभिदुःखदोषानुदशनिः॥जा॥
असक्तिरनसि^नष्टी गश्च पुत्रदारगृहादिषु नित्यैव समचित्रत्वमिष्टानिष्टोपपत्तिषु॥ए॥

नुदशनिमालोचनी॥जा॥ किं वा असक्तिरिति पुत्रदारगृहादिषु असक्तिश्चीत्यात्तावज्जननिष्टी गश्च एकांता
निमानात्तावद्वपुनश्च इष्टानिष्टोपपत्तिषु इष्टानिष्टोपपत्तिषु नित्यैव निरवसमचित्रत्वं तुल्यचित्रता॥ए॥ १२७

इति तस्य विद्वत्

किंवा मया तिरवुनः मयि विषये अनन्ययोगे^न अष्टममाधिना अद्य निवारिणी क्वा सक्तिः विविक्तदेशसेवि
त्वे जनसंसदि अरतिः अप्रीतिः ॥ १० ॥ किंवा अथात्मिती अध्यात्मज्ञानानित्यत्वे आत्मादिज्ञाने नित्यत्वावतत्त्वज्ञा
नार्थदर्शने एतदमानित्वादियदुक्तं तत्र ज्ञानहेतुत्वात् ज्ञानमिति प्रोक्तं यत्र अतएतस्मात् ज्ञानात् अन्यथा वि

मयि चानन्ययोगेन लक्तिरद्य निवारिणी ॥ विविक्तदेशसेवित्वमरतिर्जनसंसदि ॥ १० ॥
अथात्मज्ञाननित्यत्वे तत्त्वज्ञानार्थदर्शने एतत् ज्ञानमिति प्रोक्तं मज्ञानेयदतो न्यथा ॥ ११ ॥
ज्ञेयं यत्र त्ववस्था मियज्ञात्वा मृतममृतो अनादिमत्परं ब्रह्म न सत्तन्ना स दुःखतो ॥ १२ ॥

परितमानित्वेदं नित्वादितदज्ञाने ज्ञेयं सारहेतुत्वात् ॥ ११ ॥ एभिः साधनेयं ज्ञेयं तदाह ज्ञेयमिति यत्र ज्ञे
यं तत्र अहं प्रवक्ष्यामि यत्र ज्ञात्वा अमृतममृतो न पुनः श्रियते इत्यमृतं अनादिमत्तु त्वन्निरहिता परे निरति
शयं ब्रह्म तत्र ज्ञेयं न सत्तन्ना स दुःखतो सदसदुद्दि विषयो न नवति ॥ १२ ॥ ॥

गी. टी.
१२८

सर्व

२

सदसहृदप्रत्ययाविषयत्वे ज्ञेयस्य असत्वा शोकायां प्राणिकरणोपाधिद्वारेण तदसित्वं प्रतिपादयन्नतामोशौ
को निवर्तयति। सर्व इति पञ्चमिषोतत्र ज्ञेयं ब्रह्म सर्वेषां प्राणिनां दयो वयवा अस्मेव तत्सर्वतः प्राणिनां दसर्वतः
सर्वत्र अक्षीणि शिरोमि मुखानियस्य तत्सर्वतो ह्यि शिरोमुखी। सर्वतः सर्वत्र श्रुतिमत्र लोके प्राणिनां समूहे सर्व
माद्यत्यतिष्ठति॥३॥ उपाधिभूता प्राणिनां दान्द्रियज्ञानेन्द्रियाधारोपणान्न ज्ञेयस्य तद्वत्ता शोकाभावात् दित्येव

सर्वतः प्राणिनां द तत्सर्वतो ह्यि शिरोमुखी। सर्वतः श्रुतिमत्र लोके सर्वमाद्यत्यतिष्ठति॥३॥
सर्वेन्द्रियगुणानां सर्वेन्द्रियविवर्जितं। असत्कं सर्वं चैव निर्गुणं गुणभोक्त्रेण॥१४॥

मर्थमादा सर्वेन्द्रियेति। सर्वेषां इन्द्रियाणां कर्मेन्द्रियज्ञानेन्द्रियमनोबुद्धीनां वहिष्करणान्नकरणानां गुणैश्च अथ वसा
यस्य कल्पप्रवणा वेदनादिनिष्ठ अवतासत इति सर्वेन्द्रियगुणानां सर्वेन्द्रियव्यापारे चैव तन्मिव तासते सर्वेन्द्रिय
रत्नं करणवह्निष्करणैरसहितं असत्कं सकलवस्तुसंज्ञे प्रवर्जितं सर्वविभक्तिं सर्ववृत्तं जतस्यैव श्रुतिक्रियासत्त्वा
दिगुणैर्वर्जितं निर्गुणं। गुणानां सत्त्वादीनां सुखदुःखदमोहाकारपरिणामानां भुवनवित्तु गुणभोक्त्रेण॥१४॥

१२८

वहिरिति च पुनः तत्र ज्ञेयभूतानां त्वकृपयज्ञानादेहातां वहिर्यापकाश्चेतन्यरूपेण वर्तते अत्र देहमध्ये जी-
वरूपेण वर्तते मयस्थानीयं वराचरं स्थावरजीगमरूपं सर्वज्ञेयं ब्रह्मेव वर्तते अत्र विवेकितं स्रष्टृत्वाद्यथा-
वस्तु रूपेणाविज्ञेयं अतएव तेषां ह्यस्य विवेकिना मात्मत्वेन सुललत्वात् अत्रिकेनिकदे॥१५॥ अविन्नक्रमि-

वाहिरन्तश्च भूतानां मवरं वरमेव वा सूक्ष्मत्वात् तदविज्ञेयं ह्यस्य वा त्रिकेवतत्र॥१५॥
अविन्नक्रमं च भूतेषु विन्नक्रमिव च स्थितौ भूतनर्तव्यं तत्र ज्ञेयं यसि स्रष्टृत्वाविष्णुत्वा॥१६॥

सर्वदेहेषु

ति॥ च पुनः सर्वेषु भूतेषु अविन्नक्रमो मव सर्वगती एकमेव सर्वं प्रतिदेहं विन्नक्रमिव निन्नमिव दृश्यते
तत्र ज्ञेयं भूतनर्तव्यं कालभूतानि विन्नत्रिंशसि स्रष्टृत्वाविष्णुत्वाकाले प्रत-
वनम्॥ ॥१६॥ ॥७॥

गी.टी.
१२८

सर्वविद्यमानमपि नोपलस्यते चेन्न तर्हि तत्र ज्ञेयं तमो न रूपं स्यादित्यत आह ज्योतिषामिति ज्योतिषामित्या
दीनामपि तत्र ज्ञेयं ज्योतिर्वेतन्यत्राप्येण प्रकाशकं तमसः अज्ञानात्परममुत्सृष्टमुच्यते ज्ञानं अमानित्वो
दसित्वादिज्ञानसाधनं ज्ञेयं परं ब्रह्मतदेव ज्ञेयं आत्मत्वात् परमानन्दरूपत्वात् ज्ञानं सफलं नवति एव तस्य

ज्योतिषामपि तद्विधातिष्ठमसं परमुच्यते ज्ञानं ज्ञेयं ज्ञानगम्येद्वादि सर्वं स्थितिः ॥१७॥
इति द्वे त्रयोदशे न ज्ञेयं चोक्तं समासतः मङ्गल एतद्विज्ञाय मङ्गलावायोपपद्यते ॥१८॥

वस्य हृदि विशेषेण स्थितौ ॥१७॥ यद्येकार्थमुपसंहरति इतीति इत्येवं द्वे त्रयोदशे तत्रादिष्टत्वात् तत्राज्ञाने अ
मानित्वादितत्त्वज्ञानार्थदर्शनपर्यन्तं तथा ज्ञेयं यत्तत्त्ववद्व्याप्तिरित्यतमसं परमुच्यते इत्येवमतीतत्रयं सा
मासतः संहोपतः उक्तं मङ्गल एतत्रयं विज्ञाय मङ्गलावायोपपद्यते घटते ॥१८॥

॥ १२८ ॥

इदानीं प्रकृतिद्वयस्य प्रकृतिपुत्रुषलक्षणजगद्धेतुत्वविषयविनाशेन निरूपयन्त्यद्विकारियतश्च यदित्यादि
पूर्वोक्तमेव प्रपञ्चयति। प्रकृतिमिति प्रपञ्चिषी प्रकृतिमपरीक्षेत्रलक्षणां पुत्रुषं परीक्षित्वा पीतावुतावना
दीविद्धिनविद्युतेश्चादिर्ययोस्मावनादीविद्धिविकाराश्चुश्चादिदेहेन्द्रियान् सुखदुःखमोहाकारपरिणत
तान् गुणान् प्रत्य

प्रकृतिपुत्रुषवैवाविद्धिनादीवुतावपि। विकारांश्च गुणांश्चैव विद्धि प्रकृतिर्भवेत्वात्॥१॥
कार्यकारणकर्तृत्वे हेतुः प्रकृति उच्यते। पुत्रुषः सुखदुःखानां भोक्तृत्वे हेतु उच्यते॥२॥

उप्रकृतिर्भवेत्वात् प्रकृतित्रिगुणात्मिकामायातसीन्वात् विद्धि॥१॥ इदानीं विकाराणां गुणानां च स्वरूपा
णीदृश्यन्तेषां प्रकृतिर्भवत्वकथनेन पुत्रुषस्य सारहेतुत्वदर्शयित्वा कार्यकारणकर्तृत्वा
कार्यशरीरकारणानीन्द्रियाणितेषां कर्तृत्वेन त्यादकत्वे प्रकृतिर्भवेत्वात् हेतुः कारणीपुत्रुषः क्षेत्रज्ञः सुखदुः
खानां भोक्तृत्वे ज्ञातृत्वे हेतुः कारणीमुच्यते॥२॥

गी.टी.
१३०

पुत्रुषस्यासंगस्य कथं मुखदुःखानां नोक्तत्वं मित्यत आह पुत्रुष इति हि यस्मात् पुत्रुषो नोक्ता प्रकृतिश्च प्र-
कृतौ अविद्यायां स्थिता प्रकृतिज्ञानं प्रकृतौ जाता नृगुणान् मुखदुःखादीन् त्रैकेन पलनतो अस्पृशोक्तुः पुत्रु-
षस्य सदसद्योनिजन्मसु सद्यो नयः देवादीनां मृष्टिः असद्यो नयः स्त्रियमादीनां मृष्टिः तत्र जन्मानितेषु गुण-
संगगुणेषु सत्त्वादिषु मुखदुःखमोहाद्याकारपरिणतेषु संगसदात्मना बद्धानिलाषो वाकारणी देवुः ॥२१॥

पुत्रुषः प्रकृतिश्चेद्दित्रैके प्रकृतिज्ञानं गुणान्नाकारणी गुणसंगोऽसदसद्योनिजन्मसु ॥२॥
उपद्रष्टा नुमन्नाचनर्त्तनोक्ता महेश्वरः परमात्मैति चायुक्ते देहे स्मिन् पुत्रुषः परः ॥२२॥

इदानीं प्रकृत्या विवेकादेव पुत्रुषस्य संहारः ननु सत्त्वरूपेणेत्याशयेन तस्य च रूपमाह उपद्रष्टेति अस्मिन् देहे अथा-
कात्परः पुत्रुषः देहेन्द्रियव्यापाराणां साक्षी उपद्रष्टा देहेन्द्रियादीनि स्वव्यापारेषु प्रवर्तमानानि निवारयति अथ-
मप्रवर्तमानोऽपि प्रवृत्त इव दृश्यते तेन अचुर्मतदिहादीनां मात्माधीना स्थितिः तेन नर्त्तनं अक्षरं गुणप्रवृत्तं मुखदुःखा-
द्यनुत्पत्तिश्च तोक्ता सर्वात्मत्वाच्च तैत्रत्वाच्च महेश्वरः सर्वोत्तरतम आत्मा परमात्मेत्युक्तः ॥२३॥ ॥ १३०

एवं प्रकृतिपुत्रस्य विवेकज्ञानिनेष्टौ तिया एवमिति तिया एव प्रकारेण पुत्रस्य साक्षादहमिति वेत्ति च अन्य
त्रुणेऽपि विकारेऽसह प्रकृतिमविद्यालक्षणं वेत्ति सर्वथा सर्वप्रकारेण वर्तमानोऽपि भूयः पुनरप्यस्मिन् शरी
रे नानि जायते ॥ २३ ॥ एवं भूतविवेकात्मध्याने साधनविकल्पानां हो ध्यानेनेति के विद्योगिनः ध्याने न

य एवं वेत्ति प्रकृतिं त्रुणेऽसह सर्वथा वर्तमानोऽपि न भूयो लि जायते ॥ २३ ॥ ध्याने
नात्मनि पश्यति के विदोऽन्तान्मात्मना ॥ अन्ये सांख्येन योगेन कर्मयोगेन चापरे ॥ २४ ॥

न १

कायतया आत्मचित्तने आत्मनि बुद्धौ आत्मना ध्यानसंस्कृतेन अक्षरकरणेन आत्मानं परमात्मस्वरूपं पश्यति ॥
अन्ये सांख्येन योगेन सत्त्वादिगुणानां दृष्टान्तेभ्यः पृथक्कृतित्योगुणविलक्षण आत्मेति सांख्ययोगसत्तेन परमे
श्वरबुद्ध्या अनुष्ठीयमानं ॥ कर्मैव योगसत्तेन कर्मयोगेन ॥

॥ २४ ॥

॥ ७॥

गी.टी.
१३१

अनिमदाधिकारिणां निश्चारोपायमाह। अन्ये चित्तिवृत्तपुनः अन्येषु विकल्पेषु अन्यतरेणापियथोक्तमात्मा
नमजानन्नः अन्येषुः आचार्येभ्यः श्रुत्वा उपासते। तेऽपि चित्तिवृत्तिपि च श्रुतिपरायणाः। अवणपरायणाः तत्र जाति
विश्वासाः मृत्युसंसारमतितरन्ति। श्रुतिक्रमं त्यक्त्वा। ॥२५॥ कर्मयोगस्य तृतीयचतुर्थपंचमाध्यायेषु प्रपंचितत्वा

अन्ये त्वेवमजानन्नः श्रुत्वा न्येऽप्युपासते। तेऽपि चित्तिवृत्तिपि च श्रुतिपरायणाः। ॥२५॥
यावत्संजायते किं विस्तृतं स्यात्वरजोगमी। द्वे त्रद्वे त्रजसंयोगात्तद्विद्विज नरतर्षना। ॥२६॥

तदा ध्यानयोगस्य षष्ठाष्टमयोः प्रपंचितत्वात्। श्रुत्यानादेशसंख्येयविविक्तात्मविषयत्वात्। संख्यमेव सम्यक्दर्श
ने प्रपंचयन्नाह। यावत्तद्विद्विज नरतर्षनायावत्किं विस्तृतं स्यात्वरजोगमत्रपंचसत्त्वं दृक् सज्जायते समुत्पद्यते
तस्य द्वे त्रद्वे त्रजसंयोगात्तद्विद्विज नरतर्षनायावत्किं विस्तृतं स्यात्वरजोगमत्रपंचसत्त्वं दृक् सज्जायते समुत्पद्यते
तस्य द्वे त्रद्वे त्रजसंयोगात्तद्विद्विज नरतर्षनायावत्किं विस्तृतं स्यात्वरजोगमत्रपंचसत्त्वं दृक् सज्जायते समुत्पद्यते ॥२६॥ ॥ १३१

भूतेषु

विषयं

अविवेककृतं संसारोद्भवमुक्ता तन्निवृत्तये विविक्तात्मसम्यक्दर्शनमाह। सममिति। यः सर्वेषु ब्रह्मादिस्थावरा
रात्रेषु समं निश्चिंशेति षट्त्रैदेहादिभ्यः परममीशितारं परमेश्वरं तेषु ब्रह्मादिषु नश्यत्सु अविनश्यत्तु एव यथो
क्तं परमेश्वरं पश्यति स पश्यति॥२७॥ सम्यक्दर्शनस्य फलवचनेन तैत्तिरीयस्य सममिति॥ हियस्मान्न सर्वत्र सर्वत्र
यः

समीक्ष्य सर्वेषु भूतेषु तिष्ठन्ने परमेश्वरं विनश्यत्तु विनश्यत्तु यः पश्यति स पश्यति॥२७॥ ॥
समीक्ष्य हि सर्वत्र समवस्थितं मीश्वरं न हि नष्टात्मानात्मानं ततो याति परं गतिं॥२८॥

तेषु समवस्थितं तुल्यतया वस्थितं मीश्वरं समं समतया वस्थितं पश्यन् आत्मनात्मानं न हि नष्टात्मानं ततो
व आत्मनो हिंसनात् परं मुक्तं मोक्षाख्यां गतिं याति॥ ॥२८॥ ॥८॥

गी.टी.

१३२

ननु शुभाशुभकर्मकर्तृत्वेनैव मे दृश्यमाने कथमात्मनः समत्वमित्याशंक्याह प्रकृतेऽप्येवेति। न पुनः सर्वशः
सर्वप्रकारैः प्रकृत्या विगुणात्मिकया परमेश्वर्या यथैवादेहेन्द्रियद्यापाररूपाणि कर्माणि क्रियमाणानि प
श्यति। तथा आत्मानं अकर्तारं सर्वोपाधिरहितं पश्यति स पश्यति सर्वज्ञ इत्यर्थः ॥२९॥ इदानीं भूतानां अपि

प्रकृतेऽप्येव च कर्माणि क्रियमाणानि सर्वशः शोभ्यः पश्यति। तथा आत्मानं कर्तारं स पश्यति ॥२९॥
यदा भूतदृश्यं सावमेकस्थं मनु पश्यति। तत एव च विस्मारे ब्रह्म संपद्यते तदा ॥ ॥३०॥

ते

प्रकृतितन्मात्रं नीतिदात्र भूतमेव दृष्टव्यं तन्मायि आत्मनोऽनेदं पश्यन् ब्रह्मत्वमुपैतीत्याह। यदेति। यदा यस्मिन्काले
भूतदृश्यं सावमेकस्थं मनु पश्यति। तत आत्मन एवाविर्भावति रोनावा
दि विस्मारे च यदा पश्यति तदा तस्मिन्काले ब्रह्म संपद्यते ब्रह्मैव न वति ॥ ॥३०॥

१३२

एकस्यात्मनः सर्वदेहात्मत्वे तथापि संसारावस्थायाम् देहसंबन्धनिमित्तैः कर्मसिद्धत्फलैश्च सुखदुःखादिनिमित्तैः
 धर्मे सति कुतः समदर्शनमिति तदाहो अनादित्वादिति हे को त्रेय अथ परमात्मा अनादिकारणरहितत्वात्
 निरवयवत्वात् न च रूपतो यो तितेनाद्ययः तथा निर्गुणत्वात् गुणयुक्तेनापि न द्योतिते न अद्ययः शरीरेण पलस्य
 मानत्वात् शरीरस्थ उच्यते शरीरस्थोऽपि निश्चि यत्वा न करोति अकारणात् कर्मफलेन न लिप्यते यः कर्त्ता सक

अनादित्वा निर्गुणत्वात् परमात्माय मेद्ययः शरीरस्थोऽपि को त्रेय न करोति न लिप्यते ॥३१॥
 यथा सर्वगतं सौक्ष्मादौ काशं नोपलिप्यते सर्वत्रावस्थिते देहे तथा त्मानोपलिप्यते ॥३२॥

कर्मफलेन लिप्यते अयमात्मा तथाना ॥३१॥ असंगत्वाद्दले पत्वे दृष्टान्तमाहो यथा सर्वगते त्वा यथा सर्वगतम
 या काशी सौक्ष्मात् सूक्ष्मात्वात् नोपलिप्यते केनापि सह न संबध्यते तथा सर्वत्र सर्वस्मिन् देहे अवस्थि
 तोऽपि आत्मा अति सूक्ष्मत्वात् नोपलिप्यते ॥३२॥

ग.टी
१३३

असंगत्वात्तेपोनास्तीत्यत्र आकाशोद्भूतः प्रकाशकत्वात्प्रकाशपक्षेर्ननुज्यते इतिरविदृष्टान्तेनाहयथेतिहे
भारतयथारविः एकः सन्नमं कर्त्तृलोकं युगपत्प्रकाशयति तथारविवत्तत्र देवती आत्मा एकः सन्नमं कर्त्तृलोकं
मायाकार्यं युगपत्प्रकाशयति ॥ ३३ ॥ अध्यायार्थमुपसंहरति हे त्रेति यो देव देव ज्ञयोर्यथा प्रदर्शितप्रकारेण

यथा प्रकाशयत्येकः कर्त्तृलोकं मिमं रविः देवं देवीं तथा कर्त्तृप्रकाशयति भारत ॥ ३३ ॥
देवदेव ज्ञयोरैव मिमं रजानवदुष्वा ॥ भूतप्रकृतिमोहं च ये विदुर्ध्यातिरिति पराशर ॥ ३४ ॥
॥ इति श्रीनगवज्जीतासूपनिषत्सु देवनिदेशो नो नाम त्रयोदशोऽध्यायः ॥ ३५ ॥

अत्रर इतरेतरम आदृश्य विशेषं ज्ञानवदुष्वाशाश्चाचार्योपदेशजानितवदुष्वावपुनः भूतप्रकृतिमोहं च
भूतानां प्रकृतिरविद्या अविद्या कृतत्वात्तस्याऽमेहली अज्ञावगमनीये विदुः ते परं ब्रह्म स्वरूपं याति प्राप्नु
वन्ति ॥ ३५ ॥ ॥ त्रयोदशोऽध्यायः ॥ ॥

१३३

इश्वरेच्छाधीनयोः क्षेत्रक्षेत्रज्ञयोर्ज्ञातृकारणत्वेननुसंख्यानामिवध्वतत्रयोः कारणीयुणसंगोऽप्येतनेनयुण
संगस्यसंसारकारणत्वमुक्तीतत्रकस्मिन्नयुणेकथं संगाः केवायुणाः कथं वभ्रान्नायुणेन्यश्चमेाह एकैकथं स्या
द्रामुक्तस्य किंलक्षणमित्येवमर्थमध्यायप्रारंभे प्राप्ते सति पूर्ववक्ष्यमाणार्थस्योतिपरिचय इति दास्यी प्रूयः

श्रीनगवाच उवाच ॥ परं प्रूयः प्रवक्ष्यामि ज्ञानानां ज्ञानमुत्तमं यदज्ञात्वा मुनयः सर्वे परां सिद्धिं
तागताः ॥ १ ॥ इदं ज्ञानमुपाश्रित्य मम साधर्म्यमागताः सज्जपि नोपजायन्ते प्रलयेन यथ त्रिवो ॥ २ ॥

पुनरपि ज्ञानानां यज्ञादिज्ञेयवस्तुविषयाणां परवस्तुविषयत्वात्परमुत्तमफलत्वाद् उत्तमं ज्ञानं प्रवक्ष्यामि यत्र
ज्ञानं ज्ञात्वा प्राप्य सर्वं मुनयः इतोऽस्माद्देहवधनादपरं सिद्धिं गताः ॥ १ ॥ इदमिति ज्ञानसाधनानुष्ठानात् इदं
यथोक्तं ज्ञानमुपाश्रित्य प्राप्य मम साधर्म्यमागताः मत्स्वरूपता प्राप्ताः सज्जपि कष्टकालेपि नोपजायन्ते नोत्प
द्यन्ते च पुनः प्रलये ब्रह्मणेनाशकालेपि न यथ त्रिनवलन्ति ॥ २ ॥

गी.टी.
१२४

क्षेत्रक्षेत्रज्ञसंयोगादेश्वरेष्ठाधीनएवजगत्कारणेनसर्वत्रइत्याहाममयोनिरितिहेतारतस्यविकाराणांधा
रणासर्वकार्येभ्योमहत्वाच्चमहद्ब्रह्मसर्वभूतानांयोनिः॥ त्रिगुणात्मिकायामममदीयात्रहेतस्मिन्महद्ब्र
ह्मणियोनौमायायांगर्तसर्वभूतजन्मकारणीवीजदधामिहेतवेणमहद्देवज्ञंयोजयामीत्यर्थः॥ सर्वभूतानां

ममयोनिर्महद्ब्रह्मतस्मिन्गर्तदधायहीसंतवःसर्वभूतानांततोत्तवतिक्षारता॥३॥
सर्वयोनिषुकोत्तेयमूर्तयःसंतवन्त्रियाः॥ तासांब्रह्ममहद्योनिर्देवीजप्रदःपिता॥४॥

तःसंतवोत्तवति॥३॥ नकेवलेष्टुप्रक्रमएवमदधिष्ठितोप्रकृतिपुत्रपौत्रतोत्पत्तिदेवत्रापिनुसर्वदेवैत्याहोसर्व
योनिश्चिति॥ हेकोत्तेयसर्वयोनिषुदेवपितृमनुष्यपशुमृगादियोनिषुआयामूर्तयःदेहाकारविशेषाःसंतवन्त्रितासां
मूर्तीनामहद्ब्रह्ममायात्रिगुणात्मिकासायोनिःकारणंअहंवीजप्रदःगर्तधानकर्ताअतएवपिता॥ ॥४॥ १२४

तदेवं परमेश्वराधीना त्वां प्रकृतिपुत्राणां सर्वभूतोत्पत्तिं निरूपयद्दत्तानां केयुणा कथं वध्नीत्येवमर्थं निरूप
यत्प्रसंगेन पुत्रस्य संसारप्रपंचयति सत्त्वमित्यादि चतुर्दशभिः हे महाबाहो सर्वैरजस्रमइति गुणाः प्रकृ
तिसंज्ञाः लगवन्मायया संभूताः अथ यथैव रहितं देहि नै आत्मानं देहेशरीरे निवध्नीत्याधीनमिव कुर्वन्ति ॥

सर्वैरजस्रमइति गुणाः प्रकृतिसंज्ञाः निवध्नीमहाबाहो देहे देहि नमैव यथा ॥ ५ ॥
तत्र सर्वं निर्मलत्वात्प्रकाशकं नाम यथा सुखसंगेन वध्नातिज्ञानसंगेन चानघ ॥ ६ ॥

तत्र सत्त्वस्य लक्षणी बंधकच प्रकारं बाहो तत्र सर्वमिति हे अनघ अथ सनातनतेषां सत्त्वादीनां त्रयाणां मध्ये सत्त्वं
स्फटिक इवा निर्मलत्वात्प्रकाशकं अनामयं निरुपद्रवं सुखसंगेन ज्ञानसंगेन च सुखी अहं ज्ञानी इति विष
यभूतस्य सुखस्य ज्ञानस्य च विषयिण्यात्मनि वध्नातिमृषा संश्लेषं करोति ॥ ६ ॥

गी.टी.
१३५

रजसोलक्षणवर्धकवर्चाहारजइतिहेकोत्तेयतश्चासंगसमुद्रवैप्रप्राप्तेवसूयलिलाप्रवृत्त्याप्राप्तेविषयेप्रीतिः
संगस्योःसमुद्रवैरजःरजनाडागात्मकाविद्विजानीहितइजोदेहिनामात्मानकर्मसंगेनदृष्टादृष्टाथैककर्म

रजोरागात्मकाविद्वितश्चासंगसमुद्रवैतन्निवध्नातिकोत्तेयकर्मसंगेनदेहिनी॥७॥
तमश्चज्ञानजैविद्विमोहनंसर्वदेहिनीप्रमादालस्यनिद्रानिश्चान्निवध्नातिनारत॥८॥

सुसंगेनतत्परतयानिवध्नाति॥७॥तमसोलक्षणीवर्धकवर्चाहारतमश्चित्तिहेनारतबुधनतमश्चज्ञानजैअज्ञा
नाज्ञातंसर्वदेहिनामोहकरैविद्विजानीहितइतमश्चप्रमादालस्यनिद्रानिश्चान्निवध्नाति॥

॥७॥ ॥ १३५

पुनः सत्त्वादीनामेव च कार्यकरणे सामर्थ्यातिशयसंक्षेपत आह। सत्त्वं सुख इति हेनारतस च सुखे देहिनी
संजयति। संक्षेपयतीरजो देहिनी कर्मणि संक्षेपयति पुनः तमोपि ज्ञानमावृत्य देहिनी प्रमादे संक्षेपयति
॥ १७ ॥ गुणानां च कार्यकरणेऽवस्थाविशेषहेतुमाह। रज इति हेनारतरजश्च अन्यत्र तमः द्वावपि अत्रिभू

सर्वेषु रेसंजयति रजः कर्मणि नारता ज्ञानमावृत्य तमः प्रमादे संजयत्युता ॥ १७ ॥
रजसमश्चात्रिभूय सर्वं भवति नारतरजः स चैतमश्चैव तमः सर्वं रजसं तथा ॥ १८ ॥

यस्य सत्त्वं शुक्लवर्तिवर्धते। तदा ज्ञानसुखादि च कार्यं करोति। सत्त्वं च अन्यत्र तमः द्वावपि अत्रिभूय रजः शुक्लवर्ति
तदा कर्म तदज्ञादि च कार्यं मारभते। तथा सर्वं रजः भावपि अत्रिभूय तमः शुक्लवर्ति। तदा ज्ञानावरणप्र
मादादि च कार्यं मारभते ॥ १९ ॥

गी.टी.
१३६

इदानीं सत्त्वादीनां प्रवृत्तानां लिंगानि उपदिशन्तत्र प्रथमं सत्त्वस्थं प्रवृद्धं लिंगमाह सर्वद्वारे स्थितं य
दायस्मिन् देहे सर्वद्वारेषु श्रोत्रादिषु बुद्धेर्धापां रूपां प्रकाशं रूपं ज्ञानं रूपं प्रजायते तत्र ज्ञानेन प्रकाशं लि
गेन सत्यं प्रवृद्धं सित्यपि विंद्यात् ॥ ११ ॥ रजसं प्रवृद्धं लिंगमाह लोम इति हेनरतर्षजं रसि प्रवृद्धं एतानि लि
गानि जायते लोमोपरं प्रथमादीनां मिथ्या बुद्धिश्चैविका चेष्टा प्रवृत्तिश्च आरंभश्च कर्म विशेषाणां मुपक्रमश्च

सर्वद्वारेषु देहे स्मिन् प्रकाशं उपजायते ज्ञानं यदा तदा विद्याद्विबुद्धं सत्त्वमिच्छुता ॥ ११ ॥
लोमः प्रवृत्तिरारंभश्च कर्मणामंशः स्पृहा ॥ रजसो ज्ञानं जायते विबुद्धं तर्षजं ॥ १२ ॥
अप्रकाशो प्रवृत्तिश्च प्रमादे मिह एव वा तमस्यैतानि जायते विबुद्धं कुरुनन्दन ॥ १३ ॥

शमः हर्षरागादिप्रवृत्तिश्च सर्वसामान्यवस्तुविषयात् स्पृहा ॥ ११ ॥ तमसं प्रवृद्धं लिंगमाह अप्रकाश
इति हेनरुनन्दन तमसि प्रवृद्धं सति एतानि लिंगानि जायन्ते अप्रकाशो विवेकश्च पूज्य पूजायति कर्मश्च त
त्तमं प्रवृत्तिश्च ज्ञानादो प्रमादश्च प्रवृत्त्यन्तावश्च मोहो मूढताश्च कर्तव्ये कर्तव्यता ॥ १३ ॥

॥ १३६ ॥

मरणद्वारेणापि सत्त्वादीनां प्रवृद्धानां फलविशेषमाह यदा सत्त्वं इति ध्यात्मी। उ पुनः देहभृश आत्मा सत्त्वे
प्रवृद्धे यदा प्रलयं मरणं प्रयाति तदा उत्तमविदो हिरण्यगर्भादीनां अमलालोकान् प्रतिपद्यते प्राप्नोति। १४॥
रजसीति। रजसि प्रवृद्धे प्रलयं मरणं गत्वा कर्मसंगिषु कर्मासक्तिषु केषु मनुष्येषु जायते उत्पद्यते तथा

यदा सत्त्वे प्रवृद्धे उ प्रलयं याति देहभृश तदेतन्मविदं लोकान् अमलान् प्रतिपद्यते। १४॥
रजसि प्रलयं गत्वा कर्मसंगिषु जायते तथा प्रलीनं मम सि मृत्यो निषु जायते। १५॥
कर्मणः सुकृतस्योद्भूतं सात्त्विकं निर्मलं फलं रजसस्य फलं दुःखं मज्जानं तमसस्य फलं। १६॥

तमसि प्रवृद्धे प्रलीने मृतं मृत्यो निषु पञ्चादिषु जायते। १५॥ सत्त्वादीनां च रूपकर्मद्वारेण विचित्रफल
हेतुत्वं माहात्म्यं इति। सुकृतस्य सात्त्विकस्य कर्मणः सात्त्विकं निर्मलं फलमाद्भुतं रजसस्य फलमाद्भुतं तमसस्य फलमाद्भुतं। १६॥

गी.टी.
१३७

इदानीं सत्त्वादीनां कार्यविशेषं दर्शयति सत्त्वादिति सत्त्वात् प्रवृद्धात् ज्ञानं संजायते रजसाः प्रवृद्धात् लोभो
उत्पद्यते तमसाः प्रवृद्धात् प्रमादमोहो जवतः अज्ञानं जवति ॥ १७ ॥ इदानीं सत्त्वादिगुणविशेषं शीलानां पार

सत्त्वात् संजायते ज्ञानं रजसे लोभ एव चाप्रमादमोहौ तमसा जवतौ ज्ञानमेव च ॥ १७ ॥ ॥
ऊर्ध्वगच्छति सत्त्वस्थामधोतिष्ठति राजसा जघन्यगुणवृत्तिश्चाधोगच्छति तामसा ॥ १८ ॥

लौकिकीं फलविशेषमाह ऊर्ध्वमिति सत्त्वस्थाः सत्त्वगुणवृत्तिस्थाः ऊर्ध्वं देवलोकादिषु गच्छन्ति जायन्ते
राजसाः रजोगुणवृत्तिस्थाः मनुष्येषु जायन्ते जघन्यगुणवृत्तिस्थाः तामसगुणावृत्ताः प्रमादालस्यादिस्थि
तामूढाश्च तामसा अधोगच्छन्ति पशूनादिषु जायन्ते ॥ १८ ॥

१३७

सर्वरजसमइत्यारस्यगुणश्चैव प्रैगुणवृत्तिश्चैव तेन गुणानां बंधकवैगुणवृत्तिनिवद्धस्य पुत्रुषस्य गतिवि
शेष इत्येतसर्धमज्ञानादिमूलकारणविस्तरेणोक्ता इदानीं तद्विवेकेन सम्यक् दृष्टानामोद्देश्य
ति नान्यमिति यदा इष्टाकर्तारगुणेऽप्यसत्त्वादिसोदेहेन्द्रियविषयाकारपरिणतेऽप्यन्यनानुप

नान्यगुणेऽप्यकर्तारयदा इष्टानुपपत्तिगुणेऽप्यपरिवेत्तिमज्ञावैसोधिगच्छति ॥ १९ ॥
गुणानेतानतीत्यत्रादेहेहसमुद्भवान्नो जन्ममृत्युजरादुःखैर्धिष्ठिकोऽमृतमश्नुते ॥ २० ॥

शक्तिवदुनगुणेऽप्यसत्त्वादिपरिदेहेन्द्रियादिद्यायारसादिणीवेत्तिमप्रष्टामज्ञावमधिगच्छति ॥ २१ ॥
सत्तावाधिगमप्रकारमाहो गुणानिति देही विद्वान्प्रतान्मायेपाधिभूतान्त्रास्त्रादीन्गुणान्दे
हेत्यतिवीजभूतानतीत्यजीवनेवातिक्रम्यजन्ममृत्युजरादुःखैश्च निर्जीवने वसुक्ताः सन् अमृतमोदो
अश्नुते प्राप्नोति ॥ २० ॥

गी.टी
१३८

जीवन्नेवगुणानतीत्यमृतममृतइतिश्रुत्वागुणानतीतलक्षणस्थगुणान्तरयोपायस्त्वनुसयाअर्जुनअ
ह॥**कोहिंगीरिति॥**पूर्वर्द्धिनगुणानतीतस्यसाधनंष्टुतिहेप्रसोकोहिंगीश्चिह्नैः४एतांश्रीरगुणानतीतो

॥ ॥ अर्जुनउवाच॥ ॥**कोहिंगीश्चिह्नैः**गुणानतीतानतीतोऽत्रव
तिप्रसो॥**किमाचारः**कथंचैतांश्रीरगुणानतीतिवर्तते॥२१॥

वतिलक्षते॥**किमाचारः**केनाचारेणकथंचेनप्रकारेणएतांश्रीरगुणानतीतिवर्ततेगुणानतीतवैप्रो
ति॥ ॥२१॥

१३८

द्वितीयाध्याये स्थितप्रज्ञश्च कान्तचित्तादिना दृष्टेः प्रज्ञायाः तीयदेत्यादिना दत्तोत्तरमपि पुनर्घिशेषवुभुसय
पृच्छतीति ज्ञात्वा प्रकारात्तरेण तस्य लक्षणादिकमाह सगवान् प्रकाशमित्यादिसप्तलिख्यत्रावत्र कोर्लि

श्रीसगवानुवाच ॥ प्रकाशं प्रवृत्तिं च मोहमैव च पा
एव न द्वेष्टि संप्रवृत्तानि न निवृत्तानि कांक्षति ॥ २२ ॥

गेर्जुणातीतो लवति दृष्टौ तस्योत्तरं प्रकाशं चेति हे पा एव प्रकाशसत्त्वस्य कार्यं न प्रवृत्तिं रजसः कार्यं मोहं तम
सः कार्यं इति एतानि त्रीणि सत्त्वादि कार्याणि संप्रवृत्तानि न द्वेष्टि निवृत्तानि अप्राप्तानि न कांक्षति संयुगा
तीतः ॥ २२ ॥ ॥ ॥

गी.टी.
१३८

तस्य लक्षणमुक्त्वा किमाचार इति द्वितीयप्रश्नस्योत्तरमाह उदासीनेति याः संपासीन उदासीनवत् यथा उदा-
सीनः कस्यचित्पक्षे न स जतेत छदासीनगुणातीतवोपायमात्रे अवस्थितो गुणेर्न विचाल्यते गुणादेहेन्द्रि-
यविषयाद्याकारपरिणताः अन्यान्यस्मिन् वर्तते इति योवतिष्ठते सो नैंगतेन चलति ॥२३॥ समेति समदुःख

उदासीनवदासीनो गुणैर्यो निविचाल्यते गुणावर्तते इत्येव योवतिष्ठति नैंगते ॥२३॥
समदुःखसुखस्य समलोष्टाश्मकांवनः तुल्यप्रियाप्रियो धीरः तुल्यनिदात्मसंस्कृतिः ॥२४॥

सुखः समेदुःखे सुखेयस्य सः सचे आत्मनिष्ठितः प्रकृतो ह्यस्थः समलोष्टाश्मकांवनः समानितुल्यानिलोष्टाश्म-
कांवनानियस्य सः तुल्ये प्रियाप्रियेयस्य सः धीरः धीमान् तुल्य आत्मनिदास्कृतीयस्य सः ॥२४॥

१३८

मानापमानयोरिति। यः मानापमानयोः समो निर्धकारः मित्रारिपक्षयोः कृत्यः समश्च सर्वारं सपरित्यागीति
ष्टादृष्टार्थकर्मरं सपरित्यागी सगुणातीत उच्यते ॥ १५ ॥ अधुना कीदृशीं गुणानातिवर्तत इति प्रश्नस्य प्रति
वचनमाह। मां चिति। वपुनः यो मुनिः कर्मि वा मामीश्वरसर्वभूतहृदि स्थिते भूते न किञ्चिदसेवयोगः तेन न

नमं

मानापमानयोः कृत्यः कृत्यो मित्रारिपक्षयोः सर्वारं सपरित्यागी गुणातीतः स उच्यते ॥
॥ १५ ॥ मां च योऽयं निचारेण न क्रियोगेन सेवते। सगुणाः समतीत्येता न ब्रह्मभूयाय कल्पते ॥ १६ ॥

क्रियोगेन विवेकविज्ञानरूपेण अथ निचारेण अनन्यविषयेण सेवते स एता न गुणान् समतीत्य ब्रह्मभू
याय ब्रह्मजावाय मोक्षाय कल्पते समर्थो न भवति ॥ १६ ॥

सगवति अथ सिवारित्तियोगेन ब्रह्मना वप्रतिहेतुमाहा ब्रह्मण इति। हियस्मात् अहं ब्रह्मणः परमा
त्मनः प्रतिष्ठा नक्तानुयदादि प्रयोजनाया यया ईश्वर लक्ष्या ब्रह्म प्रतिष्ठते वर्तते। सा लक्ष्मिः प्रतिष्ठा अहं
अथ वा ब्रह्मणः ब्रह्म शब्दवाच्यस्य सगुण ब्रह्मणः प्रपंच रूपस्य प्रतिष्ठा आश्रयः निर्गुण सर्वोपाधिरहित

ब्रह्मणो हि प्रतिष्ठा हर्ममृतस्य। अथ स्य वा शाश्वतस्य वधर्मस्य। सुखस्यैकात्मिकस्य वा॥॥
॥२७॥ ॥ इति श्रीसगवद्गीतासूपनिषत्सु प्रकृतिषु त्रुष विज्ञागो नाम चतुर्दशोऽध्यायः ॥

परं ब्रह्माहं किं लक्षणस्य ब्रह्मणः अमृतस्य अमरणकर्मकस्य अथ यस्य अथ धर्मरहितस्य च अनादशा
श्वतस्य नित्यस्य धर्मस्य ज्ञानेनिष्ठालक्षणस्य च पुनः शाश्वतधर्मजनितस्य सुखस्यैकात्मिकस्य एकात्म
नियतस्य धर्मप्रतिष्ठा आश्रयः॥२७॥ ॥ चतुर्दशोऽध्यायः ॥

यस्मान्मदधीनं ज्ञानिनां कर्मिणां च ज्ञानफले कर्मफलं च अतो ये मांसक्रियोगेन सेवन्ते ते मत्प्रसादात् ज्ञानं प्राप्तिं क्रमेण गुणातीता मोक्षं लभन्ते। परमात्मतत्त्वं सम्पन्नं विजानन्ते। मोक्षं लभन्ते इत्यत्र किं वक्तव्यमित्यसंशयवान्न स गवात्र अर्जुनो नाष्टमपि पंचदशाध्याये परमात्मतत्त्वं हि दर्शयिषुः पुरविस्तृतं स्यात् तत्रानधिकारिणो वैराग्यजननाथप्रथमं तावत्सार्धं श्लोकाभ्यां संसारसूत्रं पंचदशरूपकचलं कारणदर्शयन्नाह॥ ऊर्ध्वमूलमिति॥ ऊर्ध्वमुपरि काले वर्तमाने अथवा सूक्ष्मत्वात् रकारणत्वात् नित्यत्वात् महत्वाच्च ऊर्ध्वं उल्लेख्य मद्याकृतं ब्रह्ममूलं कारणं यस्येति तं ऊर्ध्वमूलं संसारवृक्षं अधःशाखं महदहंकारं पंचतन्मात्राणि पंचमहाश्रीं न गवात्रुवावा॥ ॥ ऊर्ध्वमूलं अधःशाखं मश्वत्थं प्राङ्मुखं ययौ। हृन्दां सियस्य पर्षानियसूत्रं वेदसंवेदवि

॥१॥

भूतानि एकादशेन्द्रियाणि एते च त्रिंशतिप्रकृतिविकाराः अस्मि संसारवृक्षस्य शाखाश्च मूलकारणापेक्षया अवाप्तूतानि कृष्टावावर्तन्ते। इत्यधःशाखा यस्य सार्धं अधःशाखं। अश्वत्थं श्वेषोऽपि न स्थाता क्षणविधौ सी। इत्यश्वत्थं। अद्ययं कारणस्थानादिवात्रा ब्रह्मज्ञानपर्यन्तमत्यन्तानुच्छेदादेहादिसंज्ञानस्येत्यद्ययौ। हृन्दां। मित्राय जुः सामाद्यर्चणलक्षणा निचत्वारो वेदा यस्य संसारवृक्षस्य पर्षानि वधर्मा धर्मतश्चेत्तु फलप्रकाशनाथत्वात् संसारवृक्षं परिरक्षन्ति पर्षानियथाद्याख्यातं समूलं संसारवृक्षं वेदसंवेदवित्रवेदार्थविनहि समूलात् संसारवृक्षादन्यत्र ज्ञानार्थं विद्यते अतः सर्वदृशः॥॥॥

गी.टी
१४१

तस्यैव सारवृक्षस्य अवयवव्यापारकल्पनामाह अधश्चेति पूर्वाहं सारमूलकारणमुक्तमूर्ध्वमिति।
इदानीं प्राग्गीयकर्मफलजनितरागद्वेषादिवसनामवान्तरकारणत्वेनाह अधश्चमूलानीति तस्य स
सारवृक्षस्य पूर्वेत्किं शाखा अधो मनुष्यलोकमारुह्य छावरपर्यन्ती ऊर्ध्वं मनुष्यलोकादारुह्य हिरण्य
गर्भलोकपर्यन्ती च कर्मज्ञानानुसारेण ज्ञानकर्मफलभूता शाखा इव प्रसृता युगैश्च सत्वरजस्तमोभिः

अधश्चाहं प्रसृतास्तस्य शाखा गुणप्रवृद्धा विषयप्रवालाः। अधश्चमूलान्यनुसृतानि कर्माः। अनुवर्धनी निमनुष्यलोके ॥ १॥

प्रवृद्धाः स्फुलीकृताः विषयप्रवालाः विषयाः शाखा इत्येककर्मफलेभ्यो देहादिभ्यः सारवृक्षस्य त्रीज
रीजवन्तीति विषयप्रवालाः शाखाः अधश्चमूलानि वर्तमाना देहादिभ्यः प्राग्गीयकर्मफलवासना
धः अवाप्नुता वर्तमाना देहार्त्तकधर्मा धर्मप्रवृत्तिहेतुमूलानि वर्तमाना सारस्य कारणानि मनुष्य
लोके अनुसृतानि। मदेहार्त्तकधर्माः अनुवर्धनी कर्माः धर्मा धर्मलिङ्गाः अनुवर्धः पञ्चाङ्गा विषेष्णी
निवासनानुवर्पकर्मत्वारत्ततेषु मान् ॥ २॥

नृष्यपुत्री तानि

त्वार ३

न रूपमिति योयं सारहृहोवर्षितः अस्पृहलोके यथावर्षितं रूपेनोपलभ्यते च पुनः नञ्चितश्नञ्चादिः न स
प्रतिष्ठास्थितिमध्यस्तागः केन चित्रोपलभ्यते एनं सारहृहमसंगशश्चेण पुत्रवित्तलेके षण्णोद्युत्यानेन
वेराग्येण हृदेन परमात्मा सिमुखी हृदी कृतेन पुनः पुनर्विवेका स्यासाश्मनि शितेन शश्चेण परश्चुना सुविरू

^{वसुधैव कुटुम्बकम्}
॥ न रूपमस्य हृदयोपलभ्यते नातो न चादिर्न वसं प्रतिष्ठा ॥ अश्वत्थमेनै सुविरू
टमूलमसंगशश्चेण हृदेन छिवा ॥ ३ ॥ ततः पदेतत्परिमागिति द्यौयस्मिना तान
निवर्त्तति भूयः ॥ तमेव चाद्यं पुत्रं प्रपद्येतः प्रवृत्तिः प्रवृत्ता पुराणी ॥ ४ ॥

टमूलं तानाप्ररोहगतमूलं सारहृदी छिवा सवीजमुन्मूल्या ॥ ३ ॥ ततः पश्चान्नैवे पदे परिमागिति द्यौजा
तद्यौयास्मिना ताः प्रविष्टाः भूयः पुनरपि सारायन निवर्त्ततो परिमार्गण प्रकारमाहोते पदशब्दवाच्य
माद्यं पुत्रं मर्हं प्रपद्येत चरणे भवामीति यतः सारहृहस्य प्रवृत्तिश्चिरं तनी प्रवृत्तानिः सृता ॥ ४ ॥

गी.टी.

१४२

अद्ययपदप्रोसाधनानुपदिशति। निर्मानमोहामानमोहान्यानिर्गतिः। जितसंगदोषाः संगएवदो-
षोजितोयेस्तेजितसंगदोषाः अध्यात्मनित्याः परमात्मस्वरूपलोचनपराः विनिवृत्तकामाः विनिवृत्तका-
मायेषांतेसुखदुःखसंज्ञैर्द्वैविमुक्ताः। असूटाज्ञानिनः तदद्ययंविश्लोः पदंगच्छेति॥५॥ तदेवपदेविशे-
षतोदर्शयति। नतदिति। सर्वावज्ञासकोपि सूर्यः तद्धामवेऽश्वतेजोत्तमपदंतासयितुमसमर्थः। आदित्या

निर्मानमोहाजितसंगदोषा अध्यात्मनित्या विनिवृत्तकामाः। द्वैविमुक्ताः सुखदुःखसंज्ञै-
र्द्वैविमुक्ताः। पदमद्ययं तत्र॥५॥ नतज्ञासयते सूर्यो नशशांको न प्रावकशयद्गत्वाननिवर्तते
तद्धामपरमममा॥६॥

समयेरात्रौ सर्वावज्ञासकः पूर्यचंद्रोपितज्ञासयितुमसमर्थः। द्वयेरात्रावेति विडांधकारे सर्वविषयप्र-
काशकोऽग्निरपि तद्धामनासयितुं तद्धामलासयितुमसमर्थः। यद्धामवेऽश्वं पदं प्राप्य गत्वाननिवर्तते। पु-
नः ससारिणेन सवंति। यच्च सूर्यादिभिर्ननास्पते तद्धामपरमं प्रकृष्टं पदं ममाविश्लोः॥ ॥६॥ ॥ १४३

ननुसर्वादिगतिरागमनात्तत्कथं तद्धामगतानां तस्मिन्निवृत्तिरित्यत्र संसारिष्वनूपदर्शयन्कारणमाह
ममेति। ममेवात्मनोऽंशोऽज्ञागत्रवयवः एकदेशः जीवलोकोऽसारे जीवभूतः कर्त्ता नोऽकृतिप्रसिद्धः सनातनः
स्थिरः मनः घृष्टानि श्रोत्रादीनां द्रियाणि पंचाप्रकृतिस्थानि च स्थानिकैर्लशकुल्यादौ प्रकृतौ स्मृतानि सं
सारद्युक्तात्कर्षति तत्राकर्षयति यथा जलसूर्यकः सूर्योऽंशो जलस्य निमित्तस्यापाये सूर्यमेव गत्वानतो

ममेवांशो जीवलोको जीवभूतः सनातनः। मनः घृष्टानां द्रियाणि प्रकृतिस्थानि कर्षति॥७॥

नैव रूपेण पुनरागच्छति। यथा वा घटाद्युपाधिपरिच्छिन्ने घटाकाशो मुख्याकाशांशः सन्नघटादेर्निमित्तस्था
पाये मुख्याकाशो प्राप्य न निवर्तते। एवं मायालिंगशरीरावच्छिन्नपरमात्मनोऽंशः तयोर्मायालिंगशरीरयो
रपाये परमात्मत्वं स्वरूपं प्राप्य न निवर्तत इति युक्तं लिंगशरीरौ एकादशेन्द्रियाणि पंचवायवः बुद्धि
रहंकारश्च एतावद्वल्लिंगशरीरं पंचतन्मात्रा एव पिल्लिंगशरीरमिति केचिन्॥ ॥७॥ ॥

गी.टी

१४३

कदा आकर्षति आकृष्टचकिं करोतीत्यत्राह शरीरमिति। इश्वरो देहादिसंघातश्चामीजीवः यच्चापि यदा
शरीरापुक्रामतियत्र यदा पूर्वस्मात् शरीरान्तरं प्राप्नोति तदा एतानि मनःषष्ठानि इन्द्रियाणि गृहीत्वा सम्यग्
याति गच्छति। तत्र दृष्टान्तश्चावायुराशयात्र पुष्पादेर्जंधानि वा। ज। पूर्वोक्तानि इन्द्रियाणि ते देन दर्शयन्त्य

शरीरं यद्वान्नेति यच्चापुक्रामतीश्वरश्च गृहीत्वैतानि संयाति वायुर्जंधानि वा शयात्र
॥ ज। श्रोत्रं चक्षुः स्पर्शनिर्वरसने घ्राणमेव च। अधिष्ठाय मनश्च। यै विषया नु पसेवते ॥ ९ ॥

दर्थं गृहीत्वा याति जीवः तदपि दर्शयति। श्रोत्रमिति। त्रयं जीवो देहस्य श्रोत्रं चक्षुः स्पर्शनिर्वरसने
घ्राणं एतानि पंच श्रोत्रादीनांन्द्रियाणि मनसा सह षट्प्रत्येकं इन्द्रियमधिष्ठाय विषयांश्च शब्दादीन् न
पसेवते भुंक्ते ॥ ॥ ९ ॥

१४३

ननु देहेन्द्रियादिसंघातव्यतिरेकेण एवंभूतमात्मानं सर्वे किं न पश्यन्ति तत्राह उक्तामत्रमिति। एवं देहगतं जी-
वं पूर्वदेहादुक्तामत्रैवपि वास्त्वितैतस्मिन् देवर्त्तमानं वाशाहादीन् विषयान् भुञ्जानमुपलक्ष्यमानं गुणास्त्वितै-
गुणकार्यैः सुरवदुत्सवमोहादयोः अस्त्वितैर्सेयुक्तं एवंभूतमत्पन्नदर्शनिगोचरप्राप्तमपि विमूढाः दृष्ट्वा दृष्टविषया-
न्नागावलाकृष्टवित्ततया अनेकधा मूढानां नुपश्यन्ति। अहो कष्टमित्याक्रोशातिप्रगवात्रये पुनः प्रमाणजनित

उक्तामत्रैवचित्तैवापि भुञ्जानैवागुणास्त्वितैः। विमूढानां नुपश्यन्ति पश्यन्ति ज्ञानवद्भुषणं ॥१०॥
यतं ते योगिनश्चैनं पश्यन्त्यात्मन्येव चित्तं। यतं तोयं तन्नुच्यते तान्तेन पश्यन्त्येव तैः सः ॥११॥

ज्ञानवद्भुषे विविक्तदृष्टयस्त्वनैपश्यन्ति ॥१०॥ अतिदुर्घिज्ञेयत्वादात्मनो विवेकेषापिकेचिदेवमुक्तं तिनः
पश्यन्ति न सर्वे इत्याह। यतस्तद्वति। च पुनर्योगिनः समाहितवित्तः। यतं तोयं तन्नुच्यते तान्तेन पश्यन्त्येव तैः सः ॥११॥
निष्वात्मनि च स्वप्नो बुद्धौ अवस्थितं पश्यन्ति। अनुभवन्ति। अकृतात्मानः अजितेन्द्रियाः अशास्त्रदर्ष्याः अचेत-
सः अविवेकिनः शास्त्रादिप्रमाणैरात्मविचारं कुर्वन्तोऽपि एनैर्मोत्मानं च बुद्धौ स्थितमपि न पश्यन्ति ॥११॥

गी.टी.
१४४

संसारिणोऽज्ञावमाशंक्य संसारिणश्च त्रपदेहादिव्यतिरिक्तं दर्शितं इदानीं तदेव पारमेश्वरं रूपं यत्सर्वं स्यादवनाम
कं यत्तु केनचिदवनास्पतेयत्प्राप्ताननिवर्तनोत्तत्र अनन्तशक्तित्वेन निरूपयति यदादित्येति चतुर्भिः शोयत्र
दित्यगतं तेजः अखिलं समस्तं जगत्तन्नास्य तोयं चन्द्रमसि यदग्नौ तत्तेजो मामकं मदीयं वेत्तुं विद्विजानीहि अथ
वायत्र आदित्यादिगतं तेजः चैतन्यं रूपं येन चैतन्येन आदित्यादयो ज्ञायते अथ वायेन चैतन्येन सूर्यादयः सर्वं म

यदादित्यगतं तेजो जगत्तास्य तोखिलं यच्चैन्द्रमसि यच्च अग्नौ तत्तेजो विद्वि मामकम् ॥ १२ ॥
गामा विश्वं च भूतानि धारयाद्यैर्हमोजसा ॥ पुष्तामि चोषधीः सर्वाः सोमो भूचा रसात्मकः ॥ १३ ॥

तु न ब्रह्मा तच्चेतनं ज्ञानं मदीयं मम विज्ञो विद्विजानीहि ॥ १२ ॥ किंचागामिति चतुनः अहं गां पृथ्वीं आ विश्वं
जसां भुजं वलं कामरागविवर्जितं ऐश्वर्यं यद्गगद्धारणाय पृथिव्यामा विष्टं येन पृथ्वी पृथ्वी नाधः पतति न विशा
र्यतो तेन भुजसा वलेन ऐश्वर्यं लक्षणेन भूतानि चराचराणि धारयामि किंचा रसात्मकः रसश्च ज्ञावः सर्व रसा
नामाकरः सोमः स नृपृथिव्या जाताः सर्वाः ऋषधीः ह्यवाधाः पुष्तामि पुष्टिमतीः रसश्चादुमतीः श्वकरोमि च
त्तरसानुप्रवेशेन ॥ १३ ॥

किंवा अहमिति. अहमेव वेश्वानरः उदरस्योऽग्निर्भूत्वा प्राणिनां प्राणवतां देहमाश्रितः सन्न प्राणापानान्यां संयु-
क्तः चतुर्विधं मन्त्री नो ज्योतेः स्यं चोष्णं न स्यं वेति. चतुर्विधं पचामितस्य पाकं करोमि ॥१४॥ किंच. सर्वस्येति. च पुनः अ-
हं सर्वस्य प्राणिजातस्य आत्मा सन्न हृदि बुद्धौ सन्निविष्टो वर्ते. अतः मन्त्रः आत्मनः सकाशात् सर्व प्राणिनां ज्ञाना-

अहं वेश्वानरो भूत्वा प्राणिनां देहमाश्रितः प्राणापानसमायुक्तः पचाम्यन्त्री चतुर्विधं ॥१४॥ सर्वस्य
वाहं हृदि सन्निविष्टो मन्त्रः स्मृतिर्ज्ञानमपोहनं चो वेदेष्वसर्वैरहमेव वेद्यो वेदान्तकृद्देव विदेव चोद्दे-
॥१५॥ ॥१६॥

स्मृतीन्तवतः तयो रपोहनं अनावश्नवति तत्र यत्किं ये पुण्य कर्माण्येष्वां पुण्य कर्मानुरोधेन ज्ञान स्मृती-
न्तवतः तथा ये पाप कर्माण्येष्वां पाप कर्मानुरूपेण स्मृति ज्ञानयोः अपोहनं अप्रगमः अनावोत्तवति च पुनः
सर्वे द्वे रहमेव परमात्मा वेद्यो वेदितव्यः तथा वेदान्तकृद्देवार्थसंप्रदायकश्च पुनः वेदविद्देवार्थविद् अहमे-
वनान्यः ॥१५॥

गी.री
१४५

यदादित्येतिवज्रनिः। जगवतो नारायणस्य विभूतिः संहो प्रतः ७ क्का इदानीं सर्वमेव अतीतानागताध्यायार्थजा
तं द्विधाराशीकृत्य क्षराक्षरोपाधिप्रविभक्ततया निरुपाधिस्वरूपनिर्धारविषयो जगवतोत्कृष्टतमत्वप्रतिपादन
यउत्तरोर्यथा। द्वाविमाविति त्रयः श्लोकाः। लोके ससारो विनाशी एको राशिः ७ अपरः ७ पुत्रुषसु द्विपरीतः ७ अवि
नाशी। क्षराख्यस्य पुत्रुषस्य उत्पत्तिर्वीजप्रलयादिषु अनेकसंसारिर्जनुकामकम्भीदिसंस्काराश्रयो राशिः ७ पुत्रुषः

द्वाविमौ पुत्रुषौ लोके क्षरश्चाक्षर एव च। क्षरः सर्वाणि भूतानि कूटस्थो क्षर उच्यते ॥१६॥

॥७॥

तौ द्वमौ एव क्षराशीकृतौ पुत्रुषौ। ते तौ द्वयमेव विविच्य दर्शयति। उत्तरार्धे न भगवान् क्षरः सर्वाणि भूतानि समस्त
विकारजातं जगत् अक्षरः पुत्रुषः कूटस्थः कूटो राशिः ७ तद्वत् स्थितः ७ अथवा कूटो मायावचनं तद्रूपं स्थितः
नक्षरतीत्यर्थः ७ सकलसंसारवीजं द्वितीयः ७ पुत्रुषः ॥ ॥१६॥

वर्तते

पे २

१४५

यदर्थं क्षराक्षरलक्षणीतमाह। उत्तम इति। उच्यते। उत्तमः पुत्रः अन्यः एतास्मां क्षराक्षरास्मां विलक्षणः क्षरा-
क्षरोपाधिद्वयदोषेण असंस्पृष्टः नित्यशुद्धः शुद्धमुक्तश्चावः उत्तमः उत्कृष्टतमः पुत्रः अन्यः एतास्मां अत्यन्तवि-
लक्षणः पुत्रः द्वापरः परम उत्कृष्टः आत्मा सर्वभूतानां प्रत्यगात्मा॥ अतो विदितेषु परमात्मेति उक्तं यः
इश्वरः सर्वज्ञः इशानः शीलः लोकत्रयभूतः स्वराख्यः प्रविशपञ्चकीयवल्गुशक्त्या च रूपसंज्ञावमात्रेण धारयति।

उत्तमः पुत्रः अन्यः परमात्मे तु दाह तः। यो लोकत्रयमा विस्पृष्टं विनश्यद्य इश्वरः॥ १७॥
यस्मात्क्षरमतीतिहमं क्षरादपि चोत्तमः अतोऽस्मिन्लोके वेदे च प्रथितः पुत्रोत्तमः॥ १८॥

॥ १७ ॥ पञ्चकीयपुत्रोत्तमनामनिर्घचनेन स्वात्मनिरतिशयी ऐश्वर्यं दर्शयति लगवान्शायस्मादिति। यस्मादहं क्षरं
संसारमायावृक्षमश्वत्थारव्यमतीतं च पुनः अक्षरासंसारवृक्षबीजभूतान् अद्याकृतादपि उत्तमः उत्कृष्टत-
मः कर्तुमेवात्र तदक्षराक्षराभ्यां उत्तमत्वात्। लोके वेदे च पुत्रोत्तम इति विख्यातः॥ ॥ १८ ॥

इदानीं यथोक्तं ज्ञानस्य फलमाह यो मामिति हे नारतयः असंमूढः संमोहवर्जितः स नृमामीश्वर उच्यते तमे
 एव यथोक्तप्रकारेण अहमस्मीति आत्मभावेन जानाति स सर्ववित्सर्वज्ञः सर्वज्ञत्वेन सर्वत्रात्मा वित्ततया सर्व
 आत्मभावेन न जते ॥ १८ ॥ अध्यायार्थमुपसंहरन् उक्तं स्पष्टं मोक्षफलस्य लगवत्तत्र ज्ञानस्य कृतिमाह हे अनघ मया

यो मामेवमसंमूढो जानाति उच्यते तमे स सर्ववित्सर्वज्ञः सर्वज्ञत्वेन नारतः ॥ १८ ॥
 इति गृह्यतमं शास्त्रमिदं मुक्तं मयानघ एतदुद्धावुद्धिमाप्स्यारुत कृत्यश्च नारतः ॥ १९ ॥
 ॥ इति श्रीतगवद्गीतासूपनिषत्सु पुत्रोत्तमयोगो नाम पंचदशोऽध्यायः ॥ ॥ ॥ ॥

इतीदं इत्येतद्गृह्यतमं अतः तत्र ह स्पेशः श्रीसकलगीताशास्त्रार्थनूतं अध्यायपंचदशाध्यायनूपं उभयमुक्ता एत
 रयथादर्शितार्थं ज्ञात्वा बुद्धिमाप्स्यारुत गवत्तत्वे ज्ञाते कर्त्तव्यं सर्वं परिपूर्णं भवति ॥ २० ॥ ॥ पंचदशोऽध्यायः ॥ १४६

देवी १

नवमेऽध्याये आसुरीराक्षसीवेति प्राणिनां प्रकृतयः सृवितांस्तानां विस्तरेण प्रदर्शनाय आत्मतत्त्वनिरूपणान्न
त्वरं अधिकारिणं दर्शयितुं देवीमोहदेवः इतरं वं हि नृरिति विवेचयन् देवीसंपद्युक्तो अधिकारी इति दर्शयन्
अधिकारिविषयभूतां देवीसंपदमाह सगवान् अन्नयामिति विसृष्टिः ॥ अन्नयं अन्नोक्ततापरवचनमाया अमृता
दिवङ्मनसत्वं संशुद्धिः शास्त्राचार्याभ्यामात्मादिपदार्थानामवगमो ज्ञानं अवगतात्मात्मादीनामिन्द्रियादि

॥ श्रीनगवानुवाच ॥ ॥ अन्नयं सच सर्वं शुद्धिर्ज्ञानयोगव्यवस्थितिः ॥
दानं दमश्च यज्ञश्च ध्यायस्व प्र अर्जुन ॥ ॥ ११ ॥

उत्तमपूर्वकमेकाग्रतया प्रत्यक्षकरणीययोगीतयोर्ज्ञानयोगयोः विषये व्यवस्थितिस्तन्निष्ठतादानं यथाशक्ति
अन्नादिदानं वाह्येन्द्रियाणां नियमो दमश्च यज्ञः श्रोतः अग्निहोत्रादिः स्मार्त्तः प्रवचनमहायज्ञादिः अग्नेर्वा
ध्ययनं धर्माद्यं ध्यायः तपः शारीरादिवक्ष्यमाणं अजुर्वै सर्वदा अर्जुन ॥ ॥ ११ ॥

गी.टी.
१४७

प्राणपीडने अहिंसने अनृतवर्जनयथाभूतार्थवचने सत्यी प्राप्ति क्रोधश्च उग्रशमनमक्रोधः ॥ १४७ ॥
वर्चकर्मसैन्यासः अत्र करणस्य नियहः शास्त्रिपररेषा प्रकटीकरणतावोऽप्येभुर्न दुःखितेषु कृपा
दयाविषयस्य निधोऽर्द्रियाणामलोलुचैर्माद्वै अक्रोयं द्वीरकार्यकरणे लज्जा असति प्रयोजने वा कु
पाणिपादादीनां अवेचलत्वे अवापले अलोलुचैर्वर्षलोप आर्षः ॥ १४८ ॥ चगातादीप्तिमेजः आकुष्टस्य ताडित

अहिंसा सत्यमक्रोधश्चागाशास्त्रिपरैरेभुर्न दयाभूतेष्वलोलुचैर्माद्वै द्वीरैर्वापले ॥ १४८ ॥
तेजः क्षमा धृतिश्चोचमदोहो नास्ति मानिता । तदेति संपदं देवीमस्ति जातस्य नारता ॥ १४९ ॥

स्य वा अत्र विक्रियात्तावद्वहमादेहेन्द्रियादीनामवष्टे सिका धृतिश्चोचो वाद्यास्यत्तरं आस्यत्तरं मया
रागादिकालुष्यात्तावद्वहमादेहेन्द्रियादीनामवष्टे सिका धृतिश्चोचो वाद्यास्यत्तरं आस्यत्तरं मया
असयादीनि नास्ति मानिता तानि देवीसंपदं आस्ति जातस्य देवा विभूत्यर्हस्य न वस्ति ॥ १४९ ॥

१४७

अथासुरीसंपदमाहादंल इति हे सारत देलधर्मध्वजि चं धनसुजातिनिमित्तो लिमानोदर्थः आत्मनाः प्र
ज्वातिशायतावना निमानः काधो मर्षः पुत्रपुत्रवने पात्रुष्टी अविवेकतो जाते मिथ्या ज्ञानमज्ञान एता नि असु
री संपदमसि जातस्य तवत्ति ॥४॥ एतयोः संपदोः कार्यमाहादेवी संपदिति हे पांडव हियस्मा उदेवी संपदि माहा

देवोदये निमानश्च क्रोधः प्रारुष्य मैव चो अज्ञाने चो सि जातस्य पार्थ संपदमो सुरी ॥४॥
देवी संपदि मोहाय निवधाय सुरी मता माश्रु च संपदं देवी मै नि जातो सि पाण्डवाय
दो हतसर्गो लोके स्मि देव आसुर एव चो देवो विस्तर शश प्रोक्ते आसुर पार्थ मेष्टु पुा द

य आसुरी संपद्विवंधाय संसाराय मता त्वे देवी संपदमसि लक्ष्मी कृत्य जातो सि अतस्मै माश्रु च शो की माका
धी ॥४॥ प्रासर्वात्मना वर्जनीयेति बुद्ध्या आसुरी संपदं प्रपंचयितुमाह द्वाविति ॥ हे पार्थ ॥ स्मिन्नेके द्वेष्ट
तसर्गो वै पुनः आसुर मया देवो हतसर्गो विस्तर शश विस्तारेण प्रोक्ते आसुरे हतसर्गं मिमं नृसकाशं पुा द ॥
देवः

गी.टी.
१४८

आसुरी विस्तरतो निरूपयति प्रवृत्तिमिति असुराजनाः प्रवृत्तिं पुनः निवृत्तिं च साधने कर्त्तव्या प्रवृत्तिः
अनर्थहेतुः कर्त्तव्या निवृत्तिः उतेन विदुः तेषु न शोचं न चापि आचारः न सत्यं विद्यते अशोचः अनवा
राः अनृतं वादिनः ॥ ७ ॥ शोचाद्यं ननुष्ठाने कारणमाह असत्यमिति तत्र आसुराजनाः इदं जगत् असत्यम
नृतं प्रायं प्रतिष्ठेधर्मः धर्मप्रतिष्ठारहितं अनीश्वरं ईश्वरवर्जितं अपरस्परसंभृतं अपरपरश्च
परस्परं

प्रवृत्तिं निवृत्तिं च जनानां विदुः ॥ १ ॥ सुराः ॥ न शोचं न चापि चारो न सत्यं तेषु विद्यते ॥ ७ ॥
असत्यमप्रतिष्ठं ते जगदङ्गिरनीश्वरी अपरस्परसंभृतं किमन्यत्कामहेतुकी ॥ ७ ॥
एतां दृष्टिं मवष्टस्य नष्टात्मानो लघुद्वयः प्रसवेत्तुं यः कर्माणां ह्ययायजगत्तोहितः ॥

अतोऽप्यमित्यर्थः तत्र संभृतं श्रीपुत्रुषयेत्येतान्पसीगाज्ञाते कामहेतुकी कामएव हेतुः अन्यत्र कारण
तरेन किमपीत्यर्थः इत्याहुः ॥ ७ ॥ एतानि तानि नष्टात्मनः विनष्टस्वत्वात् अष्टपरलोकसाधनाः अल्पबु
द्धयः एतां दृष्टिं प्रवेष्टुं क्त्वा बुद्धिं मवष्टभ्या आश्रित्य नृयः कर्माणां ह्ययायजगत्तोहितः ॥ ७ ॥
याय प्रभवति ॥ ७ ॥

कामेति। देसमानमदाश्रिताः शुश्रूषिताः पापवरिणाः दुःखे अलेनावरहिते कामे असिलापे अश्रित्य
मोहादविवेकतः असज्जो हारः शुश्रूषन्निश्रया रूढी बालोके प्रवर्तन्ते। ब्रह्मणो वचने पित्र्यसत्प्रत्ययाः
त्यर्थः॥१०॥ विज्ञा मिति च उक्तः अपरिमया अगणनीयाती। मरणात् विज्ञा अपाश्रिताः अश्रिताः कामोप

॥ काममोश्रित्य दुःखे देसमानमदाश्रिताः मोहादृहीत्वा सज्जो हारः प्रवर्तन्ते शुश्रूषिताः॥१०॥
विज्ञा मेपरिमया च प्रत्ययात्तमप्राश्रिताः कामोपसो गापरमा एतावदिति निश्चिताः॥११॥
आशायाशशतेर्घडाः कामकोधपरायणाः इह ते कामसो गार्थमन्यायेनार्थसंययान्॥१२॥

सो गापरमाः विषयेऽपसो गाएव परमार्थः एतावदिति निश्चिताः॥११॥ आशेति आशा एव पाशशतेर्घडाः आशा
एव पाशाश्चेवांशतेर्घडाः कामकोधपरायणाः सर्वदा कामकोधपराः कामसो गार्थं कामोपसो गाप्रयोजनार्थं
अन्यायेन परस्वापहरणादिना अर्थसंययान् इह ते प्रार्थयन्ते॥१२॥

गी.टी.
१४८

तेषां मनो राजं कथयन्नरक प्राप्तिमाह इदमद्येति चतुर्निधिमया अद्य इदं धनं लब्धं इदं अन्धनं मनोरथीम
न कृष्टिकरी प्राप्ते इदं धनं वास्ति इदमपि धनं मे आगामिकलि पुनर्न विद्यति ॥१३॥ असाविति मया असा
र्जयः शत्रु हंतः अपरानपि वराकात्र हनिष्यामि इदं श्वरं मम ह्युत्पन्नं अन्येनास्मि अहं नोगी सोगावात्र सर्वप्रका

इदमद्य मया लब्धमिदं प्राप्ते मनोरथी इदमस्मीदमपि मे लविद्यति पुनर्न ॥१३॥ असेम
या हतः शत्रु हं निषेवा परानपि इश्वरो हं मे हं नोगी सिद्धो हं वलवान् सुखी ॥१४॥ आ
हो निजनवानस्मि को न्योस्मि सदृशो मया यद्येदास्यामि मोदिष्य इत्येजान विमोहिता ॥१५॥

रेण सिद्धः संपन्नः पुत्रैर्नृपतिश्च वलवान् सुखी च अहमेव ॥१४॥ अहं आद्यः धनेन सीदुर्लभः अतिजनवान् कुली
नः स चतुर्वर्गः अत्रियमिपन्नोऽहमस्मि सदृशः अन्यः कोपि नास्ति अहं यद्येयजेनपि अन्त्यात्र अस्ति लविष्या
मि नटादि श्रेयादस्यामि मोदिष्य मोदिष्य अतिशयेन हर्षं प्राप्स्यामि इत्येवमजान विमोहिताः अविवेकला
वमापन्नाः ॥१५॥

त्वादि २ मया २

१४८

तत्रैवास्माः संतः

एवंभूताः यत्र प्राप्नुवन्ति तदाह अनेकेति अनेकविन्नविध्यान् ॥ पूर्वोक्तप्रकारैरनेकधा विहस्य कल्पे विविधैश्च
आध्मोहजालसमावृताः ॥ मोहो विवेकश्च ज्ञानं तदेव आवरणं कल्पाज्जालमिव जालेन समावृताः ॥ काम
लोगेषु प्रसक्ताः तेन वज्रसंघातकल्मषाः अशुचौ चैतरेण पादौ नरके पतन्ति ॥ १२॥ शायद्वेदप्रतियन्नेषामस्तिमानुक्तः

अनेकविन्नविध्यान् ॥ मोहजालसमावृताः ॥ प्रसक्ताः कामलोगेषु पतन्ति नरके ॥ अशुचौ ॥ १२॥
आत्मसंज्ञाविताः स्रग्धनमानमदाचिताः ॥ यजन्ते नाम यज्ञे स्रग्धनं तेनाविधिपूर्वकं ॥ १३॥

सकेवलं देनाहंकारदिप्रधान एवेति तं असि नयेनाह आत्मेति छाया ॥ आत्मसंज्ञाविताः सर्वयुगविशिष्टा
या आत्मनेव संज्ञाविताः स्रग्धनमानमदाचिताः ॥ धनजनितो मानः मदश्च तास्यां अविताः ते देसेन
धर्मधनजितया अविधिपूर्वकं नाम यज्ञे देनाममात्रेण नापूर्वकैर्यज्ञेयजन्ते ॥ १३॥

गी.टी.
१५०

अविधिपूर्वकत्वमेव प्रपद्यति अहंकारमिति विद्यमानेऽविद्यमानेऽगुणे आत्मनि अध्यारोपितेऽविशिष्टे आ-
त्माने अहमिति मन्यते सोऽहंकारात्तितावनिमित्तं कामरागाद्विते सामर्थ्यवलेपस्योद्भवे धर्ममतिक्रामति सोऽयं
अत्र श्रृणोति श्रयोदोषोदर्यः कामे आदिविषयी क्रोधं अनिष्टविषयी एतावन्नान्याश्च महतो दोषाः सीधिताः किं चिद-
ते

परा

प्रामुख्य

अहंकारवलेदप्यं कामे क्रोधं च सीधिताः सामात्मपरदेहेषु प्रद्विषत्वेऽन्यसूयकाः ॥ १४ ॥
तानि हे द्विषतः क्रूरान् सीसारेषु नराधमाश्च क्षिपाम्यजस्रमश्रुमानौसुरीष्वेव यो निषु ॥ १५ ॥

रं आत्मपरदेहेषु तदुद्देः कर्मसाक्षिभूतं प्रद्विषन्नमह्यसनातिवर्तिवै प्रद्वेषसंक्रुर्ध्वं अन्यसूयकाः सत्कर्मक-
स्त्वानीयुणेषु असहमानाः ॥ १४ ॥ अहं एताः सन्मार्जप्रतिपक्षभूताः साधुद्वेषिणः सीधिवन्नश्च क्रूरान्नराधमात्र-
शुक्तकर्मकारिणः सीसारेषु सीसारमार्गेषु आसुरीषु क्रूरकर्मप्रायासु सिंहयात्रादियो निषु अजस्रसतते प्रक्षि-
पामि ॥ १५ ॥

१५०

जन्मनिमां

हेकोत्तयेयमूढाऽविवेकिनः आसुरीतमोवज्जुलांयोनिं प्रापन्नाः प्राप्ताः जन्मनि अप्राप्यमदुपदिष्टसाधुमार्जम
पिअप्राप्यअतस्तथाअपियेनेनिकष्टतमांयोनिंप्राप्नुवन्ति॥२०॥ उक्तानामासुरदोषाणामध्यमकलदोषमूलभूतं
दोषत्रयसर्वथावर्जनीयमित्याहविविधमिति॥ इदंआत्मनःशानंविविधंनरकस्यद्वारेनरकप्राप्तिमार्गिका

आसुरीयोनिमापन्नामूढाजन्मनिजन्मनिमामप्राप्यैवकेत्तयेयततोयाद्यधर्मागतिं॥२०॥
विविधंनरकस्यैदंद्वारेनाशनमात्मनःकामक्रोधमथलानस्मदितत्रयत्यजेत्॥२१॥
एतेष्विमुक्तोत्तयेयतमोद्वारेष्वितिर्नरः॥ आचरत्यात्मनःश्रेयस्ततोयातिपरागतिं॥२२॥

मःक्रोधःतथालोभःतस्मादेतत्रयंकामक्रोधलोभारब्धिविविधंनरकद्वारंत्यजेत्॥२१॥ त्पारोचफलमाहएतेरिति
हेकोत्तयेयएतेष्वितिस्त्वमोद्वारेःस्त्वमसोनरकस्यदुःखमाहात्मकस्यद्वारेःकामादिसिद्धिमुक्तोनरः॥ आत्मनःश्रे
यः॥ आचरतिततःश्रेयसः॥ आचरणात्परांमोक्षारब्धागतिंयाति॥
॥२२॥ ॥८॥

गी.टी
१५१

स्व

ज्ञान

कामक्रोधादित्यागश्च धर्माचरणेन तवतीत्याहाय इति याशास्त्रविधिं शास्त्रस्य वेदस्य विधिं कर्तव्या कर्तव्यकारणमुच्छ्रज्यत्पत्ता कामकारतः यथेष्टे कामप्रयुक्तः स न वत्तते स सिद्धिं पुत्रप्राप्तयेन अत्राप्तिना प्राप्तिना पित्रा

यः शास्त्रविधिमुच्छ्रज्य वत्तते कामकारतश्च न स सिद्धिं न वाप्नोति न सुखं न परं गतिं ॥२३॥ ॥
तस्माच्छास्त्रप्रमाणं तिकार्यकार्यव्यवस्थितो ज्ञात्वा शास्त्रविधानोक्तं कर्म कर्तुं मिहोदृष्टिः ॥२४॥
॥ ॥३॥ ॥ इति श्रीसगावद्गीतासूपनिषत्सु षोडशोऽध्यायः ॥ ॥३॥ ॥

देवास्तुरसीयतिशो गोनाम

स्मिन्काले सुखं प्राप्नोति नापि परमुत्कृष्टं गतिं सुखं मोक्षं प्राप्नोति ॥२३॥ फलितमाह तस्मादिति तस्मान्नैतव कार्यकार्यव्यवस्थितो कर्तव्या कर्तव्यव्यवस्थायां शास्त्रप्रमाणं ज्ञानसाधनं तव तितस्माच्छास्त्रविधानोक्तं कर्म ज्ञात्वा कर्तुं मर्हसि ॥२४॥ षोडशोऽध्यायः ॥ ॥

१५१

ज्ञानाधिकारहेतूनांतस्माद्धाष्टविधानोक्तं कर्मज्ञात्वासाधिकाश्रद्धामुख्योद्देशरिति निरूपेति विविधाश्रद्धासप्तदशे निरूप्यते तत्र षोडशाध्यायान्ने कामकारेण प्रवर्तमानस्य ज्ञानेऽधिकारो नास्ति यथा शास्त्रे प्रवर्तमानस्याधिकारोऽस्तीत्युक्तं तत्र पुनश्चास्ति स्मरणीयाश्रद्धा विधिमुख्यकामकारे विनाश्रद्धया वर्तमानानां किमेधिकारोऽस्ति न वेति मेदिहानोऽर्जुनः पृच्छति ॥ अत्र च शास्त्रविधिमुख्य यज्ञतत्त्व इत्यनेन शास्त्रार्थमुक्ते बुद्ध्या मुल्लेख्य वर्तमानानां नृस्येते आसिक्क बुद्धिर्हि श्रद्धानवशात्तु मुल्लेख्य

॥ ॥ अर्जुन उवाच ॥ ॥ येषां विधिं मुञ्चय जने प्रधया चिता ॥
तेषां निष्ठा तु का कृष्ण सत्त्वमोहो रजश्च मया ॥ ॥ ११ ॥

[illegible]

अगवक्षीतायाठीका

गी.टी.
१५२

अद्वात्रैविध्रीवदन्नश्रीभगवांस्त्रोत्तरमाहविविधेति। यस्याऽप्रधाया निष्ठां अवस्थानं वदन् सिसाप्रधादेहिनां
विधासवति। सत्तावजा। जन्मात्तरकृतधर्मादिसंस्कारो मरणकाले अतिव्यक्तः प्रकुर्वतः सत्तावदत्तुच्यते। तस्मा
ज्ञाता सत्तावजा। सात्विकी देवादि पूजा विषया। राजसीयक्षरक्षः पूजा विषया। तामसी प्रेतपिशाचादीनी पूजा विषया।

श्रीभगवानुवाच॥ ॥ विविधा सवति। अद्वादेहिनां सा सत्तावजा। सात्विकी राजसी विवतामसी चितिर्तांष्ट्र
पु। ॥ १॥ सत्तावत्तुत्तरपासर्वस्य अद्वा सवति तारता अद्वा मयौ यं पुत्तुष्यो यं बुद्धस एव स ॥ २॥

एवं विधौ अद्वा उच्यमानांष्ट्रपु। ॥ १॥ अद्वायाः सवदृष्टिर्वेपि अद्वा करणस्य रजसमेमि अद्वा नेत्रे विधात्तु अद्वाया अपि
विधमाहा सत्तावत्तुत्तरपासर्वस्य अद्वा सवति तारता अद्वा मयौ यं पुत्तुष्यो यं बुद्धस एव स ॥ २॥
कपबुद्धिर्नवति। अयं सारी पुत्तुष्यो जीवः अद्वा मयः अद्वा वज्रलक्ष्यो यादृशपा अद्वाया पुत्तुष्यो यं बुद्धस एव स ॥ २॥
उत्तरपाया सवति ॥ ३॥

१५२

देवपूजादिकार्यलिंगेनसत्कारिनिष्प्रभुमेयेत्याह॥यत्तच्चइति॥साल्विकादेवात्रयजन्नेपूजयन्ति॥राजसाःयत्त
त्तांसिपूजयन्तिअन्येतामसाजनाःप्रेतान्भूतगणाश्चमेषमात्मकादीन्त्रयजन्ते॥४॥रजसुमोनिष्ठानांवाङ्मूल्यतेषांवि
शेषमाहअशास्त्रेति॥येजनाः॥देनाहंकारसंयुक्ताः॥कामरागवलाचिताः॥कामरागजनितवलेनाचिताः॥अशास्त्रवि

यजन्तेसात्विकादेवाश्चक्षुरहोसिराजसाः॥प्रेतान्भूतगणाश्चान्येयजन्तेतामसाजनाः॥४॥
अशास्त्रविहितंघोरंरतपन्नेयेतयोोजनाः॥देनाहंकारसंयुक्ताः॥कामरागवलाचिताः॥५॥
कर्षयन्तः॥शरीरस्थेभूतयाममचेतसः॥मंचिवीचः॥शरीरस्थेतांचिध्वंसुरनिश्चयाः॥६॥

हितंघोरंप्राणिनांआत्मनश्चपीडाकरंतपस्यन्ते॥५॥अचेतसःअविवेकिनः॥शरीरस्थेभूतयाममिंद्रियसमु
दायवअन्यत्रमांतवकर्मभूतंअन्नं॥शरीरस्थेकर्षयन्तःवशीकुर्वन्त्येवर्वन्तेतान्असुरनिश्चयाः॥६॥

बुद्धिसाक्षिः१

गी.टी.
१५३

आहारादिभेदादपि सात्विकादिभेददर्शयितुं सात्विकं च लुपादात् त्रिआहारादिवैविध्यमाह आहारस्वपीत्यादि
त्रयोदशलिङ्गपुनः सर्वस्य भेदः आहारोऽपि प्रियः इष्टः त्रिविधोऽभवति तथा यज्ञः तथा तपः तथा दानं एतन्नयम

आहारस्वपि सर्वस्य त्रिविधोऽभवति प्रियः यज्ञः सपञ्चथा दानं तेषां भेदमिमं शृणु ॥७॥ आ-
युः सत्ववला रोग्यसुखप्रीतिविवर्धनः रक्षाः सिग्धाः स्थिरा हृद्या आहारसात्विकप्रियाः

॥८॥ ॥९॥

पि त्रिविधं भवति तेषां आहारादीनां भेदमिमं ब्रूयमाणं शृणु ॥१०॥ तत्र सात्विकमाहारमाह आयुरिति। ये आहारा-
उपभुक्ता आयुः सत्ववलारोग्यसुखप्रीतिनां प्रसादिविवर्धनः रक्षा रसोपेताः सिग्धाः मेदवन्तः स्थिराः देहे विरक्ता-
लक्षयिनाः हृद्याः हृदयप्रियाः सात्विकस्येते प्रियाः ॥११॥

१५३

कडु अम्ल लवण अत्युष्ण तीक्ष्ण रूक्ष विदाहिनः अतिकडु अति अम्ल अतिशय प्रत्येकं सीव्यते । इति सप्त
विधा आहार राजसस्य दृष्टाः प्रियाः एते उपभुक्ताः सीतः कडुः खशोका मया न प्रयच्छेति ॥ एतां समाहारमाहोया
तयाममिति यदन्नं नोजनेया तयाममं मंदपक्वौ गतरसी रसवियुक्तं दध्नीं प्रति दुर्गंधिपदुषितं पक्वं सन्नं चोन्न

॥ कटु म्ल लवण अत्युष्ण तीक्ष्ण रूक्ष विदाहिनः आहार राजसस्य दृष्टाः कडुः खशोका मया प्रदाता ॥
या तयामं गतरसीं प्रति पदुषितं च यत्र न द्विष्टं मापि च मेध्यं नो जनेतां मसा प्रिया ॥ १० ॥
अफलाकांक्षि नित्यं जो विधि दृष्टो य इज्यते । यष्टव्यं मेवेति मनः समाधाय स सात्विकः ॥ ११ ॥

रितं वन्न अन्नं न द्विष्टं मापि नुक्कां वशिष्टं अमेध्यं यज्ञानर्हं । देहशीं नोजनेतां मसानां प्रियमिष्टं ॥ १० ॥ अथ यज्ञ
त्रे विधे सात्विकं यज्ञमाह अफलेति यो यज्ञः अफलाकांक्षि नित्यं फलकामनारहितैः पुत्रधैः मनः समाधा
य यष्टव्यं मेवेति बुद्धानिश्चित्य विधि दृष्टः वेदवाक्यविहितत्वात् इज्यते स सात्विको यज्ञ इत्युच्यते ॥ ११ ॥

गी.टी.
१५४

राजसंयज्ञमाह अतिसंधायेति। हेनरतश्रेष्ठ उ पुनः फलमसि मंधाय फलमुद्दिश्य अपि च दंसाय यत्र द्रव्यते
तं यज्ञं राजसं विद्धि ॥१२॥ तामसं यज्ञमाह विधिहीनमिति। विधिहीनं यथा शास्त्रे विहित विपरीतं अष्टष्टानि
ब्राह्मणे स्यो न दत्तौ अन्नं प्रचुरं यस्मिन्नयज्ञे अष्टष्टानि मंत्रहीनं मंत्रैश्चरतो वर्त्ततो वा हीनं अदक्षिणीं उक्तं दक्षिण

अतिसंधाय उ फलं दंसाय मंधाय यत्र द्रव्यते नरतश्रेष्ठ तं यज्ञं विद्धि राजसं ॥१२॥
विधिहीनं मष्टष्टानि मंत्रहीनं मंदक्षिणी अद्वा विरहितं यज्ञं तामसं परिचक्षते ॥१३॥
देवद्विज उ उ प्राज्ञ पूजनं शौचमार्ज्वं ब्रह्मवर्चमहिंसा च शारीरं तप उच्यते ॥१४॥

पारहितं अद्वा रहितं अद्वा आसि क्य बुद्ध्यारहितं दंसाय लिंगायुक्तं तं यज्ञं तामसं तमे गुणनिष्ठं परिचक्षते ॥१५॥
तपसः सात्विकादिभेदं दर्शयितुं प्रथमं शारीरादिभेदेन तस्य त्रैविध्यं शारीरं तप आह देवेति देवद्विज उ उ प्राज्ञ
चतुर्णां पूजनं शौचं ब्राह्मणं सत्यं तप आर्जवं अजुतं जायायां अनुगामि वं ब्रह्मवर्चं शान्तिनामहिंसा एतन्मर्चं
देहं मुरे रिरिंद्रियात्मना त्रिंसाध्यं शारीरं तप उच्यते ॥१४॥

१५४

वाविकीतपत्राह अत्रुद्देशोतिवचनः पत्र अत्रुद्देशोतिवचनः पत्र अत्रुद्देशोतिवचनः पत्र अत्रुद्देशोतिवचनः
प्रियहितं प्रियं श्रोतुं सुखकरं हितं उपकारि हृष्टार्थं सुखकारि अहृष्टार्थं उपकारि एवैविधमत्रुद्देशोतिवचनः
दिवउष्टयमिलितं वाक्यं वाञ्छयत पत्र अतो नैकैर्वाचनैः स्वाध्यायात्पसनं वेदाध्ययनमध्यापनं वाशिष्या

अत्रुद्देशोतिवचनं सत्यं प्रियहितं च यत्र स्वाध्यायात्पसनं वेदवाञ्छयत पत्र उच्यते ॥१५॥
मनःप्रसादः सोम्यं च मनोमोक्षविनिग्रहो नावसे शुद्धिरित्येतत्तपोमानसं उच्यते ॥१६॥

एतां वाञ्छयत पत्र उच्यते ॥१५॥ मानसं तपत्राह मन इति मनःप्रसादश्चित्रनेर्मलं सोम्यत्वं सोमनस्पतमो न
वाक्यं यमः अस्त्यानापणमित्यर्थः मनःसंयमश्च कश्चिन्मनोनिरोधः आत्मविनिग्रहश्च विषयस्य
मनसो निग्रहो मोक्षं अन्यत्र सर्वतोऽसामान्यरूपः संकल्पविकल्पात्मकं मनोनिग्रहः आत्मनिग्रह इति मेदः अन्य
सहस्रवहारे क्रियमाणे अमायित्वं नावशुद्धिः एतत्तपोविधिं तपोमानसं उच्यते ॥१६॥

गी.टी.
१५५

तस्य शरीरादिसेदेन विविधस्यापि तपसः सात्त्विकादिसेदेन त्रैविध्ये सात्त्विकं तप आह अद्वयेति तद्यथोक्तं का-
यिकं वाचिकं मानसं च विविधं तपः अफलाकांक्षितं फलाकांक्षारहितं शुद्धं नरेन्द्रात् तृष्टं परमं नृकृत्यं
अथवा आसिक्क बुद्ध्या तप्तं अनुष्ठितं सात्त्विकं सत्त्वगुणनिष्पन्नं परिचक्षते कथयंति ॥ १५॥ राजसं तप आह सत्का-

अथवा परया तप्तं तपस्र विविधं नरेन्द्रा अफलाकांक्षितं शुद्धं सात्त्विकं परिचक्षते ॥ १५॥
सत्कारमान पूजार्थं तपो देसेन चैव यत्र क्रियते तदिह प्रोक्तं राजसंचलमक्रवी ॥ १६॥
मूढादेणात्मनो यत्पीडया क्रियते तपः परस्मात्सादनार्थं वा तन्नाम स मुदाहृती ॥ १६॥

र इति यन्न तपः सत्कारः साधुवादः मानो मननै प्रत्युत्थानातिवादादि पूजासपर्या एतन्न यार्थं च पुनः ४ दंसेन धर्मध-
जिततया क्रियते तन्न इह लोके राजसंचलं विनाशिकफलं अक्रवंदुणिकफलं तपः प्रोक्तं १७ तां सति तप आह
मूढेति यन्न तपः मूढादेणा अविवेकनिश्चयेन आत्मनः पीडयन्त्यथक्लेशेन अथवा परस्मात्सादनार्थं विनाशना-
यार्थं क्रियते तन्न तपस्र नाम स मुदाहृती ॥ १६॥ ॥

याच

१५५

पूर्वप्रतिज्ञातेदानस्यत्रैविधेवक्तव्येसात्विकंदानमाहदातद्यमिति।यद्दानेदेशेकुत्रक्षेत्रादौ।कालेसैकाग्र्यादौ।
पात्रेवेदार्थविदिवाह्मणे।अनुपकारिणेष्वनुपकारासामर्थ्यायतिरप्रेक्षतयादातद्यमेवेतिबुद्ध्यादीयतेतद्दा-
नंसात्विकंस्मृते॥१९॥राजसैदानमाहयत्स्विति।अनुनायत्वत्पुनरापकारार्थंबुद्ध्यापुनःफलकर्मफलंनहिश्रव-

दातद्यमितियद्दानेदीयतेनुपकारिणेदेशेकालेचपात्रेचतद्दानेसात्विकंस्मृते॥२०॥
यत्पुनःपुनरापकारार्थंफलमुद्दिश्यवापुनःदीयतेचपरिक्षिप्तंतद्दानेराजसंस्मृते॥२१॥
अदेशकालेयद्दानमपात्रेस्पृष्टंदीयते।असत्कृतमवज्ञातंतन्नामसमुदाहृते॥२२॥

परिक्षिप्तंक्षेत्रसंपुर्णंदीयतेतद्दानंराजसमुदाहृते॥२१॥तामसैदानमाहअदेशइति।यद्दानेअदेशेस्नेहादिसे-
वीर्ष्यादिपुण्ये।अकालेसैकाग्र्यादिपुण्यकालविशेषरहिते।अपात्रेअधर्मस्वतस्करउर्ध्वेभ्यश्चदेशादिसेपत्रावपि
असत्कृतप्रियवचनपादप्रक्षालनपूजादिरहिते।अवज्ञातेपात्रपरिलवपुर्णंदीयतेतन्नामसमुदाहृते॥२२॥

गी.टी
१५६

रान

यज्ञतपःप्रभृतीनां रजसमः प्रयाणामपि सङ्गुणकरणयोः प्रदेशमाह भूतस्मादिति ब्रह्मणः विविधः विष्प्रकारेण नि
दिदेशः निदिश्यते येन स निदिदेशः वेदान्ते ऽब्रह्म विद्मिः स्मृतः चिन्तितः तेन विविधेन निदिशेन ब्राह्मणा वेदाश्च यज्ञाः
च पुरा पूर्वं निर्मिताः ते ब्राह्मणा सत्त्वयुक्तेन ब्रह्मणा निर्मितत्वा सात्विका एव न उरजसा इत्यर्थः ॥२३॥ इदानीं प्र

भूतस्मादिति निदिदेशो ब्रह्मणः विविधः स्मृतः ब्राह्मणा^{निदिशेन} सिन वेदाश्च यज्ञाश्च विहिताः पुरा ॥२३॥
तस्मादोमित्युदाहृत्य यज्ञदानतपः क्रियाः प्रवर्तते विधानोक्ताः सततं ब्रह्मवादिना ॥२४॥

त्येकमौकारादीनां प्राशस्त्यदर्शयिष्यन्नेकारस्य तावदाह तस्मादिति तस्मादोमित्युदाहृत्य ब्रह्मवादिना ब्रह्मव
दनशीलानां यज्ञदानतपो नृपाः क्रियाः विधानोक्ताः यथाशास्त्रं विहिताः सततं सर्वदा प्रवर्तते ॥२४॥ १५६

द्वितीयनामश्चोतितदिति। मोक्षकांक्षिनिमुमुक्षुभिर्यज्ञतपःक्रियाश्च अन्यरविविधादानक्रियाः फलमना
निसिधायतदिति ब्रह्मनिधानमुच्चार्यक्रियन्ते॥२५॥ सङ्घट्टस्य विनियोगमाह सङ्घावइति हेयार्थसतो विद्यमान

तदित्यननिसिधाय फलं यज्ञतपःक्रियाः दानक्रियाश्च विविधा क्रियन्ते मोक्षकांक्षिनि॥२५॥
सङ्घाविसाधुस्तविसदित्येतत्प्रयुज्यते। प्रशस्ते कर्मणि तथा सङ्घट्टं प्रार्थयुज्यते॥२६॥

स्य पुत्रादेश सङ्घाविसाधोः सङ्घट्टस्य सङ्घटनायां सदित्येतद्ब्रह्मणो सिधानी प्रयुज्यते तथा प्रशस्ते कर्मणि
विवाहादौ सङ्घट्टं प्रयुज्यते॥२६॥

सकलवेदार्थएवगीतार्थमिदं दशानिरूपयेत्त्रिद्विपितः ससर्वापि संक्षिप्य अस्मिन्नष्टादशाध्याये निरूपयतीत
त्रसर्वकर्मणि मनसा संन्यस्य संन्यासयोगयुक्तेत्यादिषु कर्मसंन्यास उपदिष्टतथा त्वत्का कर्मफला संगं
तताः कुतश्चत्यादिषु च फलमात्रत्वागेन कर्मविश्रान्तमुपदिष्टे तत्र संन्यासत्वागशब्दार्थयोष्यस्परविरुद्धः

॥ अर्जुन उवाच ॥ संन्यासस्य महाबाहो तव मिदं विदुः श्रुत्वा गच्छेत्तद्वद्वै केशः पृथक् केशि
निसूदन ॥ १॥ ॥ ॥ ॥ ॥

वदात्ता समानयोः अविच्छिन्नतया अवबोधितयोर्धिशेषबुधुः सुरर्जुन उवाच ॥ संन्यासस्येति हे महाबाहो
देहमीकेश हे केशि निसूदन ॥ संन्यासस्य संन्यासशब्दार्थस्य तत्त्वया या त्मी च अन्यत्र त्यागस्य तत्त्वया या त्मी
पृथक् अन्योन्यविभागेन वेदितुं शक्यमिति ॥ १॥ ॥ ॥ ॥

गी.टी

१५८

तन्निर्णयस्यगवानुवाच॥ काम्यानामिति केचित्कवयः प्रष्टिताः काम्यानामश्वमेधादीनां कर्मणां सन्त्या
संकर्तव्यत्वेन प्राप्तानां अकरणे सन्त्यास शङ्कार्थं विदुः विवक्षणाः केचित्श्वमेधाविनः सर्वकर्मफलत्यागं सर्व
कर्मणामित्यनेभिन्निकानी कियमाणानां आत्मसंबन्धितया प्राप्तस्य फलस्य त्यागं त्यागशङ्कार्थमाहुः॥ शवि
दुषः फलत्यागमात्रमेव त्यागशङ्कनं कर्मत्यागः इत्येतदेवमतात्तरनिरासेन हृदी कर्तुं मतात्तरे दर्शयति पूर्वार्थे

॥ श्रीसगवानुवाच ॥ काम्यानां कर्मणां न्यासैः सन्त्यासं कवयो विदुः सर्वकर्मफलत्यागं प्राहुः स्या
गीविवक्षणाः॥ शत्याज्यं दोषवदित्येके कर्मप्राहुर्मनीषिणः॥ यज्ञदानतपः कर्मनित्याज्यमिति वा
परो॥ ३॥ ॥ ४॥

न सांख्यमतं न चरार्द्धेन मीमांसकमतमाह॥ त्याज्यमिति एके मनीषिणः सांख्याः सकलमपि कर्म दोषवत्तदोष
युक्तमिति कारणान्न त्याज्यमाहुः॥ अथवा दोषवदिनिदृष्टान्न दोषादोषस्याज्यः तथा सकलं कर्म त्याज्यं सौख्य
एव प्राहुः॥ अथरेमीमांसका यज्ञदानतपः कर्मनित्याज्यमित्याहुः॥ ॥ ३॥ ॥ १५८

एवंमतमेदेनोपन्यस्यमतेकथयितुमादनिश्चयमिति। हेनरतसञ्जमतत्रत्यागित्यागसन्धासविकल्पेमेम
मनिश्चयमतशृणु। त्यागहित्यागसन्धासशब्दार्थोहि एकएवशब्दार्थोहि एकएवसञ्जसत्त्वादिभिर्देष्टुविद्यु
संप्रकीर्तितः शास्त्रेषुकथिताः॥४॥ अथमंतावन्नियममाहोयज्ञइति। यज्ञोदानंतपःकर्मनित्याज्यंतत्कार्यं

निश्चयंशृणुमेतत्रत्यागेनरतसञ्जमात्यागोहिपुत्रुषव्याघ्रविविधसंप्रकीर्तितः॥४॥
यज्ञोदानंतपःकर्मनित्याज्यंकार्यमेवतत्रोयज्ञोदानंतपश्चेवपावनानिमनीषिणां॥५॥
एतान्यपिपुत्रकर्मणि संगांत्यत्काफलानिचोक्तयानि। तिमेषार्थनिश्चितंमतमुत्तमं।

करणीयमेवातस्मात्त्रयज्ञोदानंतपःएतानित्रीणिमनीषिणांफलकामनारहितानांपावनानिचित्रविशुद्धि
करणानि॥५॥ तेषीपावनत्वप्रकारमाहोएतानीति। पुनः हेपार्थतएतानिनियज्ञदानंतपसिकर्मणितेषु
कर्मसुसंगांश्चासर्किषीतित्यत्काफलानित्यत्कानीति। एवंमेममनिश्चितंमतम्॥ ॥६॥ ॥

कर्तव्यं

गी.टी
१५६

प्रतिज्ञातं त्यागत्रे विध्यमनधिकारिणोऽज्ञस्य मुमुक्षोर्दृश्यिष्ये नृमोहं नियतस्येति विनिश्चयः पुनः नियतस्य नि-
त्यस्य कर्मणः सत्यागानोपपद्यते न घटते तस्य पावनेनेष्टत्वात् तस्य मोहात्परित्यागस्य मसः परिकी-
र्तितः ॥ ७ ॥ राजसंत्यागमाहादुःखमिति यत्कर्म दुःखं दुःखात्मकमित्येव बुद्ध्या कायक्लेशानयात्यजेत्त्यागीक-

म्

नियतस्य तु सत्यागस्य कर्मणो नोपपद्यते मोहात्तस्य परित्यागस्य मसः परिकीर्तितः ॥ ७ ॥
दुःखमित्येव यत्कर्म कायक्लेशानयात्यजेत् स कृत्वा राजसंत्यागी नैव त्यागफले लभेत् ॥ ८ ॥
कार्यमित्येव यत्कर्म नियतं क्रियते दुर्ज्ञातस्यैव कर्मणा फले वैवसत्यागस्य सात्त्विको मतः ॥ ९ ॥

रोति सराजसः त्यागः पुमाश्च तं राजसंत्यागं कृत्वा त्यागफले मोहात्स्वयं न लभते ॥ १० ॥ सात्त्विकं त्यागमाहाकार्यमिति हे-
तुर्जुनयत्कर्मणि संगं प्रीतिं फले वत्यत्काकार्यं कर्तव्यमित्येव बुद्ध्या नियतं नित्यं कर्म क्रियते सत्यागानि-
त्यकर्मणि फलसंत्यागसात्त्विको मतः ॥ ११ ॥

ग-

१५६

एवं तस्य नित्यकर्मानुष्ठानेन विबुधैः तत्र करणस्य आत्मज्ञानाभिमुखकर्मण्यथाज्ञाननिष्ठायाश्च तत्प्रकारमा-
 हनद्वेष्टीति त्यागीकर्मसु संगफलत्यागवान्सत्त्वसमाविष्टः सत्त्वेन आत्मविवेकज्ञानहेतुना समाविष्टः सैषु
 कः अतएव मेधावी मेध्या आत्मलक्षणया प्रज्ञया युक्तः अतएव छिन्नः अविद्यकृतः संशयो यस्य सः छिन्नसं-
 शयो यस्य सः अकुशलमशोजनं काम्यकर्मसंसारकारणी न द्वेष्टि कुशलेशोजनेन नित्यकर्मणि सत्त्वबुद्धिज्ञाने

॥ न द्वेष्ट्य कुशलं कर्म कुशलेनानुष्ठज्जितो त्यागी सत्त्वसमाविष्टो मेधावी छिन्नसंशयः ।
 ॥ शान्तिर्देहभृता शक्यं तर्ककर्मण्यप्यशेषतः शीयत्तु कर्मफलत्यागी सत्यागीत्यभिधीयते ॥ ११ ॥

तन्निद्वारेण मोक्षसाधनेनानुष्ठज्जिते प्रीतिं न करोति ॥ १० ॥ अस्मिन् देहात्मातिमानवाश्च तस्य कर्मफलत्यागेन कर्मनु-
 स्थाने अधिकारेण कर्मत्यागे इत्येतमर्थं दर्शयितुमाहो न ह्येति । हियस्माद्देहभृता देहातिमानवता कर्मणि
 अशेषतो निःशेषेण तत्कर्तुं न शक्यं तस्मात्त्रयो नित्यानि कर्माणि कुर्वन् कर्मफलत्यागी कर्माभिसंधिमात्रस्य संन्या-
 सी स कर्मी अपि स च त्यागीत्यभिधीयते ॥ ११ ॥

गी.टी.
१६०

संपुर्णमनुष्य

एवंभूतस्य कर्मफलत्यागस्य फलमाह अनिष्टमिति अनिष्टं नरकं तिर्यगादिलक्षणे इष्टं देवादिलक्षणे। मिश्रं इष्टा
निष्टलक्षणी एव विविधं विप्रकारं कर्मफलं अत्यागिनो असंन्यासिनो कर्मिणां च परमार्थसंन्यासिनो प्रेत्यशरीरपा
तादूर्ध्वमेवंविधं तेषां भवति संन्यासिनो केवलज्ञाननिष्ठानां क्वचित्कदाचिन्न भवति॥ १२॥ कर्मफलत्यागिनश्च

^{संन्यास} अनिष्टमिष्टमिश्रं विविधं कर्मणः फलं भवत्यत्यागिनो प्रेत्य न तु संन्यासिनो क्वचित्॥ १२॥
^{संन्यास} पंचैतानि महाबाहो कारणानि निबोध मे। सांख्ये कृतानि त्रैलोक्यानि सिद्धये सर्वकर्मणः॥ १३॥

करणस्य परमार्थदर्शिनो अधिष्ठानादीनि आत्मत्वत्वेन जानताः कर्मलोपो नास्तीत्याह पंचैतानि निबोध मे महाबाहो।
सर्वकर्मणोऽपि सिद्धये निष्पन्नये सांख्ये वेदान्ते कृतानि कर्मसमाधिलक्षणे प्रोक्तानि एतानि पंच कारणानि मे
मत्तो निबोध जानाहि॥ ॥ १३॥

१६०

देह

तान्मेवोपदिशतिअधिष्ठानमिति। इच्छादीनांअनिष्टाक्तिरधिष्ठानांआश्रयउपाधिलक्षणोसिक्ता। करणंवशाद्
युपलक्षितेऽत्रात्रादिपृथग्विधनानाप्रकारवद्वादशसंख्यंवाअन्यत्रविविधापृथक्केष्टावायद्याः प्राणापाना
द्याश्चएतेषुचतुर्देवपंचमंअधिदेविकंचतुराद्यनुयाहकश्चादित्यादि॥१४॥ एतेषामेवसर्वकर्महेतुत्वमाह

अधिष्ठानंतथाकर्त्रीकरणीवपृथग्विधौ। विविधाचपृथक्केष्टादेवंचैवात्रपंचमी॥१४॥
शरीरवाङ्मनोतिर्यक्कर्मप्रारभतेनरा। न्यायंवाविपरीतंवापंचैतेतस्यहेतवः॥१५॥

रीरोति। नरोयत्कर्मएतेऽशरीरवाङ्मनोतिस्त्रितिर्यक्कर्मन्यायोधर्मवेदोक्तंयच्चअधर्ममशास्त्रीयेऽनुदासीन
वानिघिर्द्धवेष्टादिजीवनहेतुमारभतेतत्रतेषुकर्मसुविषुपूर्वैक्काऽपंचाधिष्ठानादयोहेतवः। कारणा।
नि॥१५॥ ॥७॥

गी.टी.
१६१

ततश्चत आह तत्रेति त्रु पुनः यातत्र पूर्वश्लोके एवमधिष्ठानादिनिर्वाचति हेतुं सिद्धिर्वाद्ये सर्वस्मिन्कर्मणि स
ति आत्माने अकार्त्तविकल्पविशुद्धीति अहं कर्त्तृति कर्त्तारं पश्यति मन्यते स दुर्मतिः अकृतबुद्धित्वान्न आचार्योपदे
शवेदान्तन्यायैरसंस्कृतबुद्धित्वान्न आत्मनस्तत्त्वेन पश्यति ॥१६॥ कः पुनश्चु मतिर्यः सम्यक् पश्यति सकल इत्य

तत्रैवं सति कर्त्तारमात्मानं केवलं त्रु यः पश्यत्यकृतबुद्धित्वान्न स पश्यति दुर्मतिः ॥१६॥
यस्य न हि कृतोत्तावो बुद्धिर्यस्य न लिप्यते हत्वापि स इमां लोकां न हन्ति न निवध्यते ॥१७॥

आहो यस्य शास्त्राचार्योपदेशन्यायसंस्कृतान्न करणस्य अहं कृतश्च अहं कर्त्तृत्वे विलक्षणोत्तावो न न वतियस्य बुद्धि
रन्न करणी मया कर्म कृतं अस्य कर्मणः फलं स्वर्गनिरकादि अहं नोदयेति न मन्यते न लिप्यते स मुनिरिमां
लोकां सर्वान् प्राणिनश्च हत्वापि लोकादृष्ट्या हनने कृत्वापि परमार्थतोऽपि न हन्ति न निवध्यते तस्य फलेन सर्व
ध्यते ॥१७॥ ॥६॥ न

१६१

अथेदानीं पूर्वोक्ताधिष्ठानादितिः पंचतिरारस्यमाणानीजानिनांप्रवर्तकमाह ज्ञानमिति ज्ञानमविशेषे
ण सर्ववस्तुविषयतथा ज्ञेयमविशेषेण सर्ववस्तुपरिज्ञाता उपाधिलक्षणः अविद्याकल्पितानां कृतत्रय
विविधात्रिप्रकाराकर्मवोदनाकर्मप्रवर्तनाकरणीवाह्येन्द्रियाणि दशान्नक्षरणं एकादशमनो बुद्ध्यादि
कर्मकारणी उत्पाद्यी आधी संस्कार्यविकार्यवेति चतुर्विधं कर्मकरणानामिन्द्रियाणां व्यापारेता अयं त्रिवि

ज्ञानं ज्ञेयं परिज्ञाता त्रिविधा कर्मवोदनाकरणीकर्मकर्त्रेति त्रिविधः कर्मसंयदृष्टः ॥ १६ ॥
ज्ञानं कर्मचकर्त्रावत्रिधैव गुणनेदतः प्रोच्यते गुणसंख्यानेयथा बहुपुतान्यपि ॥ १७ ॥

अथ कर्मसंयदः सर्वकर्मस्मिन् गृह्यते ॥ १६ ॥ अथेदानीं क्रियाकारकफलानीं सर्वेषां त्रिगुणात्मकत्वा
दसत्त्वादिगुणनेदतस्त्रिविधो नेद उच्यते ज्ञानं च पुनः कर्मक्रियाचपुनः कर्त्रा एतत्क्रियाकारकफलात्म
कं गुणनेदतः सत्त्वादिगुणनेदेन सर्वं विधाविनर्तकं गुणसंख्यानेकापिलशास्त्रे त्रिधैव त्रिः प्रकारमेवाच्यते ता
न्मपि यथा बहुपु ॥ १७ ॥

गी.टी.
१६२

तत्र सात्विकं ज्ञानमाह। सर्वभूतेष्वित्येन ज्ञानेन सर्वभूतेष्वथ कादिस्थावरान्नेषु नेदवस्तु आकाशवस्तु
गतेष्वथ कृत्स्नं एकं सेदरहितं तावमीदृतेष्वथैतात्मदर्शने तत्र ज्ञाने सात्विकं विद्धि॥२०॥ राजसी ज्ञान
माह पृथक् केन तितु पुनः यत्र ज्ञानं सर्वेषु भूतेषु पृथक् विधातुं सिन्न प्रकारान्नाना लावान्निन्नात्मनः प्रति
शरीरं पृथक् केन नेदेन वेत्तियेन ज्ञानेन जानाति तत्र ज्ञानं राजसी विद्धि॥२१॥ तामसं ज्ञानमाह यत्स्वितितु पु

सर्वभूतेषु येनैकं तावमथ यमीदृतेष्वथैतात्मदर्शने तत्र ज्ञानं विद्धि सात्विकं॥२०॥
पृथक् केन नु यज्ञानेनाना लावान् पृथक् विधातुं सिन्न सर्वेषु भूतेषु तज्ञानं विद्धि राजसी॥२१॥
यत्तु कृत्स्नवदेकं सिन्न कार्ये सत्कर्महेतुको अतत्त्वार्थवदल्पे च तत्तामसमुदाहृती॥२२॥

नह्यत्र ज्ञानेनैकं सिन्न कार्ये वहिः प्रतिमादौ च। कृत्स्नवत्समग्रवत्सर्वविषयमिव सत्की एतानि च आत्मा
ईश्वरो चानातः परमस्तीति कृतनिश्चयं अहेतुकी अतत्त्वात् युक्तिवर्जितं अतत्त्वार्थवत्तथा भूतार्थवि
षयेन न वति अल्पविषयत्वादल्पफलविषयत्वाच्च अल्पे एव विधेयं ज्ञानं तत्तामसं॥॥२२॥॥

१६२

कर्मणश्चेविधेसात्विककर्मोदनियतमिति। यत्कर्मअफलप्रेषुनाफलाकांक्षारहितेन संगारहिते
आसक्तिरहितेनियतेनित्यंअवश्यकर्तव्यं। अरागद्वेषतरागाःइच्छातेनद्वेषेनचविनाशकृतेविहितेनसा
त्विकमुच्यते॥२३॥ राजसीकर्मोदयस्त्विति। यत्कर्मकामेषुनाफलप्रेषुनावापुनःसाहंकारेणसात्त्विक
नेनवज्जलायासंसहताआयोसेनकियतेतदेवेविधंराजसमुदाहृती॥२४॥ तामसीकर्मोदअनुबंधमि

नियतंसंगारहितमरागद्वेषतत्कृतीअफलप्रेषुनाकर्मयत्तत्सात्विकमुच्यते॥२३॥
यत्तुकांमेषुनाकर्मसाहंकारेणवापुनः। कियतेवज्जलायासंसहताजसमुदाहृती॥२४॥
अनुबंधंक्षयं हिंसामनपेक्ष्यचपे। उर्ध्वमोहादोरभ्यतेकर्मयत्तत्तामसमुच्यते॥२५॥

तियत्कर्मअनुबंधंपश्चाद्भावितुताशुनेवस्तुतद्वयंयस्मिन्कर्मणिक्रियमाणेशक्तिद्वयोर्ध्वयोर्य
यत्तं हिंसांप्राणिपीडोचअन्यत्रपे। उर्ध्वस्वकार्यसामर्थ्यएतच्चउष्टयैअनपेक्ष्यकेवलमोहादविवे
कादारभ्यतेतत्तामसम्॥२५॥ ॥६॥

गी.टी.
१६३

कर्तुं चैविधेसात्त्विककर्तारमाह मुक्तसंग इति मुक्तसंगस्य फलसंगः अनहंवादीनाहंवाद नशीलः
वृत्तुसाहसमचित्तश्चेत्येवमात्मासमचित्तः सिद्धसिद्धो निर्विकारः फलसिद्धावसिद्धो च निर्विकारः
प्रीतिद्वेषरहितः एवं विधेः कर्त्ता सात्त्विक उच्यते ॥ २६ ॥ राजसं कर्त्तारमाह रागीति रागी कर्मण्यासक्ति युक्तः

मुक्तसंगो न हंवादी वृत्तुसाहसमचित्तः सिद्धसिद्धो निर्विकारः कर्त्ता सात्त्विक उच्यते ॥
२६ ॥ रागी कर्मफलप्रेषुर्बुद्धो हिंसात्मकोऽयुक्तिः हर्षशोकाद्वित्तः कर्त्तारजसः परिकीर्त्ति
तः ॥ २७ ॥ ॥ ७ ॥

कर्मफलप्रेषुः कर्मफलेषुः लुब्धः परद्रव्यादिषु संप्रजातलज्जः अतीर्थदोषद्वयापरित्यागी हिंसात्मकः
रपीडाकरस्वभावः अशुचिः वात्याक्षः शोचवर्जितः हर्षशोकाद्वित्तः इष्टप्राप्तौ हर्षः इष्टवियोगेशोकः
भ्यामुक्तः अथवा कर्मसंपत्तिविषयो हर्षशोकसंयुक्तः एवं विधेः कर्त्तारजसः परिकीर्त्तितः ॥ २७ ॥

१६३

तामसैकृत्तरमाह अयुक्त इति अयुक्तः असमाहितचित्तः प्राकृतः अत्यन्ता संस्कृतमतिर्घालिशः स्रग्धः
उदञ्चकर्मचिन्नमतितामसमतिवत्तर्हिकापद्येन शठः शक्तिरूदनकारीमायावी नैकतिका परविह्वेदनु
करः अलसः कर्तव्योपकार्येषु अप्रवृत्तिशीलः विषादी सर्वदा खिन्नश्च भावः दीर्घसूत्री अल्पकालेन कर्त

अयुक्तः प्राकृतस्रग्धः शठे नैकतिको लसः विषादी दीर्घसूत्री च कर्त्ता तामस उच्यते ॥२७॥
बुद्धेर्नेदधृते चैव गुणतश्चिविधैश्च गुणैश्चोच्यमानमशेषेण पृथक्केन धर्मेन जया ॥२८॥

वीवङ्गकालेन करोति यस्माद्वैविध्यं कर्त्ता स तामस उच्यते ॥२७॥ इदानीं बुद्धेः धृते चैव विधौ प्रतिजानीते
बुद्धेरिति हे धर्मनं जय बुद्धेः च अन्यत्र धृतेः धैर्यं धृतेर्देयं गुणतः सत्त्वादिगुणैश्च तत्रिविधमशेषेण साकल्ये
न पृथक्केन विवेकेनोच्यमानं शृणु ॥२८॥ ॥७॥

गी.टी.
१६४

तत्र बुद्धेऽप्येविधे सात्त्विकी बुद्धिमाह प्रवृत्तमिति हे पार्थ यया बुद्धिः प्रवृत्तिं वेद विहितविषयं निवृत्तिं शास्त्रनिषि
द्धविषयं यया देशकालाद्यपेक्षया दृष्टादृष्टानां कर्मणां करणकरणकार्याकार्ये विन्यत्यस्मादिति नृयी अत्र
यं तेन यास्तये दृष्टादृष्टयोस्तयास्तयोः कारणे इत्यर्थः वेद आत्मनो देहद्वयवैधर्म्यसंस्कारणवेत्तिमोक्षं च देहद्व

प्रवृत्तिं निवृत्तिं च कार्याकार्येन यास्तयोर्वधं मोक्षं च यवेत्ति बुद्धिः सा पार्थ सात्त्विकी ॥३०॥
यया धर्ममधर्मं च कार्यं चाकार्यमेव चात्र यथावत्प्रजानाति बुद्धिः सा पार्थ राजसी ॥३१॥

यान्मुक्तिं संस्कारणवेत्ति सा बुद्धिः सात्त्विकी ॥३०॥ राजसी बुद्धिमाह हे पार्थ यया बुद्ध्या धर्मं शास्त्रविहितं च ज
नः अधर्मं शास्त्रनिषिद्धं कार्यं देशकालाद्यपेक्षया दृष्टादृष्टार्थानां कर्मणां करणी च पुनरकार्यं तद
करणं अथवा वदनिर्णयतो याथात्म्येन प्रजानाति सा बुद्धिः राजसी मता ॥३१॥

१६४

तामसी बुद्धिमाह अधर्ममिति हे पार्थ या बुद्धिस्तमसा आवृता सती अधर्मं प्रतिषिद्धं विहिते धर्ममिति म
न्यते ज्ञानातिवपुनः सर्वार्थान्सर्वानेव ज्ञेयपदार्थान् विपरीतानेव जानाति सा बुद्धिस्तमसा ॥३२॥ धृतेः

अधर्मं धर्ममिति यामन्यते तमसा वृता । सर्वार्थान् विपरीतान् बुद्धिः सा पार्थ तमसा ॥३२॥
धृत्या यया धारयते मनः प्राणैर्द्रियक्रियाः योगेनोद्यन्निवारिणा धृतिः सा पार्थ सात्विकी ॥
॥३३॥ ॥३४॥

विधेः सात्विकी धृतिमाह हे पार्थ यया अद्य निवारिणा नित्यसमाध्यवृत्तया । धृत्या मनः प्राणैर्द्रियाणां क्रि
याः प्रेष्टाः उद्धात्तमार्ज प्रवृत्तेः सकाशात् रहार्यमाणयोगेन चित्तसमाधानेन धारयति । एवं विधा सात्विकी
धृतिः ॥ ॥३३॥

ग्री.टी. राजसीधृतिमाहययेति। हे अर्जुन उ पु नः यया धृत्या धर्मकामार्थानुवृत्तिनवशपकर्त्तव्यानुधारयति।
१६५ प्रसंगेन फलाकांक्षीयस्य धर्मादेरवशपकर्त्तव्यत्वेन धारणं प्रसंगो यदा तदा तेन प्रसंगेन तस्य फलाकांक्षी
सवतियः पुत्रुषः साधृतिः राजसी॥ ३४॥ तामसीधृतिमाहययेति। हे पार्थ दुर्मैघाः यया धृत्याः प्रीतिर्द्रोत

॥ यया अनुधर्मकामार्थानुवृत्त्या धारयतेऽर्जुन। प्रसंगेन फलाकांक्षीधृतिः सा पार्थ राजसी॥
३४॥ ययाऽप्रीत्यंशोऽकं विषादं मदमेव चानविमुचति दुर्मैघाः धृतिः सा पार्थ तामसी॥ ३५॥

यंत्रासंशोकी सन्नापं विषादे विवर्त्तनीयथेष्टविषयप्राप्त्या आत्मनो विषयसेवां वहुमत्पमानस्य यो मद
स्त्री एता निवसूनि मनसि नित्यकर्त्तव्यरूपतया कुर्वन् न विमुच्यते धारयत्येव सा धृतिः तामसी॥ ३५॥ १६५

इदानीं फलस्य मुखस्य त्रैविध्यं प्रतिजानीते मुखमिति ॥ हेनरतर्षतनुपुनः इदानीं सत्त्वादिभेदेन विवि-
धं मुखं मे मन्त्रं पृथुयत्रयस्मिन् मुखानुनवे अस्यामात्रं प्रतिपरिचया इति त्रैविध्यं प्रतिपद्यते चान्यत्र
खान्तं दुःखात्तावं नियच्छति प्राप्नोति ॥ ३६ ॥ तत्र सात्विकं मुखं माह्वयत्नदिति तत्र विविधं मुखं मध्यं मुखं च

॥ मुखं त्रिदानीं विविधं पृथुमेनरतर्षनी अस्यामात्रं मतेयत्र दुःखात्तावं निर्गच्छति ॥ ३६ ॥
यत्तदग्रे विषमिव परिणामे मृतो यमौ तस्य मुखं सात्विकं प्रोक्तं मात्मबुद्धिप्रसादजं ॥ ३७ ॥

ये पूर्वप्रथमं संनिपाते विषमिव दुःखसाध्यमपि परिणामे ज्ञानवेराग्यादिपरिपाकजीमुखं अमृतोप-
मेतस्य मुखं सात्विकं आत्मनो बुद्धिः आत्मबुद्धिस्तस्याः प्रसादेनैर्मर्त्यतस्माज्जातं तत्र अथवा आत्मवि-
षया बुद्धिः आत्मबुद्धिस्तस्याः प्रकाशस्तस्माज्जातः ॥ ३७ ॥ ॥ ३८ ॥

गी. टी.
१६६

स्व^१
राजसंस्मृता माहविषयेति। यस्सुखं विषयेन्द्रियसंयोगाज्जायमानेऽप्येप्रथमद्वारेऽमृतोपमं अमृतसमा
नेपरिणामेतदुपनोगात्तेवलवीर्यद्वयप्रज्ञामेधामननसाहहा निहेतुत्वात्। अथ धर्मतो जनितनरकादि

विषयेन्द्रियसंयोगाद्यत्र दयेऽमृतोपमी। परिणामे विषमिव तत्र सुखं राजसंस्मृतं॥ ३७॥
यदयेवानुबंधे च सुखं मोहनमोत्मनो निद्रालस्यप्रमादोत्तन्त्रामसमुदाहृतं॥ ३८॥

हि तु जनितत्वाच्च परिणामे विषमिव तत्र सुखं राजसी॥ ३९॥ यदि तिया सुखमप्येप्रथमतः अनुर्वधे अवसा
नात्तरकाले च आत्मनो मोहनी मोहकरं निद्रालस्यप्रमादोत्थं निद्रालस्यप्रमादेभ्यः समुत्पन्नं तसुखं
तामसी॥ ४०॥

१३६

गी.टी
१६७

शमइतिशमवाह्येन्द्रियनियहृदमः अन्तःकरणसंयमस्तपश्शारीरं वाचिकं मानसं पूर्वेति शौचं वाह्ये आन्तर्यं
शौचं तिस्रस्तमाश्चार्जवां मजुत्वं ज्ञानं शास्त्रजनितं तदेव ज्ञानमनुनवरूपं विज्ञानं आसिक्कवदार्थेषु अद्वैतज्ञानं
तावत्कर्मवृत्त्या एजाते एतत्कर्मस्वभावप्रतवेर्गुणैर्धिनगेन संजातम् ॥४१॥ शोयंमिति शोयंते जठरुतिः धेयं
दाह्यं प्रत्युत्पन्नेषु कार्येषु अग्रामोहेन प्रतिपत्तिः दहनं नावः दाह्यं वपुः नष्टं पुच्छे अपलायनं दानं पुच्छं हस्ततां इश्वर

शमोदमस्यपः शौचं क्षात्रिरार्जवमेव च ज्ञानं विज्ञानमोक्षिक्यं ब्रह्मकर्मस्वभावजी ॥४२॥
शोयंते जेधृतिर्दीर्घपुच्छे चोपपलायनं दानमोक्षरतावश्च दार्वकर्मस्वभावजी ॥४३॥
कृषिगोरक्षवाणिज्यवैश्वकर्मस्वभावजी परिवर्त्यात्मकैकर्मसूद्रस्यापि स्वभावजी ॥४४॥

रतावश्च शितव्यान् स्ववशपात्रं प्रतिप्रभुशक्तिप्रकटीकरणी इश्वरतावश्च ॥४५॥ तैश्च सूद्रयोः कर्मदृशी
प्रतिहातीति कृषिगोरक्षवाणिज्यैश्च नावजी वैश्वकर्मगोरक्षं प्राशुपाल्यैः सूद्रजातेरपि परिवर्त्यात्मक
द्विजशुश्रूषारथं कर्मस्वभावजम् ॥४६॥ ॥८॥

१६७

त

ब्राह्मणादिकर्मणां ज्ञानहेतुमाह स्वेष्टेति नरः अधिकारी पुत्रपुत्रेष्टेष्टेयथोक्ते कर्मणि तत्परः सव्येन प्रकारे
ण सिद्धिं विन्दति तच्छृणु। संसिद्धिं च कर्मनुष्ठानात् देहेन्द्रियाणां शुद्धिद्वये सति ज्ञाननिष्ठा योग्यता लक्षणं
लभते प्राप्नोति॥४॥ कर्मणां ज्ञानप्राप्तिप्रकारमाह यत इति यतः यस्मात्कृतानां प्रवृत्तिः उत्पत्तिः अथवा वृष्टा

स्वेष्टे कर्मण्यपि निरतः सै सिद्धिं लभते नरः। च कर्म निरतः सिद्धिं यथा विन्दति तच्छृणु॥४॥
यतः प्रवृत्तिर्कृतानां येन सर्वमिदं ततः। च कर्मणा तमभ्यर्च्य सिद्धिं विन्दति मानवः॥४॥

यस्मादक्षर्यामिण ईश्वराह वतियेने श्वरेणे दंजगरततं द्याप्रीतमक्षर्यामिणमीश्वरं च कर्मणा प्रतिवर्षप्रो
क्तेन शमशौर्यादिना अत्यव्यपूजयित्वा मानवः अधिकारी केवलज्ञाननिष्ठा योग्यता लक्षणं सिद्धिं विन्दति प्राप्
ति॥४॥

गी. टी.
१६८

अकर्मणेति विशेषणस्य फलमाह श्रेयानिति। अथ धर्मब्राह्मणादीनां पूर्वोक्तस्य कीयो धर्मः विगुणोऽपि निहिते
पि परधर्मान् वर्षात्तरधर्मान् स्वनुष्ठितान् श्रेयान् प्रशस्त्यतरः स्वनावनियतैश्च नावप्रतवेगुणैः प्रविभक्तैश्च की
यो पापत्रयमधिककर्म कुर्वन् किल्बिषे पापे प्राप्नोतीत्यथा विषजातस्य कीटस्य विषदोषकरेण न वति मरणस्य

श्रेयाश्च धर्मा विगुणः परधर्माश्च नुष्ठिताश्च नावनियतैः कर्म कुर्वन् प्राप्नोति किल्बिषे ॥४०॥
महर्जकर्मकोत्तये स दोषमपि न त्यजेत् सर्वा रीत्यादि दोषेण धूमैर्णाग्निं रित्वा वृतः ॥४१॥

मपि जीवनहेतुः ॥४१॥ यदि स्वधर्मं हिंसा लक्ष्मीदोषमत्वा परधर्मं श्रेष्ठं मन्यसे तर्हि परधर्मोऽपि स दोषत्वमित्याशी
क्याह सहजमिति ॥ हे कौत्तये सहजकर्मसदोषदोषदुक्तमपि न त्यजेत् हि यस्मात् सर्वा रीत्याः सर्वाणिकर्म
णिवर्षतराणामपि कर्मणि सगुणात्मकत्वाद् दोषेणावृतानियथानिः सहजेन धूमैर्णाग्निं रित्वा वृतः ॥४२॥

१६८

अकर्मणा तमप्यर्थे तिया कर्मजा ज्ञाननिष्ठा योग्यता लक्षणा सिद्धि उक्ता तस्याः फलं ज्ञाननिष्ठा माहात्म्यसंकेतिः
सर्वत्र पुत्रदारादिषु आत्मव्यतिरिक्तेषु प्रीतिरहितात्तः कारणं जितात्मा जितेन्द्रियः विगतस्पृहः एवैविधोः
आत्मज्ञः परमां कर्मजा सिद्धिं विलक्षणां जीवन्मुक्तिं लक्षणां नैष्कर्म्यसिद्धिं नैष्कर्म्यं निष्क्रियात्मं नृपाव
स्थानं लक्षणां स्य सिद्धिं त्रिष्वितिः तीसन्मासेन प्राप्नोति ॥ ४९ ॥ नैष्कर्म्यं लक्षणां केवलं ज्ञाननिष्ठायां न क्रमेण त

असक्तबुद्धिः सर्वत्र जितात्मा विगतस्पृहः नैष्कर्म्यसिद्धिं परमां संन्यासेन धिगच्छति ॥ ४९ ॥
सिद्धिं प्राप्नोत्यथ ब्रह्मतथैति निबोधमेव समासेनैव कोत्त्रेयनिष्ठा ज्ञानस्य यापरा ॥ ५० ॥

वतितं क्रममाह सिद्धिमिति हे कोत्त्रेय सिद्धिं प्राप्तः अकर्मणा इश्वरमभ्यर्च्य तत्प्रसादजं शरीरेन्द्रियाणां ज्ञान
निष्ठा लक्षणां सिद्धिं प्राप्तः सत्रयथायेन प्रकारेण ज्ञाननिष्ठा नृपेण ब्रह्म परमात्मानं प्राप्नोति तं ज्ञाननिष्ठा प्र
प्तिकर्मममवचनात् निबोधजानीह यावत् ब्रह्म प्राप्तिं समासेन संक्षेपेण तीनिबोधा ॥ ५० ॥

ब्रह्मज्ञानस्य निष्ठापरि समाप्तिः १

गी.टी.
१६८

तदेव दर्शयति बुद्ध्या निश्चयात्मिकया विशुद्धया मायारहितया बुद्ध्या संपन्नः धृता धैर्येण आत्मानं देहे
न्द्रियसंघाते वशीकृत्य सामर्थ्याद्विषयांश्चकारागच्छेषौ परित्यज्य ब्रह्मनूयाय कर्
त्यते समर्थो भवति ॥ ५१ ॥ किंच विविक्तसेवी एकाग्रसेवी लघ्वाशी मित्तो जनः यतवाक्यमानसः ध्यानयोग

बुद्ध्या विशुद्धया युक्तो धृत्यात्मानं नियम्य चाशब्दादीन् विषयांश्चकारागच्छेषौ व्युदस्य च ॥ ५१ ॥
विविक्तसेवी लघ्वाशी यतवाक्यमानसः ध्यानयोगपरो नित्यवैराग्यसमुपाश्रितः ॥ ५२ ॥

परः ध्यानमात्मस्वरूपविज्ञानी योगः आत्मस्वरूपविषये एकाग्रिकरणीतयोऽकर्तव्यतापरः नित्योऽन्यत्र मीत्र
जपादि कुर्वन् परवैराग्यमुपाश्रितो मुनिः ब्रह्मनूयाय कल्पते ॥ ५२ ॥ ॥ बा ॥ १६८

किं च अहंकारमिति देहादिष्वहंकरणमहंकारतं कामरागाद्युक्तं सामर्थ्यं वलं हर्षानन्तरनावीधर्मातिक्रमहेतु
इष्टं सौ कामं इच्छा को धेधे वास्य वस्तु परिग्रहे विमुच्य परित्यज्य परमहंसपरिब्राजको भूत्वा देहजीवनमात्रेण
निर्जतममत्तावो निर्ममः शास्त्रं परतहर्षायामाज्ञाननिष्ठो ब्रह्मभूयाय कल्पते ॥ ५३ ॥ ब्रह्माहमित्येव नैश्वर्येणाव

अहंकारं वलेदं कामं को धेधे परिग्रहे विमुच्य निर्ममः शास्त्रो ब्रह्मभूयाय कल्पते ॥ ५३ ॥
ब्रह्मभूतः प्रसन्नात्मानो च तिनकां दत्ताति समः सर्वेषु भूतेषु मरुक्तिर्लभते परी ॥ ५४ ॥

स्यात्तस्य फलमाह ब्रह्मभूत इति अनेन क्रमेण ब्रह्मभूतः ब्रह्मत्वे प्राप्नुयः प्रसन्नात्मा लब्धात्मप्रसादः कृतावृत्तेशो
वति किं विदुषो वै कल्प आत्मनो वै गुण्यं वज्रघम्पनशोचति न संतुष्टो अप्राप्तं विषयं न कां दत्ताति आत्मोपमो न स
र्वेषु भूतेषु सुखं सुखं वा सममेव पश्यति य एव भूतो ज्ञाननिष्ठः समयि परमेश्वरे न क्ति परी उन्नमं ज्ञानलक्षणं
वदुर्धी लभते ॥ ५४ ॥

गी. टी.
१७०

ततश्च न केति ततो ज्ञान लक्षणया नक्त्या अहंया वा न्या वदु पाधि कृत विस्तार विस्तार ते दृश्य अहं विध्वस्त
सर्वे पाधि ने द श्रु त्त म ४ पु उ षः आ का श क ल्य ४ त मां अ हं त वे त न्य मा त्रे कर सं अ ज म न्त य म मा य म प्र ति वं ध ने
तत्त्व तो सि जा ना ति त द न त्त रे मां त त्व तो ज्ञा त्वा मा मे व वि श ते ॥ ५५ ॥ सर्व क र्मा नि ४ पर मे श्व रा रा ध ना दु क्त मो द
प्र का र सु प से हर ति ॥ सर्व क र्मा णि ति ॥ सर्व क र्मा ण्य पि प्र ति वि द्या न्य पि स दा कु र्वा ण ४ अ नु ति ष्ट न्म म ध्य पा प्र
य ध्म य पि त सर्व ॥ त्म स्र ना व ४ सो पि म त्प्र सा दा द्वा श्व तं वे ल्ल व प दं प्राप्नो ति ॥ ५६ ॥ वे त से ति ॥ य स्मा दे व त स्मा त्त्वि
भक्त्या मा मे नि जा ना ति या वा न्य श्च ॥ स्मि त त्व त ४ त तो मां त त्व तो ज्ञा त्वा वि श ते त द न त्त रे ॥ ५५ ॥ सर्व क र्मा ण्य
पि स दा कु र्वा णो म ध्य पा प्र यः ॥ म त्प्र सा दा द्वा त्ति श श्व तं प द म ध्य यो ॥ ५६ ॥ वे त सा सर्व क र्मा णि म पि स
न्य स्य म त्प्र र ४ बु द्धि यो गं स मा श्रित्य म च्छि न्न स त तं न वा ॥ ५७ ॥ म च्छि न्न ४ सर्व दु र्गा णि म त्प्र सा दा न्न रि ध्य सि ॥

अथ चेत्त्वमहंकारात्तत्र श्रोत्राद्यसि विनेहसि ॥ ५८ ॥

वे त सा वि वे क बु द्धा सर्व क र्मा णि दृ ष्टा दृ ष्टा र्था णि म यी श्व रे सं न्य स्य म त्प्र र ४ म ह्तर ण ४ स न्न बु द्धि यो गं म पि स
मा हि त बु द्धि त्वे स मा श्रित्य म च्छि न्न ४ स त तं सर्व दान वा ॥ ५७ ॥ त तो य द्वा वि ध्य ति त द्वा ण ॥ म च्छि न्न इ ति ॥ म च्छि न्न ४ स
र्व दु र्गा णि सं सा र हे तु भू ता नि म त्प्र सा दा न्न रि ध्य सि अ ति कृ मि ष्य सि अ थ चे द य दित्व म दु क्त म हं कारा त्प
लि तं म न्य ४ स त्व न श्रो त्र सि त त स्म वि ने ह्य सि वि ना र्था ग मि ध्य सि ॥

॥ ५८ ॥

॥ ५९ ॥

१७०

वैधुनिः सह युद्धेन करिष्यामि अपराधिनो हंतुं दुःखं किमर्थं करोमीति चेदत्राहायदहंकारमिति। यत्र यदि
त्वं अहंकारमाश्रित्य न योऽप्युद्धेन करिष्यामीति मन्यसे तर्हि ते तव एष वसायानिश्चयो मिथ्यायतः प्रकृतिः।
हृत्स्वनावस्थानियोदपति प्रेरयति॥५॥ तत्र हेतुमाह स्वनावजेनेति हेतुकोत्तेयस्वनावजेन शौर्यादिना यथोक्तं
नम्रुन आत्मीयेन कर्मणानिवद्धः अतिशयेन वद्धः स नृमाहाद विवेकतः यत्कर्म कर्तुं नैच्छसितकर्मः अथ शो
पि परवशोऽपि स रकरिष्यामि॥६॥ तदेव श्लोकद्वयेन सांख्यादिमतेन प्रकृतिपारतंत्र्यं स्वभावपारतंत्र्यं वज्रकं
यदहंकारमाश्रित्य न योऽप्युद्धेन मन्यसे मिथ्यैष वसायश्चे प्रकृतिस्त्वनियोदपति॥५॥ स्वनावजेन
कौत्तेय निवद्धः स्वेन कर्मणा कर्तुं नैच्छसि यन्माहात्करिष्यस्य वशोऽपि स र॥६॥ ईश्वरः सर्वभूतानां
हृद्देशेऽर्जुन तिष्ठति। ग्रामय सर्वभूतानि यंत्रा नृदानि मायया॥६॥ तमेव शरणं गच्छ सर्वभावेन नारत।
तत्त्वत्सदा त्वरीशा त्विंस्थानं प्राप्स्यसि शाश्वतम्॥७॥

इदानीं स्वमतमाह ईश्वर इति हे अर्जुन ईश्वर इति शीलः सर्वभूतानां सर्वप्राणिनां हृदयदेशे विष्णुश्चात्तक
रणेति तिष्ठति किं ऊर्ध्वं सर्वभूतानि मायया ग्रामय नृयंत्रा नृदानि इवायथा दातुं निर्मितपुत्रुषा दीनि ग्रामयति।
कश्चित् तया सर्वभूतानि ग्रामय नृहृदिति तिष्ठति॥६॥ तस्मात्सर्वजीवाः परमेश्वरपरतंत्र्याः सस्मात् तन्मिति हे नारत त
मेव ईश्वरं शरणमाश्रयं संसारविहरणार्थं गच्छ आश्रयं सर्वभावेन सर्वभूतानां तत्र प्रसादाद्दीश्वरानुग्रहात्प
रामुक्ताः शास्त्रिभिरनुपरति व अन्यत्र स्थानं मम विष्णोः परमं पदं शाश्वतं नित्यं प्राप्स्यसि॥ ॥७॥ ॥

गी.टी.

१७१

सर्वगीतार्थमुपसंहरति इतीति हे अर्जुन मया सर्वज्ञेन ते तुभ्यं इति एतत्प्रत्युद्यतं रंरहस्यं ज्ञानं आख्याते उक्ता।
एतन्नयथोक्तं शास्त्रे अशेषेण समस्तं यथोक्तं चार्थं ज्ञाते विमृश्य विमर्शनिमालोचनं कृत्वा यथेच्छं सितया ऊ-
त्ता दत्तातिगंती रंगीता शास्त्रमशेषतः पर्यालोचयितुं अशक्नोवतः कृपया स्वयमेव च तस्य सारं संयुक्तं कथ-
यंति। सर्वप्रत्युद्यतमिति। सर्वप्रत्युद्यतं सर्वप्रत्युद्येन्यो अत्यतिरंरहस्यं भूतं भूयः असंशयं उक्तमपि पुनः मे ममप-

इति ते ज्ञानमाख्याते प्रत्युद्यत्तरं मया॥ विमृश्यैतदशेषेण यथेच्छं सितया ऊक्ता॥ ६३॥
सर्वप्रत्युद्यतमिदं यः शृणु मे परमं वचः॥ इष्टोसि मे हृदमतिस्नेतो वक्ष्यामि ते हितम्॥ ६४॥
मन्मतात्तव मङ्गलं कामघाजिमानं मस्कृतुं मामेवैष्यसि सत्यं ते प्रतिजाने प्रियोसि मे॥ ६५॥

रमुत्कर्षं वचोवाक्यं शृणु न मया न नायन्यकारणात् वक्ष्यामि किं तर्हि मे मम हृदमद्य निवारेण इष्टोसि प्रि-
य इति कृत्वा तत्स्नेन कारणेन ते तव हितं परं ज्ञानं प्राप्ति साधनं वक्ष्यामि॥ ६४॥ किं तर्हि तव हृदमन्मना
इति हे अर्जुन त्वं मन्मना मच्चित्रं मङ्गलं मघाजिमानं मस्कृतुं एवैष्यस्व त्वं मानो मामे-
ष्यसि अस्मिन्नर्थे ते तव सत्यं प्रतिजाने सत्यं प्रतिज्ञां करोमि यत्तत्त्वं मे मत्प्रियोसि॥ ६५॥

१७१

इदानीं ततोऽपि मुख्यतमं कर्म योगनिष्ठाफलैः सम्यक् दर्शनं सर्ववेदान्तविहितं सर्वकर्मत्यागसहितं शुद्धि-
 शान्तिः सर्वकर्मनिर्वाणं सर्वानुधर्मानुधर्ममाश्रय सर्वकर्मणि नित्यनेमिद्विककाम्यनिषिद्धानिपरित्यज्य सन्
 स्पृष्टमात्रं सर्वकर्मनिरासं सर्वभूतसुखमात्मत्वेन शरीरं ब्रजानमन् नानादक्षिणवधारय अहंत्वमेव निश्चितबुद्धिः
 सर्वपापेभ्यः सर्वधर्माधर्मविन्धनरूपेण स्वात्मनावप्रकाशकरणेन मोक्षयिष्यामि मां शुचं शोकमाकार्षी ॥ ६६ ॥
 सर्वगीतार्थशास्त्रमस्मिन्नध्यायेत् उपसंहृत्य विशेषतश्चात्रैश्वर्यार्थं दाह्याय संक्षेपत उपसंहारं कृत्वा अथेदानीं ॥

सर्वधर्मान्परित्यज्य मामेकं शरणं ब्रज्य अहंत्वं सर्वपापेभ्यो मोक्षयिष्यामि मां शुचं ॥ ६६ ॥
 इदं तेनातपः कायनासक्तकायकदाचनानवां शुश्रूषवे वाच्यं न च मां योऽन्यसूयति ॥ ६७ ॥

शास्त्रसंप्रदायविधिमाहा इदं तदिति इदं शास्त्रं मया यत्तमाया संसारविच्छिन्नयेत् शुभं कृतं तत्र अतपश्चायतपेन
 हिताय न वाच्यं तपश्चिने अतः कायपुरोदेवे च न किर हिताय कदाचन कस्यां चिदवस्थायां न वाच्यं तपश्चापि न
 कोऽपि सन्नायः शुश्रूषुर्न वति तस्मै अपि न वाच्यं यो मां वासुदेवं मनुष्यं प्राकृतं मत्वा न्यसूयति आत्मप्रशंसा
 दिदोषाहुरीरारोपणेन मम ईश्वरत्वं अज्ञानं न सहते तस्मै अपि न वाच्यं तपश्चित्तनक्ति शुश्रूषानसूयाए
 तच्च बुद्धिपुक्ताय वाच्यमित्यर्थः ॥ ६७ ॥

गी.टी
१७२

संप्रदायस्य कर्तुः फलमाह यश्च मिति याः मरुक्तेषु मरुक्तेभ्यश्च मीपरमं गुह्यं अनिघास्यति वदति समयि
परोक्षं किं करोति ततो निःसंशयः सन् मामेव प्राप्नोतीत्यर्थः ॥६॥ किंच न वेति तस्मान्मरुक्तेभ्यो गीताशास्त्र

यश्च मीपरमं गुह्यं मरुक्तेषु अनिघास्यति तत्किं मयि परं कृत्वा मामेवैष्टस्य सैशयः ॥६॥
न च तस्मान्मनुष्येषु कश्चिन्मेषु प्रियकृत्तमः न विता न च मे तस्मादप्यप्रियतरो नुवि ॥६॥

द्यास्यानुष्ठसकाशाश्च अन्ये मनुष्येषु मध्ये कश्चिदपि मम प्रियकृत्तमः अतः परितोषकर्त्तानां न च का
लात्तरे न विता न विद्यति ममापि तस्मादप्यप्रियतरो नुवि अथुनानास्ति न च कालात्तरे न विद्यतीत्यर्थः ॥६॥

१७२

पठतः फलमाहा अभ्येष्टत इति च पुनः आवयोः कृष्णार्जुनयोः ॥ ५ ॥ मंधर्मादनपेतं संवादे अभ्येष्टते जपत्रयेण परिष्क
तितेन पुंसां सर्वज्ञानेन ॥ ६ ॥ श्रेष्ठेन ज्ञानयज्ञेन अहं इष्टं श्यां न वेयं ॥ इति मे मतिः यद्यद्यसौ गीतार्थमनवबुधमान ए
व कंच लज्जयति ॥ तथापि मम तच्छृण्वतोऽपि मामेवा सौ प्रकाशयतीति बुद्धिर्न वतिर्यथा लोके यदहं ह्यपि यदा कस्यचि

श्रित्कर

अभ्येष्टते च यः ॥ ५ ॥ मंधर्मं संवादमावयोः ॥ ज्ञानयज्ञेन तेनाहमिष्टं श्यामिति मे मतिः ॥ ७ ॥

नाम एकाति तदा सौ मामेवा कृत्यतीति मत्वा तत्पार्श्वमागच्छति ॥ तथाहमपि तस्मिन्निहितो न वेयं अतएव अज
मितस्तत्र वीधुः प्रमुखानां कथं विन्नामोच्चारणमात्रेण प्रसन्नोऽस्मि ॥ तथैव तस्मापि प्रसन्नो न वेयमिति नावः ॥ ७ ॥

गी.टी
१०३

अन्यस्पष्टवतो यो न्यः कश्चिद्बुद्धो तितस्यापि फलमाह अक्षावानिति यो नरः अक्षावान् च बुद्धः अनसूयाः असूया
रहितः शुश्रूषया न सोऽपि मुक्तः सन् शुश्रूषकर्मणां शुभलोका न प्राप्नुयात् अपिशब्दात् अर्थज्ञानवान् शुभलोका
न प्राप्नोति अत्र किं वक्तव्यं ॥ १०१ ॥ शिष्यस्य शास्त्रार्थं यदहं विवेकबुद्ध्या चाचार्यधर्मं परिपालयन् दृष्टव्यं

अक्षावानेन नसूयाः शुश्रूषया न सोऽपि मुक्तः शुभलोका न प्राप्नुयात् शुश्रूषकर्मणां ॥ १०१ ॥
कश्चिदेतद्बुद्धेर्पार्थत्वेन कायेण चित्तसा कश्चिदेतद्ज्ञानसंमोहात् प्रनष्टं धर्मं न जय ॥ १०२ ॥

चिदिति हे पार्थ कश्चिदिति प्रश्नार्थं निपातः एतन्मया प्रोक्तं एकायेण विज्ञेयत्वं यत्पुनश्च वणेन अवधारितं
किं वा प्रमादितं कश्चिद्बुद्ध्या न निमित्तः संमोहः अविवेकिताद्यानां विकीर्णनष्टाय दर्शयिष्यामि अवगायास
स्तवममचक्षुषं देष्टव्यं ॥ १०२ ॥ ॥ ॥

१०३

कृतार्थः सन्नर्जुन उवाच ॥ नष्ट इति हे अच्युत मोहः अज्ञानजः समस्त संसारानर्थहे नुः सागर इव उच्चरन् स्रज्ज
सादान्नष्टः स्मृतिश्च आत्मा विषया लब्धा ॥ यस्याः प्रसादात् सर्वग्रथानी विमोहो नृत्तत्त्वसादात् मया त्वी आशि
तेन दासेन मोहनाशः प्रप्रतिवचनेन सद्यः शिष्याः अर्थज्ञानफल एतावदेवेति निश्चितं प्रभवति यत्र अज्ञानसंमो

अर्जुन उवाच ॥ नष्टो मोहः स्मृतिर्लब्धा त्वत्प्रसादान्मया च्युता स्थितोऽस्मि गतसंदेहः स्वारिथे वचनैता
वा ॥ ३॥ ॥ सीजय उवाच ॥ इत्थं ह वासुदेवस्य पार्थस्य च महात्मनः संवादमिममश्रोममर्षमद्भुतं रोमहर्षणं ॥

॥ ३॥ ॥ ३॥

हनाशः आत्मस्मृतिप्रतिलानः ॥ ३॥ आशार्थे परिसमाप्ते कथासंबन्धप्रदर्शनायं ह्यनराष्ट्रं प्रति सीजय उवाच ॥ इ
ति ॥ अहं वासुदेवस्य च अन्यत्र पार्थस्य महात्मनः इदं यथोक्तं सीवादं भद्रं तं अत्यन्तं विस्मयकरं रोमहर्षणं अश्रो
तुं श्रुतवानास्मि ॥ ३॥

गी.टी.
१७५

किंवा तच्चैति च पुनः हे राज नृहरेर्नारायणस्य विश्वरूपं अत्यद्भुतं देवानामपि विस्मयकरं स्मृत्वा स्मृत्वा मे मम विस्म
यो वर्तते। व अत्र नृहृदयामिह सर्वं विस्मयवाप्राप्नोमि। ॥ ७७ ॥ तत्पुत्राणी राज्यानि धेकाशीपरित्यजेत्याशयेनाहोयवे
ति किं व कुलायत्रयेषां पक्षे योगेश्वरः सर्वयोगानामीश्वरः सर्वयोगवीजभूः कृष्णो विराजतो यस्मिन् देवबुद्धरोगा

तच्च संस्मृत्य संस्मृत्य रूपमत्यद्भुतं हरेः विस्मयो मे
यत्र योगेश्वरः कृष्णो यत्र पार्थो धनुर्धरः तत्र श्री
॥ ७८ ॥ इति श्रीभगवद्गीतासूपनिषत्सु सैन्या

सहाचा ज नृहृदयामि व पुनः पुनः ॥ ७७ ॥
श्रीविजयो भूतिर्कवानीतिर्मतिर्मम
स योगानामाष्टादशोऽध्यायः समाप्तः ॥

एतौ बध्नापार्थोऽर्जुनो वर्तते तत्र पांडवानां पक्षे विजयः तत्र श्रीराज्यलक्ष्मीः तत्रैव भूतिः उत्तरोत्तरं वृद्धिं कृत्वाऽद्य निवा
रिणी नीतिः नय इति मे मम मतिः प्रदानीमपि सधु त्वस्मी श्रीकृष्णशरणमुपेत्य पांडवान्यसाद्य सर्वस्वं तेभ्योऽनिवेद्य
पुत्राणां प्राणरक्षणं कुर्विति भावः ॥ ७८ ॥ इति श्रीपांडवालाचार्यविरचिते गीताटीका अष्टादशोऽध्यायः समाप्तः ॥ १७५

७. भावदलीला सुदीप

ASHA ARCHIVES

3340